

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

Zygmunt Krzak

GENEZA I CHRONOLOGIA
KULTURY
CERAMIKI SZNUROWEJ
W EUROPIE

OSSOLINEUM
<http://rcin.org.pl>

**GENEZA I CHRONOLOGIA
KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ
W EUROPIE**

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

ZYGMUNT KRZAK

**GENEZA I CHRONOLOGIA
KULTURY CERAMIKI
SZNUROWEJ
W EUROPIE**

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

1980

Pracę opiniowali do druku:
HANNA WIĘCKOWSKA, TADEUSZ WIŚLAŃSKI

Praca została wykonana w ramach Problemu Międzyresortowego
MR. III. 5.

II 7340
II 7340

3926 k80

Okladkę projektowała
MARIA DZIUBIŃSKA

Redaktor Wydawnictwa Urszula Sagan

Redaktor techniczny Helena Repa

© Copyright by Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo. Wrocław 1980

Printed in Poland

ISBN 83-04-00546-8

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1980.
Nakład 900 egz. Objętość: ark. wyd. 15, ark. druk. 12, ark. A₁-16.
Papier druk sat. kl. IV, 70 g, 70 X 100. Oddano do składania 19 XII
1979. Podpisano do druku 29 IV 1980. Druk ukończono w maju 1980.
Wrocławska Ddrukarnia Naukowa Zam. 2072/80. B-16. Cena zł 45.—

SPIS TREŚCI

Od autora	7
I. Zagadnienia wstępne	9
Definicja kultury ceramiki sznurowej i jej zasięg. Przedmiot i zakres pracy. Metoda. Ocena stanu dotychczasowych badań.	
II. Geneza kultury ceramiki sznurowej	12
Mezolityczne pochodzenie kultury ceramiki sznurowej	12
Narzędzia mezolityczne nawiązujące do przemysłu krzemienno- kultury ceramiki sznurowej. Zagadnienie współistnienia kultur mezoli- tycznych i neolitycznych. Grupa Kalbsrieth jako etap przejściowy od mezolitu do właściwej kultury ceramiki sznurowej. Spuścizna mezo- lityczna w zakresie gospodarki. Przypuszczalne mezolityczne pocho- dzenie form ceramicznych.	
Zapożyczenia z kultury pucharów lejkowatych	27
Wpływy w zakresie gospodarki. Przejęcie obrządku grzebalnego od kultury pucharów lejkowatych i kultur megalitycznych. Zapożycze- nia w zakresie wytwórczości materialnej i inne.	
Zapożyczenia z kultury trypolskiej	40
Oddziaływania południowo-wschodnie	41
Wnioski	46
III. Chronologia kultury ceramiki sznurowej	48
Chronologia zewnętrzna: stosunki z innymi kulturami	48
Kultury wstępne. Kultura pucharów lejkowatych i grupy pokrewne. Kultura trypolska. Kultura amfor kulistych. Kultura pucharów dzwo- nowatych. Kultura unietycka. Kultura ceramiki dołkowo-grzebyko- wej. Inne kultury.	
Chronologia wewnętrzna	61
Najstarsza faza protoceramiczna (grupa Kalbsrieth). Zagadnienie tzw. ogólnoeuropejskiego „horyzontu” sznurowego. Najstarsze formy cera- miczne i narzędziowe. Formy ceramiczne i narzędziowe w fazach rozwiniętej i późnej.	
Chronologia absolutna	75
IV. Spuścizna kultury ceramiki sznurowej w okresach późniejszych	79
Kultura pucharów dzwonowatych. Kultura unietycka. Kultura mie- rzanowicko-koszańska. Inne zespoły wczesnobrązowe na terenie Pol- ski. Kultura trzciniecka. Ukraina zachodnia. Obszary NRD i RFN. Szwajcaria. Skandynawia. Finlandia.	
Zakończenie	89

Aneks I. Układy stratygraficzne z udziałem kultury ceramiki sznurowej	90
Czechosłowacja. Dania. Holandia. Niemiecka Republika Demokratyczna. Polska. Republika Federalna Niemiec. Szwajcaria. Szwecja. Związek So- cjalistycznych Republik Radzieckich.	
Aneks II. Zestawienie konwencjonalnych dat radiowęglowych p.n.e. kul- tury ceramiki sznurowej	158
Wykaz skrótów bibliograficznych	161
Bibliografia	164
The Genesis and the Chronology of the Corded Ware Culture in Europe (Summary)	187

OD AUTORA

Niniejsza rozprawa została przygotowana w Zakładzie Epoki Kamienia Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie w latach 1975—1978.

Kultura europejskiej ceramiki sznurowej nigdy dotychczas nie była opracowana całościowo. Opracowania doczekały się jedynie poszczególne regiony Europy. Toteż dla autora było jasne, że wiele może dać opracowanie ogólne choćby dwóch najważniejszych zagadnień, jak geneza i chronologia, opracowanie, w którym cała kultura zostałaby objęta spojrzeniem jakby z „lotu ptaka”. Możliwość ta rysowała się dzięki temu, że problemy te można było opracować ograniczając się jedynie do publikacji źródłowych, co też autor uczynił. Rezultatem penetracji po literaturze poszczególnych krajów Europy jest m. in. katalog sytuacji stratygraficznych kultury ceramiki sznurowej, obejmujący niebagatelną ilość ponad 400 pozycji. Już ten fakt pozwalał rokować nadzieje, że studium może dostarczyć coś nowego. Czy praca ta przyniosła rezultaty, osądzi sam czytelnik. Autor uważa, że w pewnym stopniu przyczyniła się do rozświetlenia mroków genezy kultury ceramiki sznurowej oraz podsumowania i wnikliwszego przeanalizowania jej chronologii.

Na koniec autor składa podziękowanie kierownikowi Zakładu Epoki Kamienia IHKM PAN doc. dr. hab. Janowi Kowalczykowi za zapewnienie sprzyjających warunków do napisania pracy oraz życzliwe uwagi krytyczne na temat opracowania.

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Definicja kultury ceramiki sznurowej i jej zasięg. Jak dotąd, najlepszą naszym zdaniem definicję tej kultury dał L. S. Klejn. Według niego jest to zespół znany głównie z cmentarzysk, na których przeważają groby jednostkowe zawierające skurczone szkielety zaopatrzone w puchar esowaty i baniastą amforę — naczynia zdobione głównie motywami sznurowymi, nadto toporki bojowe; gospodarka opierała się głównie na hodowli, w której czołową rolę odgrywała nierogacizna. Jest to kultura o chronologii późnoneolitycznej i wczesnobrazowej, rozprzestrzeniona głównie na wschód od Renu. Dodajmy do tego, że groby często przykryte są kurhanami, a gospodarka opiera się również na rolnictwie, przy czym jest ona nieco różna w odmiennych regionach przyrodniczych Europy.

Jej zasięg obejmuje całą szeroko rozumianą Europę Środkową od Renu aż po środkowy i górny Dniepr oraz Desnę, nadto obszary między Bałtykiem a górnym Dunajem i górnym Dniestrem, ponadto występuje w południowej części półwyspu Skandynawskiego, w krajach wschodnio-bałtyckich i na wschód od nich, obejmując dorzecze górnej Wołgi, jak również południowo-zachodnią Finlandię, a pojedyncze punkty sięgają Półwyspu Bałkańskiego.

Przedmiot i zakres pracy. Głównymi zagadnieniami niniejszej pracy są geneza i chronologia kultury ceramiki sznurowej. Jako dodatkowe zagadnienie rozpatrujemy też spuściznę tej kultury w okresach późniejszych. Jeśli chodzi o genezę, to w pierwszym rzędzie koncentrujemy się na Europie Środkowej między Renem a Dnieprem oraz między Bałtykiem a Dniestrem i Dunajem, tu bowiem znajdowały się genetyczne ogniwa wyjściowe naszej kultury. W mniejszym stopniu wypowiadamy się na temat wschodnich odłamów: k. środkowonaddnieprzańskiej i k. fationowskiej. Zarysowały się tu dwie grupy zagadnień. Pierwsza to mezolityczne powiązania k. ceramiki sznurowej, wynikające z porównania narzędzi krzemiennych tej kultury z narzędziami mezolitycznymi. Druga — powiązania z miejscowym podłożem neolitycznym, a szczególnie z kulturami pucharów lejkowatych i trypolską. Chcąc rozwiązać zagadnienie genezy naszej kultury porównaliśmy bowiem jej inwentarz z wie-

loma, szczególnie starszymi, kulturami neolitycznymi, co przyniosło konkretne wnioski. Wypowiadamy się na temat genezy poszczególnych elementów k. ceramiki sznurowej, a następnie próbujemy zlokalizować jej kolebkę.

Odnosnie do chronologii rozpatrujemy dwa zagadnienia: stosunek do innych kultur neolitycznych i eneolitycznych Europy Środkowej oraz podział na etapy chronologiczne. Zakres chronologiczny k. ceramiki sznurowej obejmuje lata około 3100—2300 p.n.e., tj. późny neolit. Dla tego okresu rozpatrujemy powiązania naszego zespołu z innymi kulturami Europy Środkowej i poza nią. Szczególnie cenne dla ogólnych rozważań okazały się również stosunki z przemysłami późnomezolitycznymi oraz kulturami pucharów lejkowatych i trypolską. Jeśli chodzi o chronologię wewnętrzną, to opieramy się głównie na analizie ceramiki, gdyż jest to materiał najliczniejszy i najbardziej zróżnicowany. Zastosowane do niej metody stratygraficzna i radiowęglowa przyniosły podział na dwie główne fazy rozwojowe.

Metoda. Metoda pracy jest indukcyjna. Autor starał się zgromadzić wszystkie fakty dotyczące genezy i chronologii. W przypadku genezy było to przesledzenie związków k. ceramiki sznurowej z kulturami starszymi i jej współczesnymi. Szczególnie w grę wchodziła k. pucharów lejkowatych, w mniejszym stopniu k. trypolska i inne jednostki. Odnosnie do chronologii zostały zgromadzone przede wszystkim daty radiowęglowe oraz sytuacje stratygraficzne z udziałem k. ceramiki sznurowej. Szczególnie cenne okazały się te ostatnie, gdyż na tej podstawie autor oparł podział na fazy. Stratygrafia jest również bardzo cenna w przypadku ustalania relacji czasowych k. ceramiki sznurowej z innymi jednostkami. Przy rozwiązywaniu zagadnień chronologii autor prawie zupełnie nie posługiwał się metodą typologiczną, wychodząc z założenia, że podobne wytwory mogą mieć długie trwanie czasowe, przez co nie mogą być przydatne do ustalania tzw. horyzontów chronologicznych. Inaczej w przypadku genezy; tu autor w pełni posługiwał się metodą typologiczną, uważając, że wytwory podobne mają jedno źródło genetyczne. Przy pisaniu pracy autor zapoznał się z literaturą europejską obejmującą prawie 400 tytułów czasopism i książek; przeczytał około 700 pozycji bibliograficznych. Poza nielicznymi przypadkami autor stronił od komplikacji.

Ocena stanu dotychczasowych badań. Zagadnienie genezy k. ceramiki sznurowej nie było dotychczas przedmiotem specjalnej rozprawy, która byłaby poświęcona całości kultury. Najczęściej było ono rozpatrywane albo bardzo ogólnie, bez głębszych studiów nad poszczególnymi działami materiałów źródłowych (np. T. Sulimirski), albo częściowo przy okazji omawiania poszczególnych grup tej kultury. W tym ostatnim przypadku

usiłowano rozwiązać zagadnienie genezy ograniczając się tylko do jednego obszaru: Szwecji (M. P. Malmer), dorzecza Dniepru (I. I. Artemenko), Szlezwiku-Holsztynu (K. W. Struve), Małopolski (J. Machnik), południowo-zachodniej Ukrainy (I. K. Svešnikov), dorzecza górnej Wołgi (D. A. Krajnov). Przyczynki do zagadnienia genezy wnieśli też badacze RFN i NRD (U. Fischer, A. Häusler i inni) ograniczając się jedynie do dorzecza Sali w NRD. Toteż nic dziwnego, że w żadnym z tych przypadków badania zbyt fragmentaryczne nie mogły przynieść zadowalających rezultatów. Były bowiem niepełne i przyczynkowe, a w dodatku ograniczały się do hipotez nie popartych głębszymi studiami. W tej sytuacji autor postanowił wypełnić istniejącą lukę i opracować zagadnienie genezy kultury ceramiki sznurowej opierając się na całościowej analizie tej kultury na szerokim tle europejskim. Należy już na wstępie podkreślić, że wnioski autora są zazwyczaj odmienne od wcześniejszych ustaleń.

Podobnie przedstawia się zagadnienie chronologii. Dotychczasowe ustalenia były cząstkowe i dotyczyły jedynie poszczególnych regionalnych grup tej kultury. Dla Szwecji próbę taką dał M. P. Malmer, Danii — P. V. Glob, Szlezwiku-Holsztynu — K. W. Struve, Szwajcarii — C. Strahm, Czech — M. Buchvaldek, kultury rzucewskiej — L. Kilian, Małopolski — J. Machnik i Z. Krzak, Naddnieprza — I. I. Artemenko, górnego dorzecza Wołgi — D. A. Krajnov, południowo-zachodniej Ukrainy — I. K. Svešnikov. Autorzy ci, mimo ograniczonego charakteru prac, na ogół poprawnie relacjonowali stosunki chronologiczne k. ceramiki sznurowej i kultur pokrewnych, lecz rzadziej udawało im się poprawnie podzielić tę kulturę na fazy rozwojowe. W tym ostatnim zakresie na szczególną uwagę zasługują prace M. Buchvaldka, P. V. Globa i J. Machnika. A więc dotychczasowe ustalenia miały także charakter cząstkowy. W tej sytuacji powstała potrzeba potraktowania całościowo k. ceramiki sznurowej i wyciągnięcia wniosków chronologicznych opartych na pełnych studiach źródeł europejskich. Należy podkreślić, że ustalenia autora w znacznej części pokrywają się z wieloma ustaleniami poczynionymi dla poszczególnych regionów i grup k. ceramiki sznurowej.

II. GENEZA KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ

MEZOLITYCZNE POCHODZENIE KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ

Narzędzia mezolityczne nawiązujące do przemysłu krzemienno-
k. ceramiki sznurowej. Jak wykazujemy niżej, k. ceramiki sznurowej
uformowała się pod silnym wpływem k. pucharów lejkowatych i k. try-
polskiej, nadto dochodziły wpływy bałkańsko-anatolijskie. Z każdego
z tych kręgów kulturowych zespół k. ceramiki sznurowej przejął część
elementów kultury. Lecz nie sposób orzec, że k. ceramiki sznurowej
wywodzi się wyłącznie z k. pucharów lejkowatych lub k. trypolskiej.
Dlatego też dopóki autor porównywał formy inwentarza „sznurowego”
z formami neolitycznymi, dopóty sprawa genezy pozostawała niejasna.
Okazało się bowiem, że żadna z kultur neolitu Europy nie może być
macierzą k. ceramiki sznurowej. Sprawa przyjęła korzystny obrót z chwi-
lą, gdy autor przystąpił do porównywania narzędzi k. ceramiki sznuro-
wej z formami mezolitycznymi. Porównania objęły narzędzia mezoli-
tyczne występujące w różnych częściach Europy, na całym obszarze
występowania k. ceramiki sznurowej. Wyniki okazały się bardzo owocne.
Przede wszystkim podstawowa i najbardziej powszechna forma narzę-
dziowa k. ceramiki sznurowej, jaką jest wiórowiec czyli nóż wiórowy,
ma analogie w przemysłach mezolitycznych szeroko rozumianej Europy
Środkowej. Wyjątkiem są wiórowe noże szpiczaste, które wywodzimy
z kultury trypolskiej (piszemy o tym niżej). Nadto analogie mezolityczne
dotyczą również innych form. Przyjrzyjmy się im podając jednocześnie
rozprzestrzenienie tych form.

Najważniejsze analogie dla wiórowców „sznurowych” układają się
w południowej strefie rozprzestrzenienia ceramiki sznurowej: południowo-
zachodnia Ukraina, dorzecze Sali w NRD, górna Nadrenia, Szwajcaria,
a tylko sporadycznie inne rejony Europy Środkowej.

Z miejscowości Girzewo nad górnym Dniestrem (południowo-zachodnia
Ukraina) pochodzi seria wiórowców mezolitycznych, spośród których
trzy¹ mają dokładne odpowiedniki w k. ceramiki sznurowej (ryc. 1a).

¹ Černyš 1975, ryc. 46: 22, 23, 27.

Analogie dla nich znamy z kilku stanowisk „sznurowych”². Najwięcej wiórowców mezolitycznych nawiązujących do przemysłu k. ceramiki sznurowej znamy z dorzecza Sali w NRD. I tak ze stanowiska Heidentotesacher w miejscowości Gera w Turyngii, R. Feustel opublikował 10 narzędzi mezolitycznych, z których dwa wiórowce mają odpowiedniki na wielu stanowiskach k. ceramiki sznurowej³ (ryc. 1c). Z kolei ze stanowiska Pfortener Berg w miejscowości Gera, NRD, R. Feustel opublikował kilkadziesiąt narzędzi mezolitycznych, wśród których jest wiórowiec⁴ analogiczny do „sznurowych”. Odpowiedni wiórowiec znajdujemy też pośród materiałów mezolitycznych z miejscowości Göritzberg w Turyngii⁵. Inny nóż wiórowy pochodzi z miejscowości Petersberg w Turyngii⁶. Również z Turyngii, z miejscowości Poxdorf, pochodzi zespół mezolityczny, w którym cztery wiórowce⁷ nawiązują do k. ceramiki sznurowej (ryc. 2b). Następnie w miejscowości Dreiskau w Saksonii, NRD, jest zespół, w którym wyróżniliśmy dwa noże wiórowe niby „sznurowe”⁸ (ryc. 1b). Jeden z nich ma analogie na czterech stanowiskach z ceramiką sznurową⁹.

Z kolei, jeśli chodzi o górą Nadrenię, RFN, to na stanowisku Buchbrunnen w miejscowości Säckinggen, znaleziono m. in. kilka mezolitycznych noży wiórowych¹⁰, które mają analogie na kilku stanowiskach „sznurowych” (ryc. 2a)¹¹.

I wreszcie Szwajcaria. Tu wiórowce późnomezolityczne są szczególnie liczne. Z miejscowości Liesberg pochodzą cztery noże wiórowe¹² mające

² Buchvaldek, Kouček 1970, ryc. 13, gr. 41,5, ryc. 14, gr. 51,3, ryc. 49, gr. 122,7, ryc. 107, gr. 58,5, ryc. 110, gr. 61,12; Loewe 1959, tab. 58: 16; Waterbolck 1964, ryc. 19: 3. Zurek 1954, ryc. 27: 7.

³ Buchvaldek, Kouček 1970, ryc. 33, gr. 110, 24; Feustel 1961, ryc. 9: 8,9; Krauss 1960, ryc. 9: 2; Matthias 1968, tab. 117: 9; Moddermann 1954, ryc. 5; Sangmeister 1954, tab. D5: 6; Schmidt, Weber 1972, ryc. 2: 14; Sulimirski 1968a, ryc. 17: 8; Tetzlaff 1970, ryc. 127: 9; Zurek 1954, ryc. 27: 7.

⁴ Feustel 1961, ryc. 13: 15.

⁵ Feustel 1957, ryc. 5: 6.

⁶ Feustel 1961, ryc. 28: 15.

⁷ Feustel 1961, ryc. 31: 11—13,15.

⁸ Hanitzsch 1960, ryc. 3: 16,4: 3.

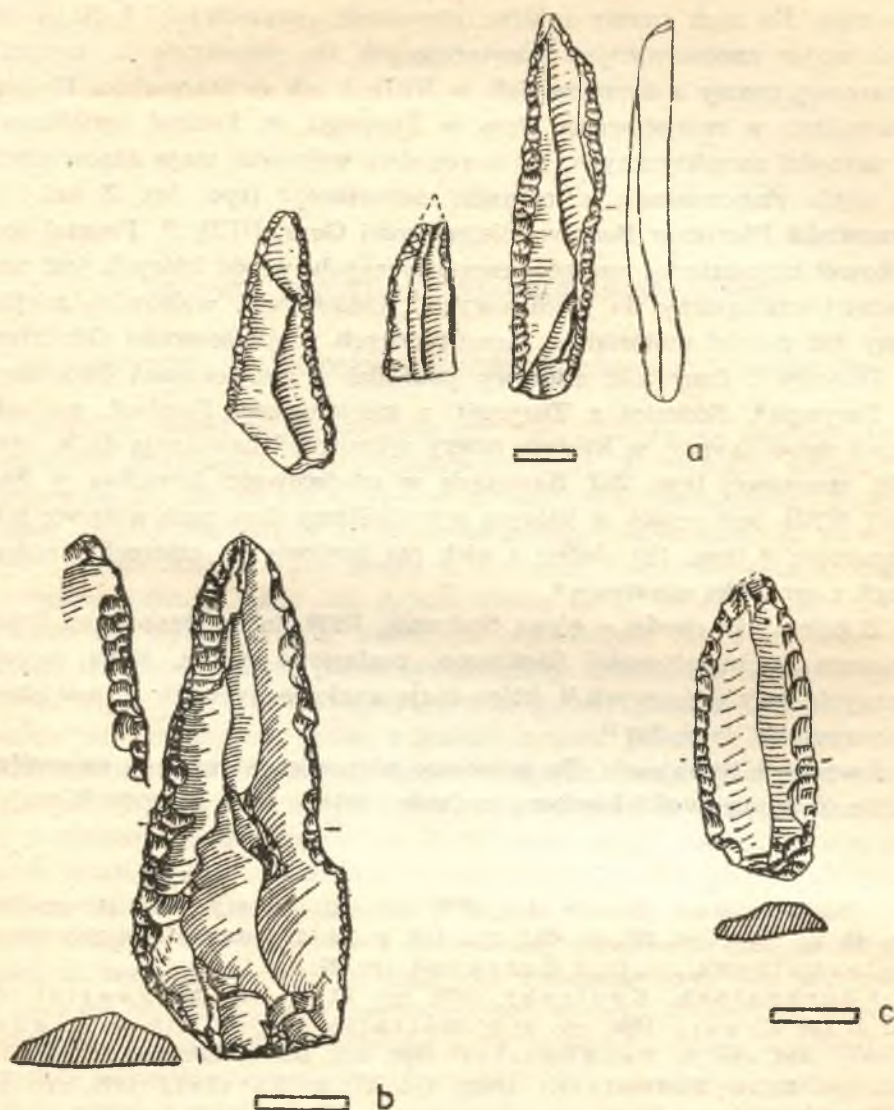
⁹ Buchvaldek, Kouček 1970, ryc. 78, gr. 174,4, ryc. 85, gr. 4,2, ryc. 107, gr. 58,5, ryc. 109, gr. 60,5; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, ryc. 43; Loewe 1959, tab. 58: 19; Waterbolck 1964, ryc. 19: 3.

¹⁰ Gersbach 1968—1969, tab. 25: 14—17.

¹¹ Behrens 1973, ryc. 62: f; Buchvaldek, Kouček 1970, ryc. 59, gr. 140,4, ryc. 78, gr. 174,4, ryc. 107, gr. 58,5; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, ryc. 33; Loewe 1959, tab. 58: 16, 17, 19; Zurek 1954, ryc. 27: 7.

¹² Lüdin 1961, ryc. 8: 1—4.

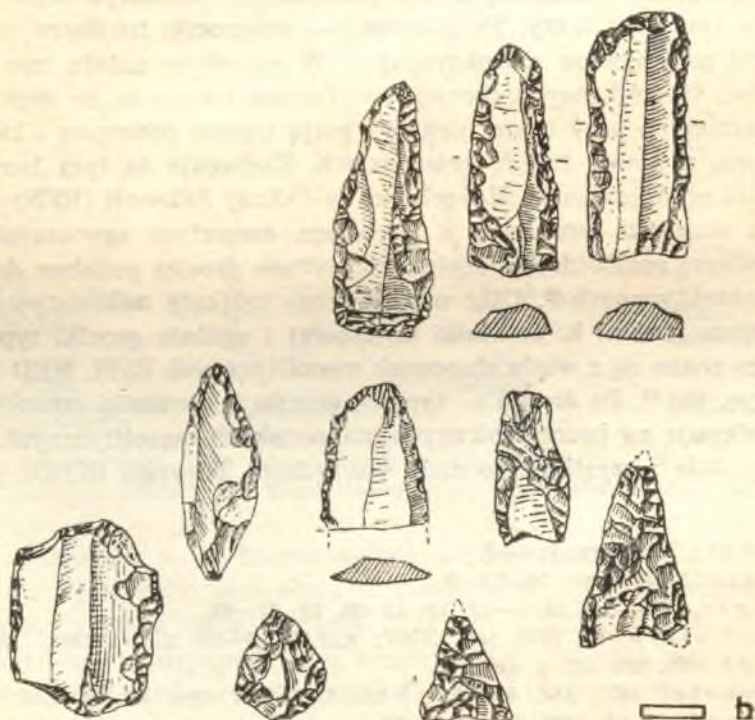
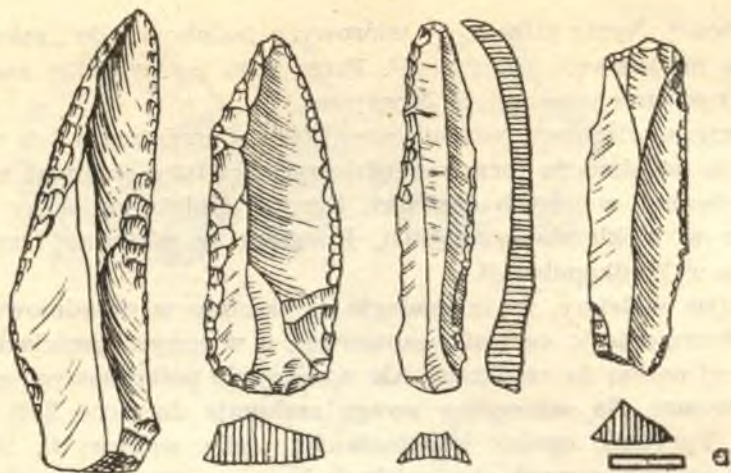

Ryc. 1. *a* — Girzewo, ZSRR. Mezolityczne noże krzemienne. Wg O.P. Černyš'a; *b* — Dreiskau, NRD. Mezolityczny nóż krzemienisty. Wg H. Hanitzsch'a, *c* — Gera, NRD. Mezolityczny nóż krzemienisty. Wg R. Feustel'a

analogue na kilkunastu stanowiskach k. ceramiki sznurowej (ryc. 3b)¹³. Z miejscowości Wachtfels (też Szwajcaria) znamy dziewięć wiórowców¹⁴,

¹³ Artemenko 1976b, ryc. 7: 3,10: 1; Buchvaldek, Koutecký 1970, ryc. 63, gr. 147,3, ryc. 64, gr. 152,5; Donat 1961, ryc. 11: 4; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, ryc. 33; Kretsch 1955, ryc. 13: 1; Matthias 1968, tab. 11: 2, 28: 3,89: 7; Sangmeister 1954, tab. D 5: 5; Vencel 1972, ryc. 11: 8; Waterbock 1964, ryc. 19: 3.

¹⁴ Lüdin 1961, ryc. 4: 1—9.

Ryc. 2. a — Säckingen, RFN. Mezolityczne noże krzemienne. Wg E. Gersbacha;
 b — Poxdorf NRD. Mezolityczne narzędzia krzemienne. Wg R. Feustela

które mają częściowe łuskanie na krawędziach, przy czym trzeba dodać, że noże częściowo łuskane również występują w k. ceramiki sznurowej. Podobne wiórowce mezolityczne w ilości kilku znaleziono w miejscowości

Birmatten¹⁵. Nadto kilka noży wiórowych podobnych do „sznurowych” znamy z miejscowości Baulmes¹⁶. Prócz tego formy takie znajdujemy też w innych miejscowościach Szwajcarii¹⁷.

I wreszcie wiórowce mezolityczne, które w mniejszym lub większym stopniu są podobne do form narzędziowych kultury ceramiki sznurowej znamy również w innych częściach Europy. Należą tu okazy z Hohen Viecheln w Meklemburgii (NRD), Pinnberg w północnej części RFN i Borowa w Wielkopolsce¹⁸.

Sumując widzimy, że te analogie są częstsze w południowej strefie rozprzestrzenienia k. ceramiki sznurowej, a w innych częściach Europy Środkowej należą do rzadkości. Ale wróćmy do południowych stanowisk z wiórowcami. Na szczególną uwagę zasługuje dorzecze Sali w NRD. Otóż w Turynгии, oprócz wspomnianych noży wiórowych, występują niekiedy na tych samych stanowiskach bezceramicznych również grociki sercowate i trójkątne typowe dla kultury ceramiki sznurowej (Dreiskau, Poxdorf, Petersberg, Göritzberg, Gera¹⁹ (ryc. 4a). Nie jest wykluczone, że w k. ceramiki sznurowej są one pochodzenia mezolitycznego. Przemawiają za tym dwa fakty. Po pierwsze — pragrociki trójkątne często towarzyszą przemysłom mezolitycznym. W mezolicie należą one do tzw. trójkątów, tj. trójkątnych zbrojników. Zwraca uwagę to, że często są one równoramienne, przy czym niekiedy mają wciętą podstawę i załuskanie na dwóch, a nawet trzech krawędziach. Zasługuje to tym bardziej na uwagę, iż z miejscowości Haverbecke w Dolnej Saksonii (RFN) pochodzi grób k. ceramiki sznurowej z pucharem esowatym zawierający także mniej więcej romboidalne, częściowo łuskane grociki podobne do mikrolitów mezolitycznych²⁰. Otóż mezolityczne trójkąty mikrolityczne przypominające grociki k. ceramiki sznurowej i ogólnie grociki typu neolitycznego znane są z wielu stanowisk mezolitycznych RFN, NRD i Szwajcarii (ryc. 4b)²¹. Po drugie — typowe grociki k. ceramiki sznurowej często występują na bezceramicznych stanowiskach mezolitycznych. Odnosi się to przede wszystkim do ziem wschodniej Turynгии (NRD), gdzie —

¹⁵ Lüdin 1961, ryc. 7: 1—5.

¹⁶ Egloff 1967, ryc. 54: 2,5—9.

¹⁷ Wyss 1973, tab. 14: 1—19, 16: 15—21, 19: 37—48.

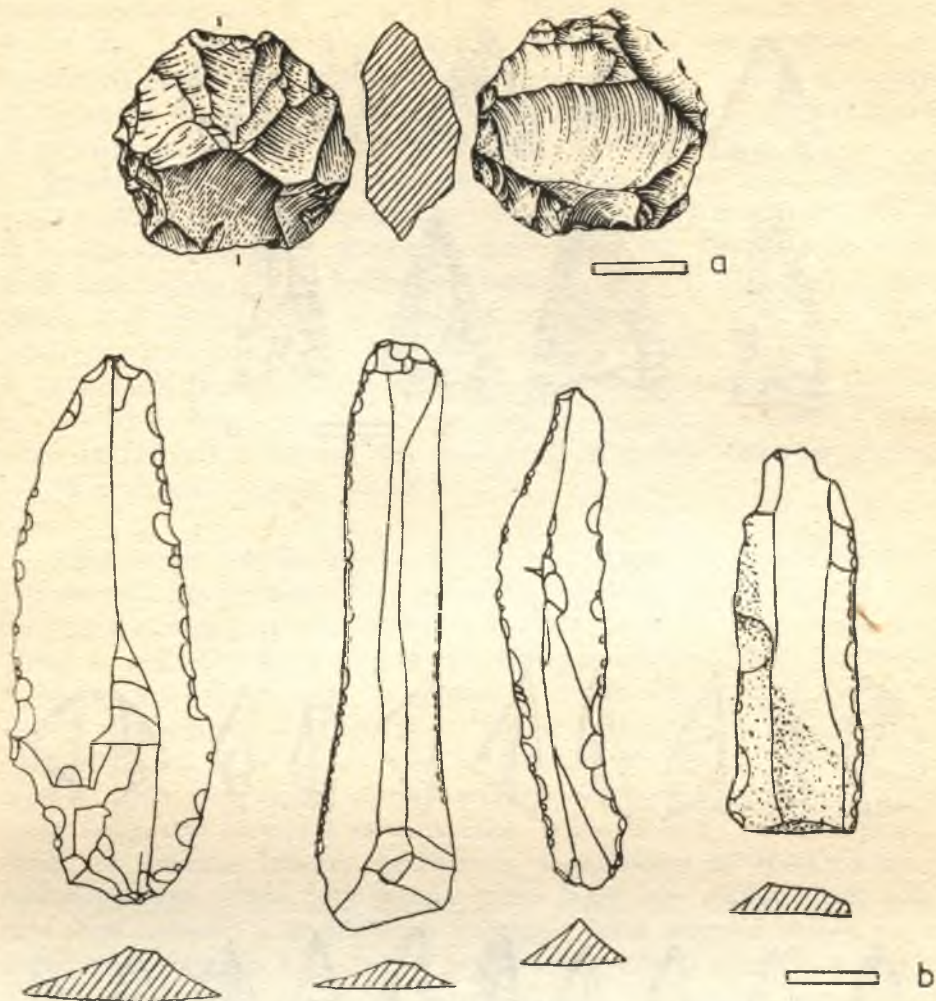
¹⁸ Kobusiewicz 1970, tab. XXV: 9,10,14, 16—18; Rust 1958, tab. 12: 10; Schuldt 1961, tab. 38: o, 4401.

¹⁹ Feustel 1957, ryc. 5: 5,8,9; Feustel 1961, ryc. 13: 16,17,28: 13,14; 31: 19, 20; Hanitzsch 1960, ryc. 3: 8—10.

²⁰ Jacob-Friesen 1953, s. 12 n., ryc. 2a,c.

²¹ Bicker 1934, tab. XLIX: 267—270; Brandt 1940, tab. 7: 9—12, 23; Freund 1964, ryc. 75; Gersbach 1951, s. 15 n.; Gersbach 1968—1969, tab. 33: 17—19; Kozłowski 1967, tab. III: 28,29; Krüger, Taute 1964, tab. 7: 11—20; Renter 1955, s. 48; Thielemann 1963, ryc. 11: 18—27; Wyss 1960, s. 55 n.; Zürn 1965, tab. 1: 13, 18, 19, 3: 5—9, 4: 21—31, 9: E—1—3, 9: F—1—3, 9: G—3—7, 10: 27—35.

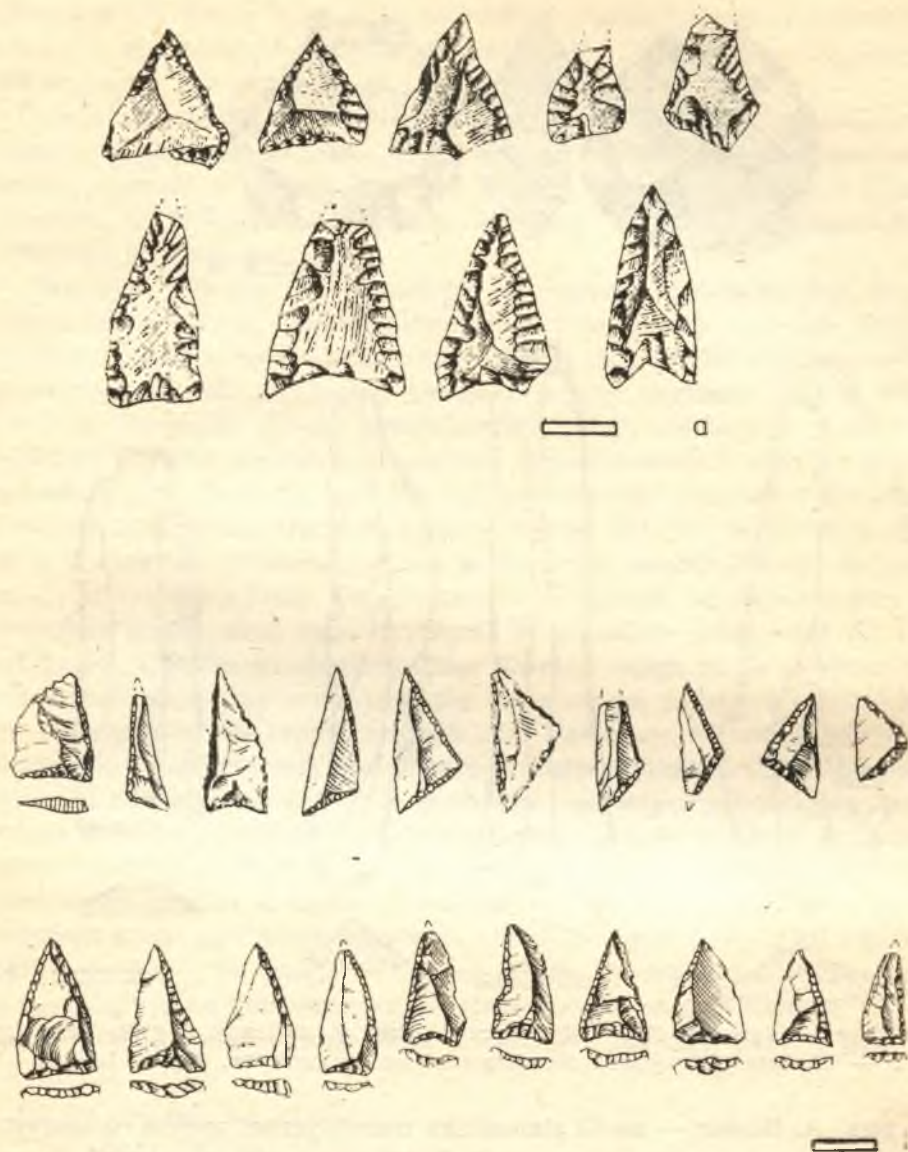

Ryc. 3. *a* — Jüchsen, NRD. Mezolityczny rdzeń krzemienisty. Wg R. Feustela;
b — Liesberg, Szwajcaria. Mezolityczne noże krzemienne. Wg C. Lüdina

jak pisał A. Renter — na 63 stanowiska mezolityczne, prawie na wszystkich występują grociki sercowate²². Warto przy tym zaznaczyć, że na stanowisku Pfortner Berg w Gera (Turyngia, NRD) grociki trójkątne i sercowate były spatynowane w takim samym stopniu jak 15 tysięcy pozostałych krzemieni mezolitycznych²³. Grociki typu neolitycznego występują na stanowiskach mezolitycznych nie tylko w Turyngii. Zjawisko to zaobserwował i podkreślił również R. Feustel. Na tej podstawie A. Beck przyjmuje, że — być może — pojawiły się one już w późnym mezolocie. Do podobnego wniosku doszedł wspomniany A. Renter.

²² Renter 1955, s. 48.

²³ Renter 1955, s. 48.

Ryc. 4. *a* — Gera, NRD. Mezolityczne grociki krzemienne. Wg A. Rentera; *b* — Säcking, RFN. Mezolityczne grociki krzemienne. Wg E. Gersbacha

Ten ostatni jako dowód przytacza znaleziska ogłoszone przez E. Petersa. Mianowicie w jaskini w Rappenfels (Alpy Szwabskie) znaleziono typowe późnomezolityczne, tardenuaskie wyroby krzemienne a wśród nich grociki trójkątne z wciętą podstawą oraz narzędzia wykonane techniką neolityczną. H. Piesker wskazywał na wiele stanowisk tardenuaskich z grocikami do łuku, które nie mogły być powiązane z ceramiką. Podobne

obserwacje opisywali K. Brandt i F. K. Bicker²⁴. Naszym zdaniem prawdopodobnie typowe grociki neolityczne stanowią na stanowiskach mezolitycznych przeważnie domieszkę późniejszą, lecz nie można wykluczyć, że zwłaszcza na południu obu krajów niemieckich (RFN i NRD) grociki te pojawiły się już pod koniec mezolitu.

Również inne formy krzemienne przemysłu k. ceramiki sznurowej mają analogie w przemysłach mezolitycznych Europy Środkowej. Należą tu zwłaszcza odłupkowe rdzenie okółkowe (ryc. 3a). Znamy je ze stanowisk mezolitycznych w środkowej Badenii w RFN (Baden-Oos, Sinzheim), w Turynгии (NRD) (Juchsen, Kleinebersdorf), w Czechach (Tašovice), na Dolnym Śląsku (Bartków, Czeladź Wielka, Pobiel, Sułów), w Małopolsce (Podgórkki, Piechoty) i na południowo-zachodniej Ukrainie (Osieliwki)²⁵. Poza tym analogie między k. ceramiki sznurowej i mezolitem sporadycznie dotyczą też niektórych drapaczy. Ostatnie analogie znamy z terenu Turynгии (NRD)²⁶.

Zagadnienie współistnienia kultur mezolitycznych i neolitycznych. Powstaje tu przede wszystkim pytanie o podstawy chronologiczne przytoczonych analogii, tj. czy ludność o kulturze mezolitycznej mogła przetrwać w głąb okresu neolitycznego. Naszym zdaniem, tak. Wprawdzie niektórzy autorzy uważają, że mezolit w środkowej Europie kończy się wraz z pojawieniem się pierwszych kultur neolitycznych (uwzględniając kalibrację około 6000 p.n.e.), lecz niepodobna przyjąć, że wczesna kolonizacja neolityczna zajęła od razu wszystkie obszary zróżnicowanej ekumeny i wyparła plemiona mezolityczne. Wielu badaczy podziela przekonanie, że wczesna ludność neolityczna sąsiedowała ze społecznościami mezolitycznymi, które żyły jeszcze przez jakiś, nie wiadomo jak długi, czas obok ludności o neolitycznej kulturze. Toteż słusznie uważa się, że środkowoneolityczna k. pucharów lejkowatych, której początki datuje się na schyłek V tysiąclecia p.n.e. (uwzględniając kalibrację), jest rezultatem akulturacji ludności mezolitycznej, która przejęła elementy kultury neolitycznej pod wpływem oddziaływania kultur wstęgowych. Lecz naszym zdaniem proces akulturacji nie zakończył się około 4000 p.n.e., lecz trwał dalej, aż po czasy pojawienia się k. amfor kulistych i ceramiki sznurowej. Otóż również geneza k. amfor kulistych świadczy o trwaniu tego procesu jeszcze w IV tysiącleciu p.n.e. I tak w 1963 r. T. Wiślański wysunął hipotezę o mezolitycznej genezie tego zespołu, lecz nie był

²⁴ Feustel 1957, s. 38 n.

²⁵ Bagniewski 1976, ryc. 9: 12,11; 2,26; 8,51: 3—7; 75: 6,7; Černyš 1975, ryc. 59: 27; Dagnan-Ginter, Drobniewicz 1974, tab. VIII: 7; Feustel 1957, ryc. 3: 15; Feustel 1961, ryc. 22: 43; Gersbach 1951, tab. 1: B—10, 11, tab. 2: C—13—15, tab. 3: B—11, 14, tab. 4: B—42; Gurina 1966, ryc. 8: 2; Rother 1936, tab. VIII: 33; Talar 1964, ryc. 2: 20.

²⁶ Feustel 1961, s. 29 n., ryc. 13: 3.

w stanie przytoczyć pewnych dowodów²⁷. Świadczenia przysły później. W 1976 r. B. Balcer ogłosił pracę, w której dla kilku narzędzi k. amfor kulistych przytoczył dokładne analogie z kręgu mezolitycznej k. jani-sławickiej w Małopolsce²⁸. Również z Małopolski pochodzi inne świadectwo. Otóż dla Złotej, dla cmentarzyska zwierzęcego k. amfor kulistych, A. Lasota-Moskalewska w 1977 r. wykazała istnienie bydła o cechach wczesnego udomowienia, wcześniejszego niż w innych starszych kulturach neolitycznych w Polsce²⁹, a więc udomawianie bydła miało miejsce również w późnym neolicie. Przykłady te wskazują na możliwość mezolitycznego pochodzenia również k. ceramiki sznurowej³⁰.

Jak wspomnieliśmy, szereg badaczy uważa, że ludność mezolityczna przetrwała w głąb okresu neolitycznego. Należą tu B. Richthofen, R. Feustel, O. Menghin, M. R. Daniel, H. Reinert, L. Kozłowski, L. Coulonges, E. Octobon, S. K. Kozłowski, Z. Bagniewski. Lecz problem ten — jak pisze M. Mazálek — nie jest dotychczas przebadany w Europie. Autor ten doszedł do następujących stwierdzeń w tej sprawie. Píše on, że wyroby mezolityczne spotyka się na terenach niemieckich w k. ceramiki dołkowo-grzebykowej i Rössen. Mieszane materiały mezolityczno-neolityczne pochodzą też z Moraw. Zjawisko to występuje w k. jordanowskiej w południowej Polsce i w grupie Münchshofen w górnej Austrii; podobnie w Grecji i Jugosławii. Mezolityczne elementy występują w k. megalitycznej północnej RFN i północnej Polski. Mają one też występować również w k. pucharów lejkowatych (zachodnia i środkowa Polska), k. amfor kulistych (Saksonia i zachodnia Polska), k. ceramiki promienistej (południowa Polska), k. waltenienburskiej i bernburskiej (Turyngia), Salzmünde i łabsko-hawelańskiej (Saksonia), a sporadycznie — w k. michelsberskiej (Badenia). Píše on też, zgodnie z naszą obserwacją, że narzędzia typu mezolitycznego spotyka się też w k. ceramiki sznurowej w NRD, północno-wschodniej Szwajcarii i Polsce itd. Elementy mezolityczne spotykane w kulturach neolitycznych miałyby wiązać się z późną fazą k. tardenuaskiej. Z drugiej strony, elementy neolityczne występują na stanowiskach mezolitycznych. I tak stwierdzono je dla k. tardenuaskiej w południowo-zachodniej Francji i Anglii³¹. O. Menghin uważał, że schyłek k. tardenuaskiej był współczesny, jako relikwium mezolityczne, kulturom neolitycznym. E. Octobon twierdził, że ludność mezolityczna koegzystowała z ludnością neolityczną i tym należy tłumaczyć znalezienie w południowej Francji na stanowisku Cuzoul (Lot) obok późnomezo-

²⁷ Wiślański 1963, s. 240.

²⁸ Balcer 1976, s. 202, ryc. 3.

²⁹ Lasota-Moskalewska 1977, s. 122 n.

³⁰ Należy nadmienić, że na możliwość mezolitycznego pochodzenia kultury ceramiki sznurowej wskazywali J. Kowalczyk 1969, s. 62 i T. Sulimirski 1957—1959, s. 248.

³¹ Mazálek 1954, s. 203 n.

litycznych zabytków również narzędzi retuszowanych techniką neolityczną, nadto kości zwierzęcych i gładzonych narzędzi kamiennych. W podobnym duchu interpretuje się — pisze R. Feustel — znaleziska belgijskie, gdzie na tych samych stanowiskach występują mikrolity i narzędzia gładzone. Ludność mezolityczna miała przetrwać do środkowego neolitu ³².

Za koegzystencją ludności mezolitycznej i neolitycznej wypowiada się również S. K. Kozłowski ³³; przytacza on następujące przykłady:

1. Odległe około 250 km na południe od Limburgii stanowisko Chambre des Fées (Aisne), należące do k. tardenuaskiej, jest datowane na 3075 ± 400 p.n.e.

2. Również późne, a nawet późniejsze są tardenuaskie stanowiska z Francji: Désert d'Auffargis i G — IV z Chambre des Fées (2775 ± 350 p.n.e.).

3. W Danii od połowy okresu atlantyckiego (lata 4500—4000 p.n.e.) rozwija się jeszcze wówczas mezolityczna k. Ertebölle. Dopiero w młodszej fazie (schyłek okresu atlantyckiego, zapewne lata 3200—3000 p.n.e.) społeczności tej kultury poznały rolnictwo i hodowlę, wskutek czego stała się ona neolityczna.

4. Na terenie ZSRR długo przeżywają się tradycje mezolityczne (w strefie leśnej k. ceramiki dołkowo-grzebykowej). W neolit wchodzi m. in. tzw. k. świderska Równiny Rosyjskiej, czyli zespoły typu Kunda-Borki.

5. Datowane na neolit cmentarzysko na Wyspie Jeleniej ma bezspornie mezolityczny charakter kulturowy.

6. W północnej Polsce jedynie na ziemi pyrzyckiej pojawia się ludność wczesnoneolityczna, natomiast pozostałe obszary tego rejonu trwały zapewne jeszcze bardzo długo w gospodarce mezolitycznej, być może również w II okresie neolitu. Za takim stwierdzeniem może przemawiać m. in. charakter k. rzucewskiej, która była bardziej mezolityczna niż neolityczna (rybołówstwo, łowy na foki, technika łuszczeniowa, harpuny, liściaki typu rosyjskiego, trapezy, skrobacze).

7. Znane z północnej Polski pochówki posypane ochrą, zaliczane do k. ceramiki dołkowo-grzebykowej, mogą być pozostałościami kultury mezolitycznej, mimo że ich chronologia jest neolityczna.

8. Groby mezolityczne k. janisławickiej z Giżycka-Perkunowa są datowane metodą przyrodniczą na przełom V i IV tysiącleci p.n.e.

9. Warstwa G z Witowa zawierająca elementy k. janisławickiej jest młodsza od datowanej na lata 4710 ± 480 p.n.e. warstwy 7.

10. Niektóre stanowiska z ceramiką dołkowo-grzebykową (Podlasie,

³² Feustel 1957, s. 40 n.

³³ Kozłowski 1968, s. 451; Kozłowski 1972, s. 227 n.; Kozłowski, Kozłowski 1977, s. 20, 23, 248, 317.

dorzecze górnej Warty) dostarczyły typowych elementów janisławickich, które planigraficznie i stratygraficznie wiążą się ze wspomnianą ceramiką.

11. Litewskie stanowisko kundajskie Lampédziai jest datowane na IV tysiąclecie p.n.e.

12. Na Litwie występują zespoły wykopaliskowe zawierające elementy kundajskie i janisławickie oraz ceramikę neolityczną; podobną sytuację stwierdzono na Białorusi.

13. Stanowisko z kręgu tardenuaskiego z miejscowości Smolin na Morawach jest datowane radiowęglem na drugą połowę V tysiąclecia p.n.e.

14. Na IV tysiąclecie p.n.e. są datowane metodą radiowęglową tarde-nuaskie zespoły z warstw 1 i 2 w Birmatten-Basishohle w Szwajcarii.

15. We Francji, w departamencie Aisne, są dwa stanowiska tarde-nuaskie datowane analizą pyłkową oraz radiowęglem (drugie z nich) na IV tysiąclecie p.n.e., a więc są późniejsze od pierwszych osadników neolitycznych z pobliskiego Basenu Paryskiego i Limburgii.

S. K. Kozłowski przypuszcza, że na terenie Polski, Litwy i Białorusi mezolityczna ludność janisławicka i kundajska przetrwały najpewniej do IV—III tysiąclecia p.n.e.

Za koegzystencją ludności mezolitycznej i neolitycznej opowiedział się niedawno Z. Bagniewski. Autor ten przytacza szereg dat radiowęglowych dla stanowisk mezolitycznych, które sięgają od siedmiu do pięciu tysięcy lat temu, co oznacza dwa tysiące lat współistnienia kultur obu okresów. Oto niektóre daty z Polski południowo-zachodniej:

4220 ± 80	p.n.e., Strachów
3777 ± 40	p.n.e., Bartków
3205 ± 100	p.n.e., Dąbrowa
1895	p.n.e., Brodno
1125	p.n.e.

Między obiema grupami ludności miały miejsce kontakty, wskutek czego część ludności mezolitycznej przejęła wyższą kulturę neolityczną. Istniały też wzajemne zapożyczenia. Jako przykład autor przytacza ceramikę neolityczną znajdującą w obozowiskach mezolitycznych. Z. Bagniewski uważa, że ludność o kulturze mezolitycznej przetrwała nawet do epoki brązu³⁴.

Ostatnio badacze holenderscy J. N. Lanting i W. G. Mook ogłosili pracę, w której m. in. przytaczają daty radiowęglowe dla mezolitu Holandii. Zwraca uwagę fakt, że kilka dat przypada już na czasy neolitu, a nawet na okres istnienia k. ceramiki sznurowej. Są to daty:

³⁴ Bagniewski 1978a, s. 1 n.; 1978b, s. 1 n.

- 3585 ± 70 p.n.e., GrN — 7283A, Dalfsen
 3415 ± 70 p.n.e., GrN — 6371, Moerkuilen
 2150 ± 75 p.n.e., GrN — 6370, Moerkuilen
 1870 ± 75 p.n.e., GrN — 2443, Tilburg-Pompstok
 2120 ± 85 p.n.e., GrN — 4205, Tilburg³⁵.

Z powyższego wynika, że ludność mezolityczna długo współistniała z kulturami neolitu. Przeżytki kultur mezolitycznych mogły więc przetrwać do końcowych stuleci IV tysiąclecia p.n.e. — okresu pojawienia się k. ceramiki sznurowej. Należy przy tym zaznaczyć, że akulturacja, w wyniku której uformowała się k. ceramiki sznurowej, miała miejsce na szerokim obszarze Europy Środkowej poczynając od południowo-zachodniej Ukrainy (górną Dniestr), następnie na obszarze Polski, NRD i RFN, a kończąc na ziemiach górnej Nadrenii i Szwajcarii. Akulturacja ta odbywała się dzięki wpływom k. pucharów lejkowatych i trypolskiej, o czym piszemy niżej.

Grupa Kalbsrieth jako etap przejściowy od mezolitu do właściwej k. ceramiki sznurowej. W etapie przejściowym, między mezolityczną fazą przedceramiczną a najstarszą fazą ceramiczną, umieszczamy pochówki typu Kalbsrieth. Za tą klasyfikacją chronologiczną przemawiają następujące zjawiska: 1 — groby te występują jako najstarsze w niektórych kurhanach środkowoniemieckich i nie tylko tych, 2 — ich inwentarz jest bezceramiczny i w jego skład wchodzi zwykle wiór lub nóż krzemienisty, a niektóre groby są bez inwentarza. Grobów typu Kalbsrieth znamy w Europie Środkowej kilkanaście; większość ich została odkryta w dorzeczu Sali w NRD w prowincjach Harz-Unstrut, Harz, Turynia, pogranicze Anhaltu i Turynii, po jednym w Dolnej Saksonii (RFN) i Dolnych Łużycach (NRD). Są to miejscowości, których większość jest zarejestrowana w naszym Aneksie I: Augsdorf, Helmsdorf, Kalbsrieth (poz. a), Köttichau w NRD, Melzingen (poz. b) w RFN, Quedlinburg, Rössen, Wahlitz (poz. b), Wallendorf, Wulfen w NRD. Poza tym znamy je z dwóch miejscowości w Polsce: są to Modliborzyce na Kujawach i Koniusza w Małopolsce (zob. Aneks I). Nie jest wykluczone, że występowały one również w Czechosłowacji. Hipotetycznie za groby typu Kalbsrieth można uznać dwa pochówki z Vikletic, o których M. Buchvaldek pisze, że należą do k. ceramiki sznurowej, albo do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych³⁶. Pochówki typu Kalbsrieth mają następujące cechy: mieszczą się w grobach jamowych przykrytych kurhanem, nieliczne mają ślady obudowy w postaci bruku kamiennego lub drewnianej przykrywy. Zwykle zawierają po jednym szkieletie skurczonym. Orientacja szkieletów nie jest jednakowa; przeważa kierunek W

³⁵ Lanting, Mook 1977, s. 30 n.

³⁶ Buchvaldek, Koutecký 1970, s. 23 n.

(głowa)—E, a spotyka się też orientację S—N, NW—SE oraz WSW—ENE. Regułą jest ubogie wyposażenie w postaci surowego wióra względnie noża krzemienego, w jednym przypadku były dwa wióry; niekiedy brak jest inwentarza. Groby czasami otoczone są kręgiem. Cechuje je bezceramiczność, co należy podkreślić wobec częstotliwości naczyń glinianych w innych grobach k. ceramiki sznurowej. Trudno jest jednoznacznie zaklasyfikować je pod względem kulturowym. Jeśli chodzi o obrządek grzebalny, to nawiązują one z jednej strony do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych, a z drugiej — do k. ceramiki sznurowej. Toteż J. Preuss i H. Behrens wątpią w to, że należą one do k. ceramiki sznurowej. Natomiast U. Fischer, A. Häusler i inni badacze zdecydowanie opowiadają się za ich „sznurowym” charakterem³⁷. Autor niniejszej pracy również zalicza je do k. ceramiki sznurowej, argumentując m. in. tym, że na terenie Danii, NRD i RFN (Szlazwik-Holsztyn) spotyka się kurhany „sznurowe”, w których najstarsze groby są bez inwentarza, względnie zawierają przedmioty, wśród których są czasami noże krzemienne (zob. Aneks I). Kurhanowy charakter i obecność czasami rowków kolistych przy grobach typu Kalbsrieth nawiązują do grupy baalberskiej, co wskazuje, że mamy tu do czynienia ze zjawiskiem najwcześniejszego przejścia przez „sznurowców” obrządku grzebalnego z k. pucharów lejkowatych (o zjawisku tym piszemy szczegółowiej w dalszej części niniejszego rozdziału). Groby te z reguły występują w kurhanach jako najstarsze, centralne, przy czym jako groby wtórne w tych samych kopcach występują młodsze pochówki z naczyniami k. ceramiki sznurowej. Są to jedne z najstarszych, ewentualnie nawet najstarsze, pochówki w obrębie k. ceramiki sznurowej (piszemy o tym w rozdziale o chronologii).

Spuścizna mezolityczna w zakresie gospodarki. Na wstępie należy stwierdzić, że k. ceramiki sznurowej była zespołem o charakterze wybitnie neolitycznym, tj. jej ludność znała rolnictwo i hodowlę (piszemy o tym niżej). Te formy gospodarki były z nią tak silnie związane, że grupy migrujące na północ i północny wschód wprowadziły po raz pierwszy gospodarkę neolityczną na obszarach wschodniobałtyckich i położonych dalej na północny wschód³⁸. Jednakże nadal utrzymywały się w niej przeżytki zajęć mezolitycznych. Niewątpliwie takim było zbieractwo, nieobce ludności naszej kultury. Mamy w tym zakresie nieliczne świadectwa, mianowicie T. Wiślański pisze, że w k. ceramiki sznurowej stwierdzono mannę jadalną, dziką jabłoń, dereń właściwy, orzech

³⁷ Fischer 1956, s. 109 n.; 1958, s. 260 n.; Häusler 1963, s. 172; Preuss 1976, s. 197 n.

³⁸ Artemenko 1964, s. 9 n.; Jaanits 1971, s. 47; Janits 1954, s. 20; Krasnov 1971, s. 149 n.

laskowy, dąb szypułkowy i stokłosę żytnią³⁹. A. T. Clason i W. Matthias w dorzeczu Sali w NRD wyróżnili kości dzika, jelenia, lisa, tchórza, wilka, niedźwiedzia, wydry, borsuka, bobra i rysia⁴⁰. Stanowiły one bardzo nieznaczny procent, przy czym zdecydowaną przewagę miały kości zwierząt domowych. Z kolei dla k. rzucewskiej stwierdza się liczniejsze ślady łowiectwa i rybołówstwa w postaci kości foki i ryb⁴¹. Uważa się, że ze względu na bliskość morza w kulturze tej szczególnie silnie wystąpiły te mezolityczne przeżytki gospodarcze, nadto wystąpiły narzędzia o charakterze mezolitycznym; podkreśla to S. K. Kozłowski⁴². Podobnie kości foki stwierdzono także u wybrzeży Szwecji; oprócz tego łowiectwo jest tu poświadczane przez kości jelenia, bobra, dzika, orła morskiego i innych zwierząt dzikich. Udział zwierząt dzikich na stanowisku Västerbjers w Gotlandii wynosi 12%⁴³. Taki sam procent kości zwierząt dzikich stwierdzono w kulturze środkowonaddnieprzańskiej⁴⁴. W Vikleticach, w Czechach, A. T. Clason stwierdziła dzika, jelenia, lisa, wydrę i borsuka, przy czym przewagę miały zwierzęta domowe⁴⁵.

Pośrednio na ruchliwy charakter życia o trybie łowieckim (ewentualnie hodowlanym) wykazują liczne krótkotrwałe obozowiska wydumowe. Znane są one prawie z całej Europy Środkowej i spoza niej; są szczególnie liczne na Niżu. Szereg małych osad znanych jest ze Szwecji⁴⁶. Kilkadziesiąt małych osad występuje też w Danii⁴⁷. Liczne niewielkie osady (oprócz większych z warstwą kulturową) stwierdza się w kulturze środkowonaddnieprzańskiej⁴⁸. W Europie Środkowej, w tym na terenie Niżu, również notuje się dziesiątki obozowisk wydumowych; w RFN, NRD i Polsce⁴⁹. Trzeba zaznaczyć, że występowały też osady ze śladami domów słupowych i jamami gospodarczymi. Lecz szczególnie wiele obozowisk wydumowych odkryto w rejonach, gdzie były prowadzone bardziej szczegółowe badania; tu należą obozowiska w Wielkopolsce, m. in. w Luboniu pod Poznaniem, badane przez T. Wagę⁵⁰, oraz osady wydumowe na Wyżynie Małopolskiej, opisane przez L. Kozłowskiego⁵¹. Z obu tych

³⁹ Wiślański 1969, s. 178 n.

⁴⁰ Clason 1969, s. 173 n.; 1971, s. 105 n.; Matthias 1969, s. 14.

⁴¹ Clason 1969, s. 173 n.; Kilian 1955, s. 62.

⁴² Kozłowski 1972, s. 227 n.

⁴³ Clason 1969, s. 175.

⁴⁴ Artemenko 1967, s. 119 n.

⁴⁵ Clason 1970, s. 284 n.

⁴⁶ Malmer 1969, s. 216 n.

⁴⁷ Matthiassen 1948, s. 191.

⁴⁸ Artemenko 1964, s. 11; Bondar 1874, s. 91 n., 102 n.

⁴⁹ Baumann 1964, s. 74 n.; Błaszczuk 1976, s. 161 n.; Krzak 1962a, s. 323 n.; Lies 1954, s. 74 n.; 1974, s. 81 n., 103 n.; Struve 1955, s. 160 n.; Wętzl 1967, s. 160 n.

⁵⁰ Waga 1931, s. 7 n.

⁵¹ Kozłowski 1923, s. 16 n.

rejonów pochodzi materiał świadczący o ewentualnym łowieckim trybie życia, poświadczonym także przez liczne grociki do łuku. I tak w samym Luboniu na stanowisku I znaleziono między innymi 115 grocików sercowatych, 50 grocików sercowatych zaczętych lub uszkodzonych (pracownie ?), 25 grocików trójkątnych, sześć grotów oszczepu⁵². Również wiele grocików łowieckich znaleziono na dziesiątkach wydym na Wyżynie Małopolskiej⁵³. Uważamy bowiem, że grociki i łuk były nie tylko bronią, lecz również ważnym narzędziem łowieckim. O istnieniu łuku świadczą pośrednio grociki, a bezpośrednio wyobrażenie łuku i kołczanu na płycie kamiennej w grobie k. ceramiki sznurowej w Göhlitzsch, w NRD⁵⁴. Podobnie jest z grotami do oszczepów, które były najprawdopodobniej i bronią, i narzędziem łowów na grubszego zwierza. W k. ceramiki sznurowej groty do oszczepów potwierdzone są wieloma znaleziskami⁵⁵, które występowały już w fazie wczesnej⁵⁶.

Sumując, stwierdzamy, że łowiectwo i zapewne zbieractwo były spuszczającą mezolityczną o słabym udziale w gospodarce k. ceramiki sznurowej. Można przypuszczać, że te działy wraz z rybołówstwem odgrywały, być może, ważniejszą rolę tylko w bardziej sprzyjających warunkach naturalnych, jak nad morzem oraz nad jeziorami otoczonymi puszciami.

Przypuszczalne mezolityczne pochodzenie form ceramicznych. Spośród licznych naczyń k. ceramiki sznurowej dwie formy mają znaczenie podstawowe: baniasta amfora z dwoma uszkami i esowaty puchar. Jak wykazujemy w rozdziale o chronologii leżą one u podstaw rozwoju naszej kultury. Daremnie szukać dla nich analogii w starszych kulturach neolitycznych. W całym szeregu innych działów kultury i gospodarki udało się nam odnaleźć ogniwa wyjściowe w mezolocie, k. pucharów lejkwatych, k. trypolskiej, lecz pochodzenie obu wymienionych przewodnich form ceramicznych jest nie wyjaśnione. Toteż wolno nam hipotetycznie przyjąć, uprzednio dokumentując mezolityczny charakter genezy k. ceramiki sznurowej, że te dwa naczynia najprawdopodobniej miały pierwowzory formalne w okresie mezolitycznym. Mezolit europejski nie dostarczył źródeł ceramicznych, lecz skądinąd przypuszczamy, że ludność tego okresu posługiwała się pojemnikami i naczyniami z surowców organicznych, jak drewno czy skóra, nie mówiąc o plecionkach. Toteż w tych organicznych rodzajach upatrujemy pierwowzory dla amfory turyńskiej i pucharu esowatego. Niestety, na poparcie naszej hipotezy nie mamy bezpośrednich dowodów. Ciekawe, że T. Sulimirski analizując

⁵² Waga 1931, s. 14 n.

⁵³ Kozłowski 1923, s. 16 n.

⁵⁴ Behrens 1973, s. 188, ryc. 73, 74.

⁵⁵ Siuchniński 1972, s. 155 n.

⁵⁶ Struve 1955, s. 181, tab. 12: 6.

genezę formy amfory turyńskiej wywodzi ją właśnie z praformy organicznej. Napisał on ⁵⁷:

Prototypem musiał być drewniany spodek z dwoma, czasem z czterema rzeźbionymi uchwytami na krawędzi. Do spodka przymocowana była przykrywka prawdopodobnie wykonana z miękkiego tworzywa, która zapobiegała wylewaniu się płynu podczas niesienia. Drewniana obręcz chroniła wylot przed skurczeniem. Połączenia części drewnianej spodka z przykrywką były zaznaczone na glinianym naczyniu przez poziome obwódki, a sztywniejsza miękka przykrywka lub, być może, jej dekoracja z tkaniny, była odtworzona przez obwódki pionowe.

Tu warto nadmienić, że podobnie jak k. ceramiki sznurowej również wcześniejsza k. pucharów lejkowatych znała także w generalnym zarysie podobne formy naczyń, którymi były amfora o załamany brzuściu i puchar o lejkowatym wylewie. Na zjawisko to zwrócił uwagę m. in. L. Kilian ⁵⁸. Otóż ciekawe, że wczesne amfory turyńskie mają ornament zapożyczony z k. pucharów lejkowatych (piszemy o tym niżej). A więc wynika z tego, że ludność wczesnej k. ceramiki sznurowej, pozostająca pod silnym wpływem k. pucharów lejkowatych, nie tylko zapożyczyła ornament ale również upowszechniła amforę i puchar, lecz o formach nieco odrębnych niż w k. pucharów lejkowatych, co jest zrozumiałe, gdyż korzystała z innych organicznych praform.

ZAPOŻYCZENIA Z KULTURY PUCCHARÓW LEJKOWATYCH

Wpływy w zakresie gospodarki. Niżej wykazemy, że ludność k. ceramiki sznurowej znała rolnictwo i hodowlę oparte na tych samych roślinach zbożowych i zwierzętach domowych, co i k. pucharów lejkowatych. Przedtem jednak należy wspomnieć o zróżnicowaniu gospodarczym ludności z ceramiką sznurową. Otóż zajmowała ona rozległe i zróżnicowane pod względem przyrodniczym obszary od Renu po Dniepr i Wołgę oraz od Skandynawii po Dunaj. Już na tej podstawie można przypuszczać, że jej gospodarka była w różnych regionach odmienna ⁵⁹. Tak np. na terenach podgórskich i w Karpatach było to najprawdopodobniej pasterstwo. Przekonująco, choć bez świadectw bezpośrednich, pisał o tym J. Machnik ⁶⁰. Niewątpliwie na terenach nadmorskich oraz w rejonie jezior i większych rzek ważną rolę odgrywało rybołówstwo; szczególnie wyraźnie widać to na przykładzie kultury rzucewskiej (pisaliśmy o tym wyżej). W puszczech na obszarze Niżu szereg obozowisk wydmowych świadczy o koczowaniu grup łowieckich (pisaliśmy o tym wyżej). Jednak charakterystyczne jest, że prawie wszystkie grupy k. ceramiki sznurowej wykazują znajomość rolnictwa i hodowli. Przyjrzyjmy się świa-

⁵⁷ Sulim irski 1955, s. 117.

⁵⁸ Kilian 1955, s. 121.

⁵⁹ Pisał o tym T. Wi śla ński 1969, s. 257.

⁶⁰ Machnik 1960b, s. 55 n.; 1962, s. 91 n.

dectwom rolnictwa, które to dowody pozwalają odrzucić jeszcze niedawno głoszony pogląd o pastersko-koczowniczym charakterze całej k. ceramiki sznurowej. Najliczniejsze świadectwa uprawy zbóż pochodzą z dorzecza Sali w NRD. Mianowicie, przeanalizowano tam odciski ziaren na ceramice i okazało się, że zboża zaświadczone są na dziesiątkach naczyń z wielu miejscowości. W. Matthias i J. Schultze-Motel opublikowali ich wykazy; są to przede wszystkim jęczmień i orkisz, a na dalszych miejscach pszenica i owies, nadto stwierdzono fasolę i proso. Odciski roślin wystąpiły na naczyniach zarówno starszej, jak i młodszej fazy⁶¹. Ponadto orkisz stwierdzono w osadzie w Biederitz-Heyrothsberge w NRD⁶². Warto przy tym podkreślić, że w dorzeczu Sali w NRD ludność z ceramiką sznurową zajmowała te same urodzajne ziemie co i wcześniej twórcy k. wstęgowych i pucharów lejkowatych⁶³. Ziarna zbóż, w tym głównie jęczmienia i pszenicy, poświadczono także na kilku stanowiskach w Polsce, przy czym część stanowiła odciski na naczyniach⁶⁴. Małą ilość odcisków ziaren jęczmienia na ceramice stwierdzono w Danii i Szwecji⁶⁵. Odciski zbóż znaleziono też na ceramice k. środkowonaddnieprzańskiej, nadto w Szlezwicku-Holsztynie i w Dolnej Saksonii w RFN⁶⁶. Są też paleobotaniczne znaleziska poświadczające uprawę zbóż w krajach wschodniobałtyckich⁶⁷. Innym ważnym dowodem rolnictwa są ślady rytualnej orki pod kurhanami, które stwierdzono w Aldrupsgårde w Danii oraz w Zandwerven i Bornwerd w Holandii⁶⁸. Pośrednim świadectwem są narzędzia rolnicze sporadycznie stwierdzone na stanowiskach k. ceramiki sznurowej w różnych częściach Europy (sierpy krzemienne i żarna kamienne)⁶⁹. Z dorzecza Sali w NRD i Czechosłowacji pochodzą noże wiórowe z wyświeceniem używane najprawdopodobniej jako wkładki sierpowe⁷⁰. T. Wiślański podkreśla, że spektra pyłkowe z okresu roz-

⁶¹ Bach, Gall, Feustel, Teichert 1975, s. 67; Behrens 1967, s. 65 n.; 1973, s. 185 n.; Hummel 1968, s. 39 n.; Matthias 1969, s. 16; Matthias, Schultze-Motel 1967, s. 129 n.; 1969, s. 309 n.; 1971, s. 113 n.; Schultze-Motel 1969, s. 169 n.

⁶² Behrens 1973, s. 149; Voigt 1970, s. 143.

⁶³ Behrens 1973, s. 131 n.

⁶⁴ Kilian 1955, s. 62; Klichowska 1975, tab. 1 na s. 87, też s. 98, 109; 1976, s. 33 n.; Okulicz 1973, s. 125.

⁶⁵ Brøndsted 1960, s. 290, 308; Forssander 1933, s. 118; Kjaerum 1954, s. 27 n.

⁶⁶ Artemenko 1967, s. 119 n.; Hopf 1964, s. 109 n.; Malmer 1962, s. 803 n.; Schultze-Motel 1969, s. 169 n.; Struve 1955, s. 78 n.

⁶⁷ Krasnow 1971, s. 149 n.

⁶⁸ Clason 1969, s. 173; Pätzhold 1960, s. 217 n.

⁶⁹ Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, s. 102; Matthias 1969, s. 16; Struve 1955, s. 64, 66.

⁷⁰ Bach, Gall, Feustel, Teichert 1975, s. 44, ryc. 1; Buchvaldek, Koutecký 1970, ryc. 52, gr. 126,4, ryc. 81, gr. 178,2, ryc. 85, gr. 4,2; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, s. 34, ryc. 49: 1.

woju k. ceramiki sznurowej nie wykazują załamania jeśli chodzi o pyłki zbóż⁷¹. Podsumowanie świadectw przemawiających za rolniczym charakterem k. ceramiki sznurowej daje E. Neustupny⁷².

Uważamy, że ludność k. ceramiki sznurowej przejęła rolnictwo od k. pucharów lejkowatych, za czym przemawiają następujące fakty: 1 — k. pucharów lejkowatych była kulturą wybitnie rolniczą, 2 — zajmowała ona terytorium, na którym później rozwinęła się k. ceramiki sznurowej, 3 — obie kultury przez kilka wieków były sobie współczesne. Nie będziemy przytaczać szczegółowych dowodów na rolnictwo w k. pucharów lejkowatych, a ograniczymy się jedynie do powołania się na dwie wybitne prace, jakie na ten temat napisali T. Wiślański i S. Tabaczyński⁷³. W pracy T. Wiślańskiego szczególnie wymowna jest tabela zbóż uprawnych dla k. pucharów w północno-zachodniej Polsce, na której czołowe miejsca zajmują pszenica i jęczmień, zboża znane ludności z ceramiką sznurową. Dodajmy, że są to dwa podstawowe zboża uprawiane przez twórców wszystkich rolniczych kultur neolitu w Europie⁷⁴. Można przypuszczać, że twórcy k. ceramiki sznurowej przejęli też z k. pucharów lejkowatych radło, którego ślady w drugiej z nich zostały wyraźnie stwierdzone w paru punktach Europy⁷⁵. Kultura pucharów była macierzą rolnictwa k. ceramiki sznurowej na szerokich obszarach Europy Środkowej, lecz chyba z wyjątkiem terenów wschodnich. Tu bowiem, szczególnie w k. środkowonaddnieprzańskiej, najprawdopodobniej zostało ono przejęte z k. trypolskiej. Nie zapominajmy, że k. ceramiki sznurowej formowała się także pod wpływem zespołu trypolskiego (piszemy o tym niżej).

Podobnie jest z hodowlą zwierząt domowych. Krowa, świnia, owca, koza, nieobce ludności z ceramiką sznurową, wchodziły w skład stada już w k. pucharów lejkowatych i trypolskiej. Również tu odsyłamy czytelnika do wymienionych opracowań T. Wiślańskiego i S. Tabaczyńskiego, którzy zagadnieniu hodowli w k. pucharów lejkowatych poświęcili w swoich pracach liczne stronicie⁷⁶. Jakże natomiast mamy świadectwa hodowli w k. ceramiki sznurowej? Szczególnie cenne są tu opracowania A. T. Clason. W dorzeczu Sali w NRD stwierdza ona przede wszystkim bydło, a na dalszych miejscach owce, kozy i świnie. Ten skład zwierząt (plus pies) wystąpił m. in. w osadzie w Gleina (NRD); nadto były tu kości konia, lecz nie wiadomo czy udomowionego, czy dzikiego. Podobny skład gatunkowy wykazywały kości w osadzie w Bottendorf (NRD),

⁷¹ Rothmaler 1956, s. 51 n.; Wiślański 1969, s. 216 n.

⁷² Neustupny 1969b, s. 43 n.

⁷³ Tabaczyński 1970, s. 120; Wiślański 1969, s. 171 n.

⁷⁴ Behrens 1967, s. 65 n.; 1973, s. 185 n.; Klichowska 1975, tab. 1 na s. 87.

⁷⁵ Tabaczyński 1970, s. 155.

⁷⁶ Tabaczyński 1970, s. 324 n.; Wiślański 1969, s. 110 n.

Ryc. 5. a — Braunsbedra, NRD. Puchar. Wg W. Saala; b — Peissen, NRD. Puchar. Wg G. Krügera; c — Puchar. Wg I. I. Artemenki

przy czym na pierwszym miejscu była również krowa, na drugim — świnia, następnie szły owca i koza. Ponadto w dorzeczu Sali (NRD) stwierdza się pochówki krowy i psa. Z kolei na podstawie surowca narzędziowego A. T. Clason wyróżniła tu także świnie, owcę, kozę i krowę. W dodatku ozdoby z zębów poświadczyły owcę, kozę, krowę i psa. Małe znaczenie posiadało łowiectwo (pisaliśmy o tym wyżej). Ślady hodowli zwierząt domowych poświadczone również w Holandii. Miejscowości: Eext, Garderen, Zeijen i przypuszczalnie Emmen dostarczyły

pochówków krów. W osadzie w Zandwerven (Holandia), gdzie k. ceramiki sznurowej poświadczono wspólnie z k. Vlaardingen, stwierdzono kości krowy, owcy, kozy i świni; w dodatku analiza pyłkowa wykazała, że prowadzono tu gospodarkę pastwiskową. W Vikleticach, w Czechach, autorka ta stwierdziła także psa, owcę, kozę, krowę i świnie domową. Także w k. rzucewskiej stwierdza się krowę, świnie i psa (Suchacz, Tolknicko, Rzucewo i inne), ponadto kości konia. Z grobów k. ceramiki sznurowej w Szwecji pochodzą kości psa, owcy, kozy, krowy i świni⁷⁷. Również inni autorzy stwierdzają dla k. ceramiki sznurowej w NRD podobny skład gatunkowy zwierząt domowych⁷⁸. Analogicznie było na ziemiach polskich⁷⁹. Za istnieniem hodowli przemawia też odkrycie w Anlo, w Holandii, kraalu dla bydła⁸⁰. Jeśli chodzi o Estonię, to stwierdza się kozę, owcę i świnie, lecz brak jest krowy i konia⁸¹, lecz krowa i reszta zwierząt występują w k. fatianowskiej i środkowonaddnieprzańskiej⁸². Należy podkreślić, że w Szwecji hodowla opierała się na owcy, lecz trzymano też świnie i w mniejszej ilości krowy⁸³.

Wpływy k. pucharów lejkowatych i w mniejszym stopniu k. trypolskiej wyrażają się nie tylko w zakresie gospodarki, lecz również w dziedzinie religii i kultury materialnej, o czym piszemy niżej.

Przejęcie obrządku grzebalnego od kultury pucharów lejkowatych i kultur megalitycznych. Ludność k. ceramiki sznurowej całkowicie przejęła obrządek grzebalny od k. pucharów lejkowatych. Dotyczy to przede wszystkim kurhanu, który jest typowym grobowcem k. ceramiki sznurowej. Przedtem jednak kilka zdań o tym, czym jest kurhan i zawarty w nim pochówek ziemny. Grzebanie zmarłych w ziemi miało uzasadnienie w wierzeniach religijnych. Wiąże się z tym odwieczne pojęcie Matki Ziemi (Tellus Mater), w łonie której składa się ciała zmarłych. Jej poświęcony jest np. jeden z hymnów homeryckich, w którym opiewa się ziemię jako „matkę powszechną”, która karmi wszystkie istoty, udziela życia śmiertelnym, jak również pozbawia życia. W podobnym tonie o ziemi wyraża się później Ajschylos: „i sama ziemia matka, ta, co wszystko rodzi, buduje, potem chłonie, by począć na nowo”. Te treści związane z ziemią, jak wykazuje M. Eliade, były bardzo starożytne. Jedną z cech ziemi było jej „macierzyństwo” przejawiające się w niewyczerpalnej zdolności owo-

⁷⁷ Clason 1969, s. 173 n.; 1970, s. 284 n.; 1971, s. 105 n.

⁷⁸ Behrens 1967, s. 65 n.; 1973, s. 135, 184; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, s. 113 n.; Matthias 1969, s. 14; Teichert 1976, s. 432 n.; Wetzel 1969, s. 130.

⁷⁹ Wiślański 1969, s. 133 n.

⁸⁰ Waterboolk 1960, s. 77 n.

⁸¹ Janits 1952, s. 63; 1954, s. 20.

⁸² Artemenko 1964, s. 15 n.; 1967, s. 119 n.; Häusler 1959, s. 786 n.; Krasnov 1971, s. 149 n.

⁸³ Malmer 1962, s. 799 n.

cowania⁸⁴. Z podobną ideologią Matki-Ziemi spotykamy się u Ariów, którzy zmarłych grzebali w kurhanach. W hymnie wedyjskim „obrzeż pogrzebowy” czytamy:

Wpełnij do matki, ziemi dobrotliwej,
Do rozpostartej, szerokokorozległej,
Jak wełna, miękka dziewica dla dawców,
Niech cię uchroni od łona zraty!

Zewrzyj się ziemio, nie bądź dlań ciężarem,
Przyłgnij łaskawie, obejmij go tklawie!
Jak matka syna okrywa swą szatą,
Tak samo, ziemio, ty go otul sobą!⁸⁵

Ze względu na regeneracyjną właściwość ziemi ciało zmarłego układano w pozycji embrionu (w k. ceramiki sznurowej jest to pozycja skurczona na boku) tak, aby „Matka Ziemia” mogła powtórnie wydać go na świat. Zapewne wiązało się to z ideą reinkarnacji. Zanim jednak zmarły ponownie odrodził się, trzeba było uchronić go przed złymi siłami i demonami. Temu celowi służył okrąg budowany wokół grobu i kurhanu bądź w postaci rowka, bądź palisady ze słupów drewnianych, ewentualnie obu elementów. Tworzył on tzw. przestrzeń świętą, przestrzeń magiczną, w obrębie której zmarły trwał do momentu odrodzenia. Poza kręgiem, poza przestrzenią świętą, rozciągał się świat sił nieczystych. Sam kurhan natomiast to wariant starożytnej tzw. góry kosmicznej, reprezentowanej w starożytności przez różnego rodzaju kopce, niekiedy stożkowate bądź tarasowate, bądź też w formie piramid. Góra kosmiczna — jak wykazał to A. Wierciński — jest wyobrażeniem kosmosu (jej podstawa tkwi w świecie podziemnym, a wierzchołek sięga nieba) oraz pierwszej ziemi, która, według przekazów mitycznych, u początków świata wyłoniła się z pierwotnych wód oceanu i miała postać stożka⁸⁶. Kurhan i w ogóle forma „góry kosmicznej” oraz związany z tym kompleks wierzeń pojawiły się najwcześniej w kulturach megalitycznych południowo-zachodniej Europy. Tutaj najwcześniejsze megality datuje się na 3800 p.n.e. w latach konwencjonalnych chronologii radiowęglowej, tj. na około 4500 p.n.e. uwzględniając kalibrację⁸⁷, a więc znacznie wcześniej niż k. ceramiki sznurowej, a nawet k. pucharów lejkowatych, od której ludność z ceramiką sznurową element ten zapożyczyła. Jeszcze starsza jest idea kręgu magicznego zataczanego wokół grobu; w Starym Świecie sięga ona środkowego paleolitu⁸⁸. Megalityczny zespół wierzeń i związane z nim formy grzebalne były tak atrakcyjne, że zapo-

⁸⁴ Eliade 1966, s. 238 n.

⁸⁵ Michalski (tłum.) 1971, s. 95.

⁸⁶ Wierciński 1978, s. 21 n.

⁸⁷ Renfrew 1973, s. 123 n.; MacKie 1977, s. 170–171.

⁸⁸ Clark 1978, s. 190.

zyczył je szereg neolitycznych kultur Europy, w tym w części środkowej — k. pucharów lejkowatych, a na wschodzie — k. grobów jamowych. W tej ostatniej kulturze impulsy megalityczne szły od południa, poprzez cieśniny i Morze Czarne (wymieniamy zbiorniki wodne, gdyż formacja megalityczna miała charakter wybitnie nadmorski). Z Europy Wschodniej, z kręgu k. jamowej, ewentualnie późnej k. trypolskiej, najprawdopodobniej wywodzą się kurhany k. środkowonaddnieprzańskiej, która, jak wskazuje na to stratygrafia, była od nich młodsza i częściowo współczesna (piszemy o tym w rozdziale o chronologii). Natomiast niepodobna, jak chcieliby niektórzy badacze, wywodzić z pontyjskiego kręgu stepowego kurhany Europy Środkowej, Zachodniej i Północnej. Tutaj niewątpliwie wykazują one koneksje genetyczne z miejscową k. pucharów lejkowatych i ogólnie kulturami megalitycznymi, które na tym samym terenie przez pewien czas współistniały z k. ceramiki sznurowej (piszemy o tym w rozdziale o chronologii). Przypatrzmy się kurhanom w kręgu megalitycznym Europy Środkowej. Kurhany nie są typowymi grobowcami w kulturze pucharów lejkowatych. Jak pisał K. Jażdżewski „cechą charakterystyczną niemal wszystkich grobów kultury pucharów lejkowatych jest to, że zmarli pochowani są w pozycji wyprostowanej na wznak w prostokątnych komorach lub jamach grobowych”⁸⁹. Mimo to znamy w tej kulturze również nietypowe dla niej pochówki w kurhanach zaopatrzonych często w krąg magiczny. Mniejsza liczba form kurhanowych nie świadczy o podrzędności tego rodzaju grobu; z uwag przytoczonych wyżej wynikałoby coś przeciwnego. Mianowicie, w grobach płaskich ze szkieletami wyprostowanymi widzielibyśmy zwykłych członków społeczności, natomiast w kurhanach grzebano raczej osobników o wyższej randze społecznej. Otóż najwcześniejsze kurhany na terenie zasięgu k. ceramiki sznurowej pojawiły się już w kulturze z ceramiką głęboko nakłuwaną („Tiefstichkeramik”) w dorzeczu Sali w NRD, a rowki koliste wokół grobów znamy już z kultury Rössen (Bochum-Harpen w RFN)⁹⁰. Ceramikę głęboko nakłuwaną paralelizuje się z grupą baalberską i późniejszymi grupami k. pucharów lejkowatych. Jednak najwięcej kurhanów z kręgiem magicznym, zawierających skurczone szkielety, podobnie jak w k. ceramiki sznurowej, stwierdza się w grupie baalberskiej. Jej centrum znajdowało się w środkowym Anhalcie w NRD; ponadto stwierdza się kurhany typu baalberskiego na innych obszarach dorzecza Sali w NRD (północny Harz-Vorland, Mansfeldisch, Saalkreis, na północ od Toruńskiego Lasu, nadto dochodzi kurhan położony na południe od Lipska)⁹¹. Kurhany zaopatrzone niekiedy w kręgi

⁸⁹ Jażdżewski 1936, s. 301.

⁹⁰ Behrens 1973, s. 97; Fischer 1956, s. 72 n.; Günther 1973, s. 181, ryc. 1.

⁹¹ Behrens 1973, s. 78; Fischer 1956, s. 48 n.; Preuss 1966, s. 39 n.

magiczne występują też w innych, młodszych grupach pucharowych: walternienburskiej, bernburskiej i Salmzmünde w dorzeczu Sali (NRD)⁹². Ich cechą jest to, że podobnie jak w k. ceramiki sznurowej zawierają pochówki w pozycji skurczonej. Poza NRD kurhany znane są w k. pucharów lejkowatych na terenie północnej części RFN, w Danii, Szwecji, na Morawach i w Polsce. Szczególnie wymowne są grobowce k. pucharów z kręgiem magicznym w miejscowościach: Bohuslän (Szwecja), Gävernitz (NRD), Jersey (Szwecja), Mejls (Dania), Naschendorf (NRD), Sarnowo (Polska), Schwörstadt (RFN, Tokkekjøb Hegn i Vroue Hede (Dania)⁹³. Należy odnotować, że kurhany z kręgiem magicznym zostały przejęte z k. pucharów lejkowatych już przez ludność najstarszej fazy k. ceramiki sznurowej, tzw. grupy Kalbsrieth (piszemy o niej wyżej). Następnie upowszechniły się w naszej kulturze szerzej. T. Wiślański pisze o ich zasięgu, że stwierdza się je w większości skupisk k. ceramiki sznurowej od Holandii i północnej części RFN poczynając, poprzez tereny południowoniemieckie, Turynię, Saksonię, Morawy, Śląsk i Małopolskę aż do obszarów ukraińskich na wschodzie i Półwyspu Sambijskiego⁹⁴. W twierdzeniu o przejęciu kurhanów z k. pucharów lejkowatych nie jesteśmy odosobnieni. Podobny pogląd wyrazili wcześniej U. Fischer i A. Häusler⁹⁵.

Wpływy w zakresie obrządku objęły również konstrukcje spotykane w kurhanach i grobach płaskich. W k. ceramiki sznurowej spotyka się bowiem skrzynie grobowe zbudowane z większych i mniejszych kamieni, groby murowane bądź z obudową drewnianą, bruki na dnie jamy grobowej, groby obramowane kamieniami; obudowa kamienna jest kwadratowa bądź okrągła lub też podłużna. Ba, spotyka się nawet typowe dolmeny, a w jednym przypadku, w Holandii, odkryto drewnianą konstrukcję kopulastą, co żywo przypomina kopulaste kamienne tolosy megalityczne. Te rodzaje grobów z obudową spotyka się w RFN, NRD, Szwecji, Danii, Polsce i na południowo-zachodniej Ukrainie. Niemal wszystkie te konstrukcje mają odpowiedniki w k. pucharów lejkowatych i ogólnie w kulturach megalitycznych Europy, starszych od k. ceramiki sznurowej. Między innymi stwierdzono je w grupach pucharowych, jak baalberska, walternienburska, bernburska i Salzmünde w do-

⁹² Behrens 1973, s. 87 n.; Fischer 1952, s. 163 n.; 1956, s. 55 n., 86 n.; Müller-Karpe 1974, tab. 488, D1; Niklasson 1925b, s. 26 n., 88 n., 101 n.

⁹³ Aner 1963, s. 9 n.; Burchard 1970, s. 458; Chmielewski 1952, s. 60; Fischer 1956, s. 196; Gabałówna 1969, s. 53; Houštová 1960, s. 26 n., 36 n.; Jørgensen 1977, s. 84, ryc. 114, 155; Kaelas 1956, s. 5 n.; Medunová-Benešová 1967, s. 342, 358; Neumann 1954, s. 163 n.; Nordman 1935, ryc. 7, 11; Rydbeck 1938, ryc. 9; Schlicht 1972, s. 7 n.; Schuldt 1976, s. 54 n., ryc. 2; Sprockhoff 1938, s. 10 n.; Struve 1955, s. 74.

⁹⁴ Wiślański, w druku.

⁹⁵ Fischer 1976a, s. 238; Häusler 1963, s. 172.

rzeczu Sali w NRD oraz na innych obszarach k. pucharów lejkowatych w Europie⁹⁶. Dodatkowym elementem świadczącym o wpływach jest czasami zakładanie w k. ceramiki sznurowej⁹⁷ bruków kamiennych nad grobami, podobnie jak w k. pucharów lejkowatych⁹⁸. Jeszcze inna zbieżność dotyczy grobowca w kształcie domku niekiedy z więcej niż jednym pomieszczeniem⁹⁹. Za dziedzictwo k. pucharów lejkowatych należy uważać również płaskie groby jamowe tak częste w k. ceramiki sznurowej. I wreszcie warto odnotować w k. pucharów lejkowatych skurczoną pozycję zmarłych, która znana jest z NRD, RFN, Czechosłowacji, Danii i Polski¹⁰⁰. Należy podkreślić, że zostały przejęte przede wszystkim pierwiastki związane genetycznie z kręgiem megalitycznym: kurhan, skrzynie kamienne, skurczona pozycja, tj. te elementy, które wiązały się z pochówkami arystokracji. Natomiast tak pospolite w k. pucharów lejkowatych groby jamowe ze szkieletami wyprostowanymi, związane z pochówkami zwykłych członków społeczności, były przejęte przez ludność z ceramiką sznurową w niewielkim tylko stopniu; spotyka się je w k. ceramiki sznurowej sporadycznie. Również udział k. pucharów w tym zakresie jest wyraźny. Pozycja wyprostowana w grobach k. ceramiki sznurowej występuje w RFN, NRD, Szwecji, Danii, krajach wschodniobałtyckich, Polsce i na Ukrainie¹⁰¹. Słusznie Schwantes i H. Knöl napisali, że została ona przejęta przez ludność z ceramiką sznurową od k. pu-

⁹⁶ Aner 1963, s. 9 n.; Brøndsted 1960, s. 189 n., 222 n., 306. Fischer 1956, s. 48 n., 56 n., 92 n.; Jażdżewski 1936, s. 299 n.; Madsen 1971, s. 144 n.; Niklasson 1925b, s. 88 n.; Nilius 1971, s. 11 n., 18 n.; Nordman 1935, ryc. 11; Nowothenig 1936, s. 423 n.; Preuss 1966, s. 40 n.; Schuldt 1976, s. 54 n.; Siuchniński 1972, s. 80 n.; Sprockhoff 1938, s. 10 n.; Struve 1955, s. 76.

⁹⁷ Behrens 1973, s. 162; Matthias 1974, s. 235; Rydzewski 1973, s. 72 n.; Schroeder 1951, s. 69.

⁹⁸ Gajewski 1949, s. 75 n.

⁹⁹ Behm-Blancke 1955, s. 63 n.; Schlette 1958, s. 134; Struve 1955, s. 74 n.

¹⁰⁰ Baer 1959, s. 147; Behrens 1953, s. 67 n.; Berg 1956, s. 116 n.; Buchvaldek, Koutecký 1970, s. 22; Bukowska-Gedigowa 1975, s. 157; Childe 1950, s. 162; Coblentz 1976, s. 27 n.; Fischer 1953, s. 55 n.; Gajewski 1949, s. 80 n.; Gallay 1970, s. 56; Gersbach 1969, s. 111 n.; Grimm 1938, s. 23 n., 74 n.; Kytlicová 1960, s. 467; Lüning 1967, s. 126 n.; Niesiołowska 1967, s. 104; Preuss 1966, s. 36 n.; Schröter 1976b, s. 229 n.; Wetzel 1972, s. 110 n.; Wiślański 1973, s. 97, 109.

¹⁰¹ Antoniewicz 1958, s. 69 n.; Äyräpää 1952, s. 84; Brøndsted 1960, s. 287, 298; Bydłowski 1905, s. 21; Fischer 1953, s. 57; 1956, s. 142; Geisler 1964, s. 180 n.; Kilian 1955, s. 64 n.; Loewe 1959, s. 43, 83, 119 n.; Machnik 1967, s. 14; Malmer 1962, s. 159 n.; Matthias 1968, s. 60 n.; Matthias 1974, s. 234; Okulicz 1973, s. 110, 131; Reyman 1934, s. 48 n.; Schoknecht 1977, s. 37; Schroeder 1951, s. 70; Siuchniński 1969, s. 214; Sulimirski 1968a, s. 122, 157; Svešnikov 1974, s. 99 n.; Wiślański, w druku.

charów lejkowatych¹⁰². Analogie w zakresie obrządku grzebalnego obu kultur dotyczą też orientacji zmarłych. Omawiając obrządek kultur neolitycznych w dorzeczu Sali w NRD, U. Fischer stwierdził, że zarówno w k. pucharów lejkowatych, jak i w k. ceramiki sznurowej panowała orientacja przeważnie W—E¹⁰³, lecz były też i różnice. Wpływ k. pucharów dotyczył również ciałopalenia. W obydwu kulturach jest ono zjawiskiem rzadkim¹⁰⁴.

Sumując należy stwierdzić, że większość elementów obrządku grzebalnego została przejęta z wcześniejszej k. pucharów lejkowatych. Do wyjątków należą groby niszowe, których pochodzenie wiążemy z dalekimi oddziaływaniami południowo-wschodnimi (piszemy o tym niżej).

Zapożyczenia w zakresie wytwórczości materialnej i inne. W tym zakresie zapożyczenia z k. pucharów lejkowatych widoczne są przede wszystkim w obrębie ceramiki. Jak już pisaliśmy, głównymi formami ceramicznymi w k. pucharów lejkowatych i k. ceramiki sznurowej były amfora i puchar, w każdej z kultur o odmiennych cechach drugorzędnych. Z racji odmienności typologicznej wykluczaliśmy genetyczne związki między nimi. Zbieżności dotyczą natomiast częściowo ornamentu. Otóż już najstarsze amfory turyńskie k. ceramiki sznurowej mają na brzuścu ornament pasmowy obramowany stempelkami. Uważamy, że motyw ten został przejęty z k. pucharów lejkowatych, gdyż w tej kulturze spotykamy go często na amforach baniastych bądź o załamanym brzuścu, flaszach z kryzą, misach, dzbankach, pucharach lejkowatych i pucharach doniczkowatych z wielu regionów Europy, jak Dania, RFN, NRD, Czechosłowacja, Polska¹⁰⁵. O podobieństwie tym pisał wcześniej K. W. Struve¹⁰⁶. Ponadto widzimy podobieństwo w zakresie szrafowanych trójkątów sznurowych typowych dla środkowoniemieckiej grupy mansfeldzkiej, które znamy również z ceramiki wcześniejszej k. michelsberskiej nad Neckarem w RFN. Innym elementem zdobniczym przejętym przez naszą kulturę od k. pucharów był motyw zdobienia naczyń pod krawędzią poziomymi liniami sznurowymi spotykany już na naj-

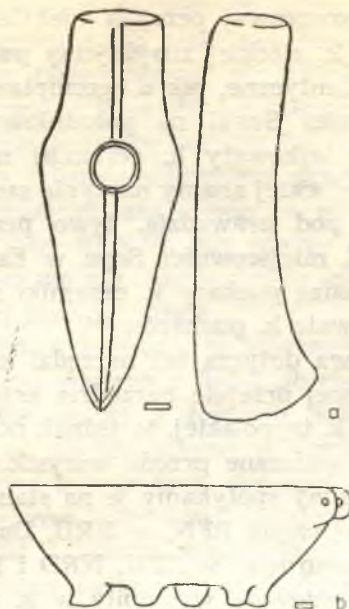
¹⁰² Häusler 1976, s. 28 n.; Knöll 1954, s. 56 n.

¹⁰³ Fischer 1953, s. 49 n.; 1956, s. 215.

¹⁰⁴ Bakker, Waals 1973, s. 20 n.; Bukowska-Gedigowa 1975, s. 158; Gajewski 1949, s. 82; Gurba 1954, s. 148; Medunová-Benešová 1967, s. 363 n.; Preuss 1966, s. 159 n.; Struve 1955, s. 76.

¹⁰⁵ Hollnagel 1976, ryc. 3: a; Jażdżewski 1936, ryc. 322; Kilian 1955, ryc. 319, 320, 322, 327; Kowalczyk 1970, ryc. 52: 2; Nilius 1971, tab. 23: c, d, 41: a; Sprockhoff 1938, tab. 34: 8, 40: 6; Stocký 1926, tab. XCII: 9, XCIII: 28; Wiślański 1964, ryc. 12: 3.

¹⁰⁶ Struve 1955, s. 106, ryc. 11.

Ryc. 6. a — Złota, Polska. Toporek łódkowaty; b — Erfurt, NRD. Misa. Wg G. Loewego

starszej ceramice k. pucharów lejkwatych, a więc znacznie wcześniej niż w k. ceramiki sznurowej¹⁰⁷.

I wreszcie wpływy w zakresie samych form ceramicznych. O ile amfory turyńskiej i pucharu esowatego nie da się wywieść genetycznie z ceramiki k. pucharów lejkwatych, o tyle trzecia powszechna w kulturze ceramiki sznurowej forma: naczynie workowate, zwane inaczej naczyniem z listwą karbowaną, ma niemal identyczne prototypy w k. pucharów lejkwatych i k. michelsberskiej. Powszechność tego naczynia w k. ceramiki sznurowej wykazał C. J. Becker; występuje ono niemal na całym obszarze jej zasięgu; w Szwajcarii, RFN, NRD, Holandii, Danii, Szwecji, Finlandii, Polsce¹⁰⁸. Uderzające jest to, że np. w k. złockiej naczynia te są niekiedy nie do odróżnienia od form k. pucharów lejkwatych; różnica dotyczy jedynie gliny¹⁰⁹. Lecz ogólnie biorąc różnica formalna dotyczy listwy; w k. pucharów jest ona nacinana palcami lub stempelkami, natomiast w k. ceramiki sznurowej nacinania palcowe nadają jej charakter falisty. Za tym, że jest ono spuścizną po k. pucharów lejkwatych przemawia m. in. szeroki zasięg form w obu kulturach.

¹⁰⁷ Kilian 1955, s. 120 n., ryc. 313—316; Lüning 1969, s. 21 n., tab. 21: 1, 23: 18, 25: 11, 13, 27: B.

¹⁰⁸ Becker 1955, s. 65 n.; Edgren 1958, s. 48 n.; Krzak 1976a, ryc. 13: d, 15: g, 64: d, 65: b—d; Schirning 1971, ryc. 5: 1, 2.

¹⁰⁹ Krzak 1958a, ryc. 14: b.

Poza tym k. ceramiki sznurowej przejęła niektóre inne formy naczyń z k. pucharów. I tak w k. złockiej znajdujemy puchar lejkwaty o wylewie ukształtowanym identyczne, jak u egzemplarzy k. pucharów lejkwatych¹¹⁰. Z miejscowości Siwki na południowo-zachodniej Ukrainie również znamy puchar lejkwaty k. ceramiki sznurowej zaopatrzonej w kryzę¹¹¹. W kulturze złockiej znamy naczynie szerokootworowe z ornamentem sznurowym¹¹² pod krawędzią, żywo przypominające puchary lejkwate z Danii¹¹³. Z miejscowości Sope w Estonii i Sande (Gross-Hamburg) w RFN pochodzą puchary k. ceramiki sznurowej silnie przypominające formy lejkwate k. pucharów¹¹⁴.

Nieliczne podobieństwa dotyczą też narzędzi krzemienych. Wprawdzie k. ceramiki sznurowej przejęła narzędzia krzemienne z kultur mezolitycznych i częściowo k. trypolskiej, to jednak notujemy również wpływy pucharowe. Są one widoczne przede wszystkim w zbrojnikach trapezowatych. Z jednej strony spotykamy je na stanowiskach k. pucharów lejkwatych w północnej części RFN, w NRD, Danii i Polsce¹¹⁵, z drugiej — w k. ceramiki sznurowej w RFN, NRD i Polsce¹¹⁶. Należy podkreślić, że zbrojniki trapezowate wystąpiły w k. pucharów w dorzeczu Sali w NRD, gdzie k. ceramiki sznurowej najsilniej przejmowała elementy k. pucharów lejkwatych. Podobieństwo obserwujemy także w zakresie siekier. Ogólnie biorąc czworościenne siekiery k. ceramiki sznurowej o poszerzonym ostrzu są naśladownictwem form miedzianych, które znamy w k. trypolskiej (piszemy o tym niżej). Jednak niezależnie od wpływów trypolskich notujemy w tym zakresie również wpływ k. pucharów. I tak siekiery podobne do form k. ceramiki sznurowej znamy w k. pucharów lejkwatych w północnej części RFN i w Danii¹¹⁷. Są to okazy nie tylko o poszerzonym ostrzu, lecz również formy czworościenne o trapezowatej sylwetce: siekiery tego typu bardzo podobne do okazów k. pucharów znaleziono w północnej części RFN i w Danii¹¹⁸.

¹¹⁰ Krzak 1976a, ryc. 51: d.

¹¹¹ Sulimirski 1968a, tab. 6: 6.

¹¹² Antoniewicz 1938, ryc. 45; Krzak 1976a, ryc. 62: c.

¹¹³ Becker 1949, ryc. 8 i 14.

¹¹⁴ Äyräpää 1952, ryc. 4; Struve 1955, tab. 18: 12.

¹¹⁵ Berg 1956, ryc. 10, 14: 1—9; Ebbesen 1975, ryc. 135; Kaufmann, Brömme 1972, ryc. 6: d; Müller-Karpe 1974, tab. 486: 46, 646: D. 14—16, 652: A, 13—17, 655: b, 1—12; Niklasson 1925b, tab. XIII: 2 a—e; Schlicht 1972, tab. 1: 315; Sprockhoff 1938, tab. 28: 1, 2, 6; Struve 1955, s. 64.

¹¹⁶ Błaszczuk 1976, ryc. 2: 4; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, ryc. 49: 3; Struve 1955, s. 64, tab. 16: 6—10. Wetzel 1974, ryc. 11: 14, 15, 13: 12, 19, 23, 28: 6, 35: 1, 2; Zurek 1954, ryc. 28: 2.

¹¹⁷ Skaarup 1973, s. 57 n.; Sprockhoff 1938, tab. 26: 8; Struve 1955, s. 59 n.

¹¹⁸ Madsen 1970, ryc. 6K; Struve 1955, tab. 2: h, 3: 1, 4, 9, 6: 2, 10, 10: 1, 5, 12: 7, 20: 16.

I wreszcie innym wspólnym narzędziem dwu omawianych kultur są ciosła odłupkowe przypominające płaskie siekierki. W k. pucharów *lejkowatych zostały one poświadczone w Ćmielowie w Małopolsce¹¹⁹, a w k. ceramiki sznurowej w Holandii i dorzeczu Sali w NRD¹²⁰. Ponadto podobieństwa w zakresie narzędzi dotyczą też niektórych toporków kamiennych: egzemplarze z listwą odlewniczą przypominające toporki łódzkowate k. ceramiki sznurowej znaleziono na stanowisku k. michelsberskiej w południowej części RFN¹²¹. Nie znaczy to, że wszystkie toporki naszej kultury wywodzą się z k. pucharów (o ich odrębnej proveniencji południowo-wschodniej piszemy niżej).

Jeśli chodzi o narzędzia kościane, to zbieżności z k. pucharów lejkowatych dotyczą dłut wykonanych z kości długich, obrobionych na jednym końcu. Dłuta takie znamy z dorzecza Sali w NRD¹²², mają one analogie w k. pucharów między innymi w Ćmielowie w Małopolsce¹²³.

Spadek k. pucharów lejkowatych dotyczył też metalurgii miedzi. Stwierdzono w niej oprócz wyrobów metalowych również pracownie metalurgiczne¹²⁴. Wśród wyrobów miedzianych zwracamy tu uwagę na rurki z blachy i podłużne rurkowate wisiorki spiralne¹²⁵. Otóż znamy dla nich odpowiedniki również w k. ceramiki sznurowej¹²⁶.

Jak widać wpływ k. pucharów lejkowatych na k. ceramiki sznurowej był przemożny i znalazł wyraz w jeszcze jednej dziedzinie, mianowicie w lecznictwie. Mamy na myśli trepanację czaszek poświadczoną w k. ceramiki sznurowej na terenie NRD, Czechosłowacji i Polski¹²⁷. H. D. Kahlke uważa, że w Europie Środkowej jest ona pochodzenia zachodnioeuropejskiego¹²⁸. Zjawisko to występowało wcześniej na Półwyspie Iberyjskim, we Francji i Wielkiej Brytanii. Trepanacja została wniesiona do k. ceramiki sznurowej najprawdopodobniej przez ludność wcześniejszych grup pucharowych walternienburskiej i bernburskiej, w których zjawisko to zostało potwierdzone¹²⁹.

¹¹⁹ Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

¹²⁰ Donat 1961, ryc. 5; Matthias 1968, tab. 6: 6; Waterbock 1960, ryc. 34: b.

¹²¹ Vogt 1953, ryc. 5: 1—4.

¹²² Matthias 1974, tab. 6: 1, 2.

¹²³ Podkowińska 1950, tab. XXXII: 7; 1951—1952, tab. XIX: 7.

¹²⁴ Krzak 1963, s. 65 n., ryc. 11: c.

¹²⁵ Müller-Karpe 1974, tab. 646: 21—26; Preuss 1966, tab. 11: 3.

¹²⁶ Behrens 1973, ryc. 53: h; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, tab. XV: 2; Müller-Karpe 1974, tab. 664: 13, 14.

¹²⁷ Bach 1963, s. 202 n.; Behrens 1969b, s. 143; Fischer 1956, s. 135; Kahlke 1972, s. 184; Matthias 1969, s. 15; Paluch 1975, s. 421 n.

¹²⁸ Kahlke 1972, s. 184.

¹²⁹ Behrens 1969b, s. 143; Fischer 1956, s. 135; Kahlke 1972, s. 188; Matthias 1969, s. 15.

ZAPOŻYCZENIA Z KULTURY TRYPOLSKIEJ

W porównaniu z k. pucharów lejkowatych lista zapożyczeń z k. try-polskiej jest niewielka. Dotyczy ona przede wszystkim niektórych narzędzi krzemienych. I tak jeśli chodzi o charakterystyczne dla k. ce-ramiki sznurowej szpiczaste noże wiórowe, to w k. trypolskiej istniały one wcześniej niż w k. ceramiki sznurowej, bo już w fazie środkowej (B) datowanej na IV tysiąclecie p.n.e. Szczególnie wiele takich wiórowców pochodzi z osady z miejscowości Łuka Wrublewiecka na Podolu¹³⁰. Oprócz tego szpiczaste wiórowce z fazy środkowej (B) k. trypolskiej znaleziono w miejscowościach: Poliwanow Jar nad środkowym Dnie-rem¹³¹ oraz w Czapajewce (2920 ± 100 p.n.e.) i Jewminkach (2840 ± ± 100 p.n.e.)¹³². Mają one analogie na licznych stanowiskach k. cera-miki sznurowej w Europie¹³³. Wyżej pisaliśmy, że wiórowce ogólnie biorąc wywodzą się z przemysłów mezolitycznych. To ostatnie dotyczy większości noży wiórowych z wyjątkiem szpiczastych, które ludność z ce-ramiką sznurową przejęła z k. trypolskiej. Drugą formą narzędziową przejętą z k. trypolskiej są czworościenne siekiery krzemienne o roz-szerzonym ostrzu; okazy takie istniały w k. trypolskiej również w fazie środkowej (B). Nasze twierdzenie uzasadnione jest tym bardziej, że w tej fazie istniały miedziane prototypy tych form¹³⁴. Wyżej pisaliśmy, że taki typ siekier istniał też w k. pucharów lejkowatych, toteż oba źródła, tj. k. trypolską i k. pucharów uważamy za równorzędne, jeśli chodzi o przejście tych form przez ludność z ceramiką sznurową. I wreszcie trzecia forma przejęta z k. trypolskiej to grociki trójkątne i o wciętej podstawie. Egzemplarze takie spotyka się również w środkowej (B) fazie kultury trypolskiej¹³⁵. Obok mezolitycznego (piszemy o tym wyżej) jest to drugie źródło pochodzenia tego narzędzia w k. ceramiki sznurowej. Jeśli chodzi o inne wytwory z zakresu wytwórczości materialnej, to w fazie środkowej (B) k. trypolskiej notujemy jedynie baniaste amfory

¹³⁰ Bibikov 1953, tab. 11—14.

¹³¹ Passek 1961, ryc. 23: 4—7, 12; 34: 7—9.

¹³² Informacja dra B. Balcera z Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie, za którą niniejszym składam podziękowanie. To właśnie B. Balcer zwrócił moją uwagę na analogie między niektórymi wiórowcami kultury ceramiki sznurowej i ze środkowej fazy kultury trypolskiej.

¹³³ Artemenko 1976b, ryc. 7: 3; Behrens 1969a, ryc. 13; 1973, ryc. 62: f; Buchvaldek, Koutecký 1970, ryc. 14, gr. 41,5, ryc. 107, gr. 58,5, ryc. 109, gr. 60,5; Loewe 1959, tab. 58: 9, 16, 19; Matthias 1968, tab. 6: 9; Matthias 1974, tab. 138: 9; Struve 1955, tab. 9: 9, 10; Svešnikov 1964, ryc. 44: 2; Tetzlaff 1970, ryc. 127: 9; Voigt 1953, ryc. 7; Waterbolk 1964, ryc. 19; Weise 1972, ryc. 3: 5, 6; Żurek 1954, ryc. 27.

¹³⁴ Passek 1949, ryc. 11, Kukuteni A, nr 18, ryc. 34, kolumna I, nr 24—26.

¹³⁵ Passek 1949, ryc. 57: 4; 1961, ryc. 23: 1, 2, 34: 3; Zajec 1973, ryc. 4: 10, 13—16.

o cylindrycznej szyjce z dwoma uszkami na górnej części brzuśca; dwa takie egzemplarze stwierdzono w Kliszczowie na południowo-zachodniej Ukrainie¹³⁶. Nie oznacza to, że formy powyższe zostały przejęte przez naszą kulturę w IV tysiącleciu p.n.e.; nie mamy danych, że ceramika sznurowa już wtedy istniała. Stało się to dopiero w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e., kiedy to notujemy również wyraźny wpływ k. ceramiki sznurowej na k. trypolską (piszemy o tym w rozdziale o chronologii). A więc udział k. trypolskiej w genezie k. ceramiki sznurowej był niewielki, lecz wyraźny, co każe szukać prakolebki naszej kultury nie tylko w Europie Środkowej, lecz również nad Dniestrem na południowo-zachodniej Ukrainie.

ODDZIAŁYWANIA POŁUDNIOWO-WSCHODNIE

Niemal przez cały okres neolitu przewijają się w kulturach Europy Środkowej elementy dalekiego pochodzenia południowo-wschodniego. Nieobce były one także k. ceramiki sznurowej. Przejawiło się to przede wszystkim w przyswojeniu kamiennych toporków łódkowatych mających miedziane analogie we wcześniejszych kulturach Europy Południowej (k. bodrogkereszturska). Ten rodzaj inwentarza narzędziowego ma pozycję wyjściową na Bliskim Wschodzie. Toporki bojowe zanotowano w Kisz koło Babilonu, gdzie wydatowano je na okres synchroniczny z wczesnym neolitem Europy Środkowej¹³⁷. Wcześniej były one rozprzestrzenione na terenie Anatolii. Tu znamy je przede wszystkim z Troi I i II. Niektóre z nich żywo przypominają najwcześniejsze toporki środkowo-europejskie, posiadają nawet tzw. listwę odlewniczą; większość ich jest bez listwy, lecz ich ogólny pokrój wskazuje na pokrewieństwo typologiczne z okazami k. ceramiki sznurowej¹³⁸. Przy tym nie ulega wątpliwości, że wystąpiły one tutaj wcześniej niż w Europie Środkowej. Tak np. C. W. Blegen datuje Troję I na lata 3000—2500 p.n.e., a Troję II na 2500—2200 p.n.e.¹³⁹ Inni autorzy datują je na późniejsze stulecia III tysiąclecia p.n.e. Następnie forma ta rozprzestrzeniła się w Europie południowo-wschodniej, tj. na Bałkanach i w dorzeczu Dunaju. Tak np. K. Pescheck publikuje serię toporków łódkowatych, w tym niektóre z tzw. żeberkiem odlewniczym, lecz, niestety, do większości nie podaje datowania. Były to przeważnie znaleziska luźne. Lecz jest znamienne, że w tej grupie jest łódkowaty egzemplarz z miejscowości Tell Metschkür (Bułgaria) pochodzący z osady kultury Gumelnica, którą F. Holste

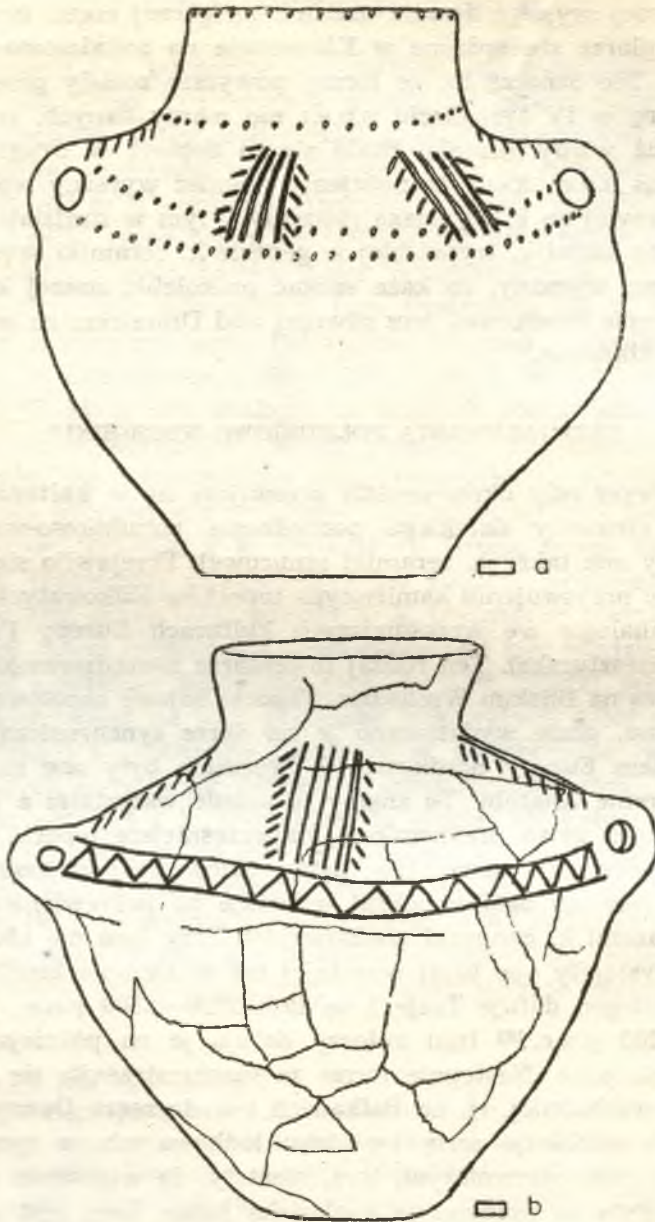
¹³⁶ Zajec 1973, ryc. 4: 2; 1974, ryc. 4: 14; Zbienowicz 1976, ryc. 8: 1.

¹³⁷ Pescheck 1941, s. 52 n.

¹³⁸ Blegen 1964, ryc. 10; Blegen, Caskey, Rawson, Sperling 1950, ryc. 361; Dörpfeld 1902, ryc. 322; Müller-Karpe 1974, tab. 329: 38 i 322: 27; Zápotocký 1966, s. 194, ryc. 7: 10.

¹³⁹ Blegen 1964, s. 174.

Ryc. 7. a — Forst Leina, NRD. Amfora. Wg G. Loewego; b — Leina, NRD. Amfora. Wg H. Höcknera

paralelizuje z fazą Wincza D; ten typ toporków ma być znany także z Grecji¹⁴⁰. Inne są synchronizowane przez N. J. Merperta z kulturą Bubanj Hum II i III oraz z Troją I — III. Dalsze datowane toporki,

¹⁴⁰ Merpert 1965a, s. 27, ryc. 10: 3; Pescheck 1941, s. 53, ryc. 6.

podobne do form środkowoeuropejskich, pochodzą z Poliochni na wyspie Lemnos na Morzu Egejskim. Badacz tego stanowiska L. Bernabò-Brea zalicza je do faz zwanych „zieloną” i „czerwoną” korespondujących pod względem chronologicznym z Troją I i II. W świetle dat C14 czas ich występowania przypadał tu na lata 2500—2200 p.n.e., a więc mniej więcej na okres najwcześniejszej ceramiki sznurowej w Europie¹⁴¹. Niewątpliwie z Anatolii i Egei toporki te przenikały do Europy Środkowej za pośrednictwem kultur bałkańskich i naddunajskich. Świadectwem są tu wspomniane znaleziska bułgarskie, nadto toporki takie znamy z kultur neolitycznych i wczesnobrązowych Rumunii i Węgier: bodrogreszturskiej, Głina III, Coțofeni i innych¹⁴². Ważnym pośrednikiem między południowym wschodem a Europą Środkową były zwłaszcza kultury bodrogreszturska i Coțofeni, współczesne bądź starsze od ceramiki sznurowej. Jeśli chodzi o k. bodrogreszturską, to w świetle dat C14 datuje się ją na drugą połowę IV tysiąclecia p.n.e., natomiast k. Coțofeni rozwijała się w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. Pierwsza z nich występowała na Węgrzech, drugą natomiast znamy z Bułgarii i Rumunii¹⁴³. Pośrednikiem w przekazywaniu dalekich impulsów była również k. usatowska, rozwijająca się w drugiej połowie III tysiąclecia p.n.e. na północny zachód od Morza Czarnego. Między innymi znad Bohu (Popudnia) pochodzi toporek przypominający okazy k. ceramiki sznurowej¹⁴⁴. W okresie tym plemiona naddniestrzańskie i nadczarnomorskie utrzymywały ożywione kontakty z kulturami bałkańsko-egejsko-anatolijskimi. Pisze na ten temat między innymi T. Sulimirski¹⁴⁵. Kluczową pozycję zajmował gród w Troi, który korzystał ze znanej w tym czasie drogi wodnej poprzez Dardanele, Morze Czarne i Dunaj względnie inne rzeki w tym rejonie. Tą drogą już w IV tysiącleciu p.n.e. szedł handel, względnie wymiana, muszlamia małża *Spondylus gaederopus* w kierunku Europy Środkowej. Jednym z wyraźniejszych śladów powiązań Troi II z krajami Europy Środkowej są paciorki bursztynowe znalezione w tym grodzie w skarbie L. Bursztyn ten mógł się tu dostać drogą dunajską względnie wzdłuż Dniestru za pośrednictwem osady w Usatowie nad Morzem Czarnym koło Odessy. Znalezione w Usatowie zabytki świadczą o powiązaniach z dalekimi krajami. I tak miedziane posrebrzane szty-

¹⁴¹ Bernabò-Brea 1964, s. 629, 649, tab. CLXXXIII: 1, 2 (części górna i dolna) oraz tab. CLXXXIV: 11; Neustupný 1968, s. 26 n., 28 n., ryc. 4; Müller-Karpe 1974; *Regesten*, s. 874 n., *Tafeln*, tab. 356: 30.

¹⁴² Kilian 1955, s. 127; Müller-Karpe 1974, tab. 455: 19; Patay 1968, s. 9 n., ryc. 2: 4, 4: 6, 5: 2a, b; 1974, s. 13, tab. 2: 9, 10; Petre 1967, s. 645, ryc. 2: 1; Roman 1976, s. 95 n., tab. 9: 1, 6, 8; Schrollner 1933, s. 65, tab. 54: 6; Schubert 1965, s. 274 n.; Vulpe 1959, ryc. 2: 1.

¹⁴³ Patay 1974, s. 57; Roman 1976, s. 95 n.

¹⁴⁴ Passek 1949, s. 120 n., ryc. 67: 13.

¹⁴⁵ Sulimirski 1966—1968, s. 3 n.; 1971, s. 707 n.

lety reprezentują typ charakterystyczny dla krajów egejskich końca III i początków II tysiąclecia p.n.e. W jednym z kurhanów — pisze T. Sulimirski — odkryto kamienny grób kopulasty zbudowany na wzór analogicznych grobów egejskich. Na kontakt z Bałtykiem wskazują wspomniane paciorki bursztynowe. Na charakter łącznika kultury usatowskiej z ośrodkami południowo-wschodnimi wskazują też badacze radzieccy. W. G. Zbienowicz stwierdza, że miała ona powiązania z północnym Kaukazem, dolnym Dunajem, Bałkanami i wschodnią częścią basenu Morza Śródziemnego¹⁴⁶. Miedziane kindżały usatowskie wykazują powiązania z Kretą i Egeą, były to importy ze wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Ponadto k. usatowska wykazuje powiązania nie tylko z Kaukazem, lecz również z k. Czernawoda nad Dolnym Dunajem, a ta z kolei wiąże się ze stanowiskiem Ezero w Bułgarii, a z kolei Ezero ma analogie w Anatolii¹⁴⁷. Również T. S. Passek wskazywała na powiązania kultury usatowskiej z Anatolią, Bałkanami i Egeą¹⁴⁸. Sumując, Usatowo i k. usatowska (późna faza rozwojowa k. trypolskiej) wykazująca liczne powiązania z k. ceramiki sznurowej (o czym piszemy w rozdziale o chronologii) pośredniczyły w przekazywaniu do Europy Środkowej elementów południowo-wschodnich, m. in. toporków łódkowatych. Najprawdopodobniej zjawisko przejmowania toporków miało charakter dyfuzyjny, gdyż znamy szereg ogniw pośrednich między Południem a Europą Środkową.

Inna droga przenikania wpływów południowo-wschodnich prowadziła poprzez Karpaty. Dowodzi tego osada „przekaźnikowa” odkryta w Tibavie, która kwitła w neolicie i w okresie rozwoju k. ceramiki sznurowej. Tu stwierdzono zabytki różnych kultur, m. in. południowo-wschodnich. Przypuszczalna droga przenikania impulsów z Azji Mniejszej wiodła z Tessalii przez Macedonię wzdłuż Strumy (przesmyk pod Sofią), następnie wzdłuż Iskeru, Aluty, przez okolice Ariuśd w Siedmiogrodzie i dalej Cisą do wschodniej Słowacji. Olbrzymia ilość przedmiotów obcego pochodzenia wskazuje, że osada w Tibavie była stacją karawan kierujących się stąd przez Karpaty Połonińskie do Polski i dalej wzdłuż Sanu¹⁴⁹.

Nie wiadomo jednak jaki charakter: dyfuzyjny, czy migracyjny miało przejście przez małopolską ludność k. ceramiki sznurowej grobów niszowych¹⁵⁰, których proveniencja jest niewątpliwie południowo-wschodnia. W tym bowiem przypadku brak jest terytorialnych ogniw przejściowych; stanowisk pośrednich z grobami niszowymi dostarczyła jedynie k. wuczdolska. Wykluczamy w tym zakresie w Małopolsce wpływ k. katakum-

¹⁴⁶ Zbienowicz 1974, s. 3 n.

¹⁴⁷ Zbienowicz 1976, s. 21, 41 n.

¹⁴⁸ Passek 1949, s. 193 n.

¹⁴⁹ Andel 1961, s. 39 n.

¹⁵⁰ Kempisty, w druku; Krzak 1976a, s. 160 n.; Machnik 1964, s. 339 n.

bowej, której groby niszowe są młodsze od małopolskich. Jak wykazał L. S. Klejn groby niszowe istniały wcześniej we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Na Bliskim Wschodzie zwyczaj zakładania katakumb sięga IV tysiąclecia p.n.e.¹⁵¹ Podobne pochodzenie ma zwyczaj sztucznej deformacji czaszek, który zaświadczone w obrębie k. ceramiki sznurowej tylko w zespole zlockim¹⁵². Ponieważ dla tych zjawisk brak jest ogniw przejściowych między Europą Środkową a dalekim południowym wschodem L. S. Klejn przyjmuje, że przeniknęły one do Małopolski dzięki migracjom jakichś grup ludzkich. Czy tak istotnie było — nie sposób odpowiedzieć. W każdym razie nie ulega wątpliwości, że k. ceramiki sznurowej była inspirowana przez kultury południowo-wschodnie przeważnie na drodze dyfuzji. Barbarzyńcy Europy Środkowej chętnie przyjmowali nowinki cywilizacyjne od wyższych kultur Południa. Zjawisko takiego przenikania wytworów i idei notuje się również na innych obszarach. Wyższość i atrakcyjność tych ośrodków zarazem przyciągały barbarzyńców; z Europy wędrowali oni w kierunku Anatolii, Egei i Bliskiego Wschodu. Wyrazem tego jest występowanie ceramiki z ornamentem sznurowym na Półwyspie Bałkańskim. Ceramika ta wiąże się z dwiema odrębnymi migracyjnymi falami etniczno-kulturowymi. Po pierwsze — były to stepowe społeczności nadczarnomorskie znane z grobów ze szkieletami barwionymi ochrą spotykane z jednej strony na północ od Morza Czarnego, a z drugiej — nad dolnym Dunajem i na Bałkanach. Wędrowki te miały miejsce w III tysiącleciu p.n.e.¹⁵³ Po drugie — były to również plemiona środkowoeuropejskiej k. ceramiki sznurowej, śladem których są amfory turyńskie z Anatolii, Grecji i Rumunii¹⁵⁴, ułamki ceramiki typu środkowoeuropejskiego w Grecji¹⁵⁵ oraz ceramika typu liceńskiego („Litzenkeramik”) znana między innymi z północnej Jugosławii¹⁵⁶, której źródło wyjściowe upatruje się we wschodniej Austrii. Ta ostatnia ceramika jest również znana z terytoriów pośrednich między Bałkanami i Austrią, między innymi z Rumunii i Węgier¹⁵⁷. Ze środkowoeuropejską falą migracyjną wiąże się problem datowania k. ceramiki sznurowej na Półwyspie Bałkańskim. Przypuszczamy, że nie znaleźliśmy świadectw, które wskazywałyby, że kultura ta jest na Bałkanach starsza, niż w Europie Środkowej. Raczej

¹⁵¹ Klejn 1964, s. 388.

¹⁵² Krzak 1960, s. 187 n.

¹⁵³ Garašanin 1961, s. 32; Georgiev 1961, s. 88 n.; Merpert 1965b, s. 10 n.

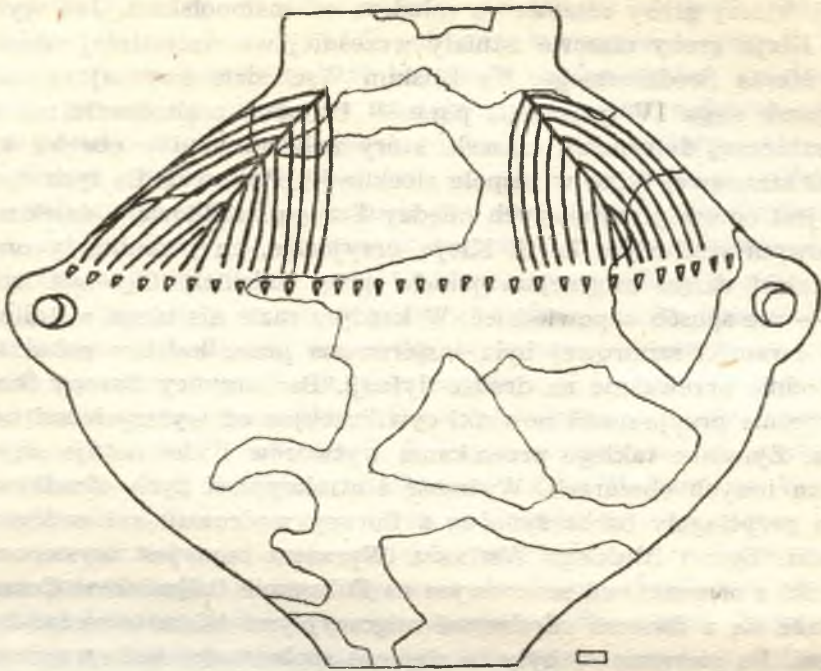
¹⁵⁴ Childe 1950, ryc. 42; Dinu 1959, ryc. 4; Milojčić 1949, tab. 13: 9; Sulimirski 1955, s. 110 n., ryc. 1 i 3: 1, tab. VII: A, C.

¹⁵⁵ Kilian 1955, s. 138 n.; Milojčić 1955, s. 151.

¹⁵⁶ Majnarii-Pandžić 1977, s. 68 n.; Vuković 1957, s. 40 n., tab. I: 1—3.

¹⁵⁷ Benkovsky, Pivovarová 1972, s. 198 n.; Schumacher 1918, s. 27, ryc. 5: 7.

Ryc. 8. Köttichau, NRD. Amfora. Wg G. Billiga

jest ona młodsza, dlatego też tłumaczy jej istnienie migracją z Północy. Tacy autorzy, jak L. Kilian, S. Fuchs, V. Miložić, Goldman, O. Uenze, P. Roman datują ją w Grecji na okres wczesnohelladycki II względnie III¹⁵⁸.

Sumując, z jednej strony widzimy ruch migracyjny barbarzyńców ku Południowi a z drugiej — przenikanie na drodze dyfuzji wytworów kulturowych ku Północy.

WNIOSKI

Z powyższych rozważań wynikają następujące wnioski: po pierwsze — mezolityczne analogie krzemieniarskie każą doszukiwać się pozycji wyjściowych dla k. ceramiki sznurowej w rozległej strefie ciągnącej się od dorzecza górnego Dniestru poprzez Małopolskę i dorzecze Sali w NRD aż po Szwajcarię i dorzecze górnego Renu. Po drugie — analogie z k. pucharów lejkowatych wskazują, że do tej strefy należy włączyć również północno-zachodnią Polskę oraz północne części NRD i RFN a być może również Danię. Po trzecie — z dwóch powyższych stwierdzeń wynika, że strefa genezy naszej kultury rozciągała się na terytorium szeroko rozumianej Europy Środkowej, zawartym między Karpatami, Sudetami i Alpami na południu, a Bałtykiem na północy oraz między Renem

¹⁵⁸ Kilian 1955, s. 138 n.; Miložić 1955, s. 151; Roman 1974, s. 172.

na zachodzie, a Dnieprem na wschodzie włączając naddniestrzański rejon południowo-zachodniej Ukrainy.

W obrębie tego terytorium nie udało się nam znaleźć mniejszego obszaru, który mógłby uchodzić za kolebkę k. ceramiki sznurowej. Są podstawy chronologiczne ku temu, by twierdzić, że na wyróżnionym rozległym terytorium k. ceramiki sznurowej pojawiła się jako ukształtowana jednostka prawie jednocześnie już około 3100 p.n.e., zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie. Nie jest wykluczone, że w przyszłości, być może, uda się wyróżnić mniejsze terytorium jako kolebkę; w świetle dzisiejszych danych do tego może hipotetycznie pretendować tylko obszar dorzecza Sali w NRD, gdzie skupia się najwięcej danych dotyczących wczesnej genezy k. ceramiki sznurowej; lecz wynika to przede wszystkim z intensywnego przebadania tego rejonu metodami wykopaliskowymi. Nie zapominajmy, że pozostaje jeszcze do przebadania obszar Niżu Środkowoeuropejskiego, na którym również można upatrywać kolebkę omawianej kultury.

Proces genezy k. ceramiki sznurowej dokonał się na drodze akulturacji ludów mezolitycznych Europy Środkowej, które zetknąwszy się z wyżej rozwiniętymi k. pucharów lejkowatych i trypolską przejęły od nich szereg elementów i stworzyły kulturę o gospodarce i wierzeniach takich jak tamte kultury, różniącą się jednak odmiennymi tradycjami w zakresie kultury materialnej. Nie należy sobie przy tym wyobrażać, że ludność wcześniejszej k. pucharów lejkowatych nie odegrała później żadnej roli; uważamy, że jej przedstawiciele żyli dalej, lecz dzięki prężności i dynamizmowi nowego stylu kulturowego (kultury ceramiki sznurowej) przejęli oni nową kulturę. Jak się to stało i dlaczego — nie sposób wyjaśnić. Należałoby zbadać, dlaczego upadły trwałe struktury wioskowe k. pucharów a na ich miejsce pojawiły się nowe osady z ceramiką sznurową, przeważnie o nietrwałym charakterze. Rozwój i rozprzestrzenienie się nowej kultury można ogólnikowo tłumaczyć jej wspomnianym wewnętrznym dynamizmem. Był on tak silny, że doprowadził nie tylko do zmiany kultury na terenie Europy Środkowej, lecz również do ekspansji nowej k. ceramiki sznurowej na obszary szersze niż zajmowane wcześniej przez k. pucharów lejkowatych. Plemiona k. ceramiki sznurowej ekspandowały na południowy wschód sięgając Bałkanów, a nadto, i przede wszystkim, na północny wschód zajmując ziemie wschodniobałtyckie po Finlandię. Typowy inwentarz nowej kultury w tych krajach uważamy za wynik migracji z Europy Środkowej. Natomiast nie da się wyjaśnić drogą migracji pochodzenia wschodnich odłamów k. ceramiki sznurowej — k. środkowonaddnieprzańskiej i fatianowskiej. Te ostatnie bowiem znacznie różnią się w zakresie drugorzędnych cech inwentarza materialnego od klasycznej k. ceramiki sznurowej w Europie Środkowej. Obie przyjmowały raczej impulsy z Europy Środkowej, lecz największe znaczenie miały dla nich elementy przejęte z miejscowego i wschodniego podłoża.

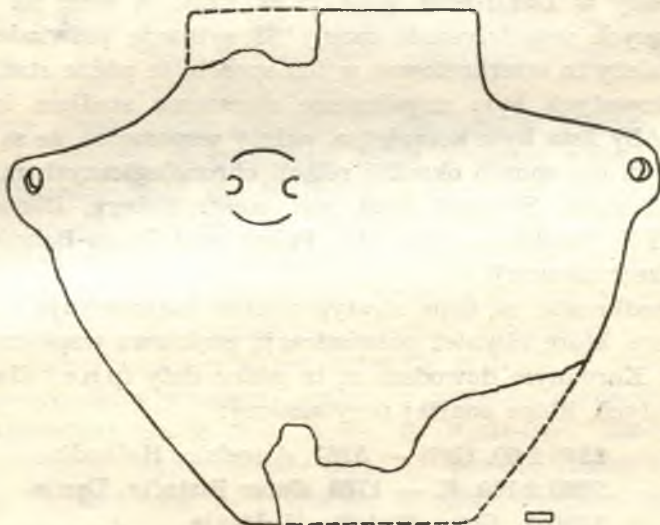
III. CHRONOLOGIA KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ

CHRONOLOGIA ZEWNĘTRZNA: STOSUNKI Z INNYMI KULTURAMI

Kultury wstępowe. Do banalnych należy stwierdzenie, że kultury wstępowe rozpoczynają neolit, a k. ceramiki sznurowej okres ten zamyka. Potwierdzają to dane chronologii radiowęglowej i stratygrafia. Znamy 10 przypadków stratygrafii, z których wynika starszy wiek kultur wstępowych, a młodszy k. ceramiki sznurowej (zob. Aneks I): Allstedt-Staatsfort, Altenburg (poz. a,b), Erfurt i Forst Leina w NRD, Hardisleben, Lödla-Oberlödla, Rössen w RFN, Złota (poz. a,k) w Polsce. Chodzi o k. ceramiki wstępowej rytej i klutej oraz lendzielską. Mimo to są stanowiska, szczególnie Rež w Czechosłowacji, z których wynikałoby, że k. ceramiki sznurowej jest współczesna, ewentualnie starsza od k. ceramiki wstępowej klutej. Jest to przypadek wyjątkowy, który stoi w opozycji do dziesiątków świadectw przemawiających za późnym wiekiem ceramiki sznurowej. Wyluczają go z rozważań inni autorzy, dlatego wyłączymy go i my. Drugi, raczej wątpliwy przypadek, pochodzi z Oberlödla-Wieseberg w NRD; również i tu wynikałaby współczesność ceramiki sznurowej z k. ceramiki wstępowej rytej, lecz niejasność sytuacji daje nam podstawę do odrzucenia go.

Kultura pucharów lejkowatych i grupy pokrewne. Kultura pucharów lejkowatych jest główną jednostką środkowego okresu neolitu w Europie Środkowej i poza nią. Jej przemożny wpływ na uformowanie się k. ceramiki sznurowej wykazaliśmy na poprzednich stronach. Z tych względów jej stosunki chronologiczne z ceramiką sznurową stanowią zagadnienie centralne. Rozwiązujemy je posługując się danymi z zakresu stratygrafii i datowania radiowęglowego. Przede wszystkim liczne sytuacje stratygraficzne, których jest 48, zaświadczały starszeństwo k. pucharów lejkowatych przed k. ceramiki sznurowej. Są to znaleziska (zob. Aneks I): Allstedt-Staatsfort, Baalberge, Böhlen-Zeschwitz (poz. b) w NRD, Bövenau w RFN, Cörmigk, Everstorfer Forst (poz. a), Grünz, Halle, Harth (poz. a), Hohen w NRD, Jewiszowice w Czechosłowacji, Kalbsrieth (poz. a) w NRD, Książnice Wielkie w Polsce, Kulczyce na Ukrainie, Landsberg i Latdorf (poz. a) w NRD, Lesné i Lysolaje (poz. a) w Czecho-

słowacji, Łukawica (poz. a—c) w Polsce, Miżeniec na Ukrainie, Pikutkowo (poz. c) w Polsce, Praga-Kobylicy w Czechosłowacji, Damsmark, Esbjerg, Hjerting, Lille Håmborg, Rabjerg, Skaerbaek (poz. b) i Skarild Overby (poz. a—d) w Danii, Šarka w Czechosłowacji, Schönau w RFN, Siretorp i Skepparslöv w Szwecji, Stojanci na Ukrainie, Vikletice (poz. b i, przypuszczalnie, c, d) w Czechosłowacji, Witterwater i Wolkenwede w RFN, Voorschoten w Holandii, Wulfen w NRD, Zarebowo w Polsce i Zimne na Ukrainie. Szczególnie wymowne są dane z kurhanów na terenie NRD, gdzie groby z ceramiką sznurową wystąpiły w wyraźnym następstwie czasowym po k. pucharów lejkowatych.

Ryc. 9. Königsau, NRD. Amfora. Wg W. Matthiasa

Ponadto jako specjalną grupę należy wymienić grobowce k. pucharów lejkowatych, głównie megalityczne, w Szlezwicku-Holsztynie, Dolnej Saksonii, Meklemburgii, Danii i Szwecji, gdzie wystąpiły jako wtórne bądź pochówki, bądź tylko zabytki k. ceramiki sznurowej. Te ostatnie świadectwa następstwa ceramiki sznurowej nie są wyraźne, lecz powszechnie przyjmuje się, że przedmioty k. ceramiki sznurowej były wtórne, zwłaszcza że wiele z nich pochodzi z późnej fazy, dla której nie sposób przyjąć współczesności z pucharami lejkowatymi. Przypadków takich znamy 44; są to (zob. Aneks I): Gaarzerhof i Gnewitz w NRD, Grammdorf i Hademarschen w RFN, Hagebrogård, Jordhøj i Kampen (poz. a,b) w Danii, Karleby w Szwecji, Killerup w Danii, Klein Görnow w NRD, Kvistofta w Szwecji, Meischenstorf, Olderup, Schalkholz i Putlos w RFN, Qualitz w NRD, Selchausdal, Søndalshøj i Torsted w Danii, Utecht i Völkersen w RFN, Vroue Hede i Hagebrogård w Danii, nadto wiele

innych, które wymieniamy przy końcu wykazu pozycji stratygraficznych dla RFN w Aneksie I.

Mimo to są sytuacje zaświadczone współczesność k. pucharów lejkowatych i k. ceramiki sznurowej. Trzeba to szczególnie podkreślić, gdyż świadectwa te były przez wielu autorów nie zauważone i na ogół do niedawna raczej nie przyjmowano synchroniczności tych kultur. Sytuacji tych jest 16. Są to (zob. Aneks I): Angelslo w Holandii, Borgdorf w RFN, Braviken w Szwecji, Frokjaer w Danii, Gródek Nadbużny w Polsce, Kalbsrieth (poz. a) w NRD, Kalhave w Danii, Koropuż na Ukrainie, przypuszczalnie Lysolaje (poz. b) w Czechosłowacji, Nowy Daromin, Sarnowo, Wietrzychowice i, przypuszczalnie, Wilczogóra-Wturek w Polsce, Sanstrup, Søby w Danii oraz Wohlers w RFN. A więc na 13 pozycji zaświadczone współczesność mamy 82 sytuacje poświadczające następstwo. Należy to interpretować w ten sposób, że późne stadium k. pucharów lejkowatych było współczesne starszemu stadium k. ceramiki sznurowej. Aby lista była kompletna, należy wspomnieć, że są też sytuacje, w których nie sposób określić relacji chronologicznych między tymi dwiema kulturami. Sytuacji tych jest sześć: Boberg, Børnsen i Neu Boberg w RFN, Pikutkowo (poz. b) w Polsce oraz Praga-Bohnice i Praga-Motol w Czechosłowacji.

Trzeba podkreślić, że dane stratygraficzne harmonizują z datami radiowęglowymi, które również poświadczają częściową współczesność tych dwu kultur. Koronnym dowodem są tu późne daty (p.n.e.) dla k. pucharów lejkowatych, które poniżej przytaczamy:

- 2365 ± 60, GrN — 5767, Angelslo, Holandia
- 2360 ± 100, K — 1789, Øster Ristofte, Dania
- 2350 ± , Øster Ristofte V, Dania
- 2350 ± 100, K — 1571, Vroue, Dania
- 2350—2300, Vroue IV—V, Dania
- 2350 ± 100, K — 2272, Lidsø, Dania
- 2340 ± 100, K — 1930, Vester Arup, Dania
- 2320 ± 100, K — 1573, Vroue, Dania
- 2310 ± 100, K — 2269, Lidsø, Dania
- 2280 ± 100, K — 1572, Vroue, Dania
- 2270 ± 100, K — 2429, Dorthelund, Dania
- 2260 ± 100, K — 1574, Vroue, Dania
- 2260 ± 80, Y — 443h, Heidmoor, RFN
- 2260 ± 100, K — 2271, Lisø, Dania
- 2250 ± 100, K — 2273, Dorthelund, Dania
- 2210 ± 100, K — 1983, Vester Arup, Dania
- 2200—2100, Store Valby, Dania
- 2195 ± 100, GrN— 2370, Angelslo, Holandia
- 2190, Ingelstorp, Szwecja
- 2160 ± 100, — K — 2273, Dorthelund, Dania

- 2150 ± 30, GrN — 5070, Angelslo, Holandia
 2150 ± 100, K — 1932, Vester Arup, Dania
 2140 ± 100, K — 2115, Kornerup, Dania
 2100, Voorschoten, Holandia
 2090 ± 100, K — 1569, Vroue, Dania
 2080 ± 100, K — 1725, Sølager, Dania
 2075 ± 60, Bln — 1313, Łupawa, Polska¹.

Natomiast jeśli chodzi o wczesne daty dla k. ceramiki sznurowej, to wprawdzie zaczynają się one od 2880 i 2710 p.n.e., lecz za pewne uważamy dopiero daty zaczynające się około 2600 p.n.e. (por. Aneks II). Wynika z tego, że ludność k. ceramiki sznurowej zetknęła się i współistniała przez kilka wieków (co najmniej od XXVI do XXII w. p.n.e.) z ludnością k. pucharów lejkowatych, jest więc rzeczą oczywistą, że zapożyczyła od niej wiele elementów.

Następnie rozpatrzmy stosunki chronologiczne między k. ceramiki sznurowej a grupami pucharowymi NRD, którymi wymieniając w kolejności chronologicznej są: baalberska, ceramika głęboko nakłuwana („Tiefstichkeramik”), Salzmünde, walternienburska i bernburska. Przy końcu uwzględnimy k. michelsberską i Vlaardingen (ta ostatnia w Holandii). Szczególną rolę w genezie k. ceramiki sznurowej odegrała grupa baalberska. Pozycję stratygraficzną ceramiki sznurowej w stosunku do niej określają kurhany środkowoniemieckie w NRD. Z rejonu tego znamy aż 10 przypadków wkopania grobów z ceramiką sznurową w kurhany grupy baalberskiej. Są to (zob. Aneks I). Baalberge, Böhlen-Zeschwitz (poz. b), Cörmigk, Halle, Harth (poz. a), Hohen, Kalbsrieth (poz. a), Landsberg, Latdorf (poz. a) i Wulfen w NRD. Ponadto młodszy wiek ceramiki sznurowej jest potwierdzony przez stratygrafię w Grünz w NRD. Przy tym uważa się, że grupa baalberska stała u początków rozwoju kultury pucharów lejkowatych i jest datowana na przełom III/IV tysiąclecia p.n.e. Mamy dla niej następujące daty radiowęglowe:

- 2980 ± 80 p.n.e., Bln — 482, Postoloprty, Czechosłowacja
 1923 ± 100 p.n.e., H 208/236, Weissenfels w NRD².

J. Preuss uważa, że druga data jest mylna. Mamy również dane świadczące o jej przetrwaniu w głąb III tysiąclecia p.n.e. i zetknięciu się z k. ceramiki sznurowej. Przede wszystkim należy wymienić kurhan w Kalbsrieth (poz. a) w NRD, gdzie bezceramiczny pochówek k. cera-

¹ Bakker, Vogel, Wiślański 1969b, s. 232 n.; Bakker, Waals 1973, s. 20, 24, 43; Davidsen 1973—1974, s. 165 n.; Doluchanov, Timofejew 1972, s. 57; Lanting, Waals 1974, s. 37 n.; 1976a, s. 37 n.; 1976b, s. 15; Neustupný 1973, s. 343, tab. I; Skaarup 1973, s. 117; Strömberg 1971—1972, s. 104; Tauber 1973, s. 97 n.; 1972, s. 107; Waals 1964, s. 110.

² Behrens 1962, s. 41 n.; Neustupný 1973, s. 343, tab. I; Preuss 1966, s. 34.

miki sznurowej typu Kalbsrieth wystąpił w poziomie wcześniejszym, niż pochówek w dolmenie grupy baalberskiej. Ponadto na późniejsze przetrwanie tej grupy wskazują J. Preuss i K. Siuchniński. Mianowicie w Carsdorf w NRD pochówek typu baalberskiego zajmował pod względem stratygraficznym pozycję młodszą niż obiekt grupy Salzmünde, która, jak się słusznie przyjmuje, jest młodszą od grupy baalberskiej³. Ponadto K. Siuchniński wykazał, że tzw. kubki typu wkrzańskiego, zaliczane do grupy baalberskiej, trwały bardzo długo, o czym świadczy znalezienie w Schwennenz w NRD grobu, w którym obok takiego kubka wystąpiło naczynie o profilowaniu unietyckim. Innym argumentem zaświadcującym przetrwanie tych kubków do późnego neolitu jest ich częsta obecność na cmentarzyskach mieszanych o przewadze elementów kultur ceramiki sznurowej i amfor kulistych. Późną ich metrykę ma też poświadczać krzemienny grot oszczepu z Barnisławia w województwie szczecińskim⁴.

Stosunek k. ceramiki sznurowej do ceramiki głęboko nakłuwanej („Tiefstichkeramik”) określają kurhany w północno-zachodniej części RFN i Holandii. W kurhanach k. ceramiki sznurowej stwierdzono pojedyncze skorupy ceramiki głęboko nakłuwanej: mechaniczne domieszki, świadczące o starszym jej wieku⁵. Ceramika głęboko nakłuwana została też znaleziona razem z ceramiką sznurową w miejscowości Gross Flottbach w RFN i Wulfen w NRD, lecz znaleziska nie są jednoznaczne w wymowie.

Pozycję chronologiczną grupy Salzmünde i ceramiki sznurowej określają znaleziska stratygraficzne w dorzeczu Sali NRD. Są to miejscowości (zob. Aneks I): Böhlen-Zeschwitz (poz. a), Döläuer Heide, Harth (poz. c), Köttichau i Wallendorf, przy tym w czterech przypadkach były to kurhany grupy Salzmünde z wkopanymi, wtórnymi pochówkami k. ceramiki sznurowej. A więc generalnie ujmując, k. ceramiki sznurowej jest młodszą od grupy Salzmünde. Starszą pozycję tej grupy poświadczają też daty radiowęglowe, które są zawarte w przedziale od 3020 ± 90 p.n.e. (H — 209, Halle-Heide w NRD) do 2680 ± 100 p.n.e. (Bln — 53, Halle-Heide w NRD)⁶. Przy tym warto nadmienić, że badacze niemieccy z NRD grupę tę uważają za częściowo współczesną i generalnie młodszą od grupy baalberskiej⁷.

Stosunek grupy walternienburskiej do k. ceramiki sznurowej określają znaleziska w następujących miejscowościach (zob. Aneks I): Baalberge, Börnecke, Burgörner, Latdorf (poz. a) i Lenz (poz. a) w NRD. Kultura ceramiki sznurowej została tu określona jako młodszą, przy

³ Neugebauer, Billig 1959, s. 124 n.; Preuss 1976, s. 197 n.

⁴ Siuchniński 1972, s. 80 n.

⁵ Ebbesen 1975, s. 257; Struve 1955, s. 90.

⁶ Behrens 1962, s. 41 n.; 1973, s. 89.

⁷ Behrens 1973, ryc. 70—72.

czym w czterech przypadkach chodzi o stratygrafię grobów w kurhanach środkowoniemieckich. Jeden przypadek zaświadcza współczesność obu kultur: Schraplau (poz. a) w NRD. Ponadto są sytuacje, w których trudno określić relacje chronologiczne między obiektami tych dwu zespołów; chodzi o Böhlen-Zeschwitz (poz. b) i Harth (poz. a) w NRD. Warto nadmienić, że badacze niemieccy z NRD grupę walternienburską umieszczają obok grupy bernburskiej, przy końcu rozwoju k. pucharów lejkowatych⁸.

I wreszcie grupa bernburska. Ze stratygrafii grobów w kurhanach środkowoniemieckich w NRD (zob. Aneks I): przypuszczalnie Augsdorf, nadto Baalberge, Burgörner, Ditfurt, Helmsdorf, Latdorf (poz. a,b), Tilleda-Kyffhauser, Tröbsdorf w NRD wynika, że była ona starsza od k. ceramiki sznurowej. Jest przy tym jedna sytuacja (Landsberg w NRD), w której stosunek grupy bernburskiej do ceramiki sznurowej jest trudny do określenia. Lecz daty radiowęglowe wskazują, że grupa ta była częściowo współczesna z k. ceramiki sznurowej. Są to następujące daty p.n.e.:

2610 ± 100, H — 210/271, Aspenstedt, NRD
 2430 ± 100, Halle-Dölauer Heide, NRD
 2430 ± 100, Hv — 582, Pevestorf, NRD
 2390 ± 100, Halle-Dölauer Heide, NRD⁹.

Jeśli chodzi o k. michelsberską, to badacze niemieccy z NRD umieszczają ją w środkowej fazie rozwoju k. pucharów lejkowatych, współcześnie z grupą Salzmünde¹⁰. Materiał zebrany przez nas zaświadcza następstwo ceramiki sznurowej po k. michelsberskiej. Są to sytuacje stratygraficzne w sześciu miejscowościach (zob. Aneks I): przypuszczalnie Bodman w RFN, nadto Eschenz w Szwajcarii, Grossgartach, Heimbach i Urmitz w RFN, Wallendorf w NRD i Zurych-Utoquai w Szwajcarii. Starszy wiek k. michelsberskiej poświadczają też jej daty radiowęglowe, albowiem najmłodsze z nich przypadają na XXVIII w. p.n.e.¹¹

Jeśli chodzi o holenderską k. Vlaardingen, w której notuje się liczne elementy k. pucharów lejkowatych, to znaleziska stratygraficzne we Vlaardingen i Zandwerven (Holandia) poświadczają z jednej strony starszy wiek k. Vlaardingen a z drugiej — przypuszczalnie współczesność obu kultur. Nie jest też wykluczone, że znaleziska we Vlaardingen świadczą o starszym wieku ceramiki sznurowej. A więc (tak czy inaczej)

⁸ Behrens 1973, ryc. 70—72.

⁹ Bakker, Vogel, Wiślański 1969b, s. 232 n.; Behrens 1962, s. 41 n.; 1973, s. 111; Feustel, Bach, Gall, Teichert 1966, s. 21; Kozłowski 1973, s. 282; Neustupný 1968, tab. 4, s. 44 n.; 1973, s. 343, tab. I.

¹⁰ Behrens 1973, ryc. 70, 72.

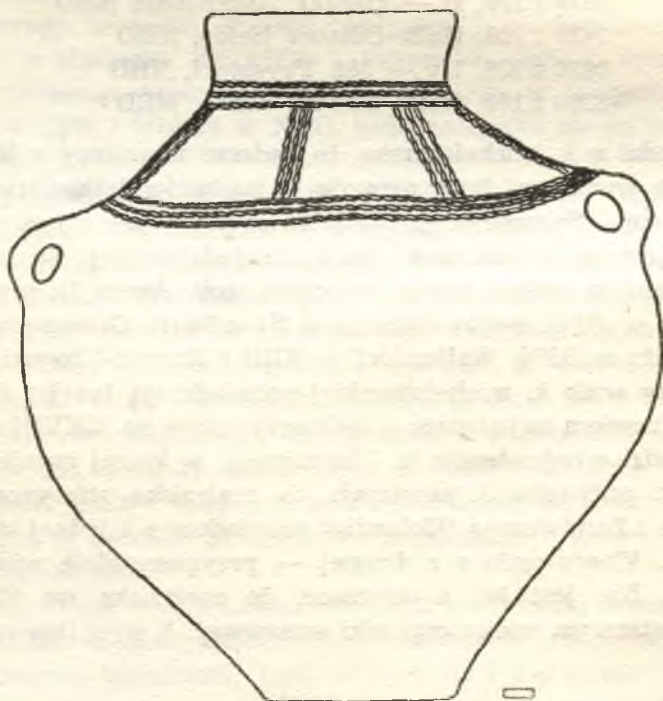
¹¹ Kohl, Quitta 1963, s. 289 n.; Neustupný 1968, tab. 4, s. 43 n.; 1973, s. 343, tab. I.

mielibyśmy poświadczoną współczesność obu kultur. Pozostaje to w zgodności z datowaniem radiowęglowym. Daty C14 dla kultury Vlaardingen, w ilości parudziesięciu, mieszczą się w przedziale 2520—1710 p.n.e.¹², a więc odpowiadają mniej więcej temu okresowi, w którym rozwijała się k. ceramiki sznurowej (zob. Aneks II), przy czym k. Vlaardingen trwałaby o jedno względnie dwa stulecia dłużej.

Kultura trypolska. Dla zagadnienia tego nie dysponujemy odpowiednią ilością danych stratygraficznych, dlatego rozważania zaczniemy od wskazania powiązań typologicznych.

Kultura ceramiki sznurowej i k. trypolska wykazują powiązania typologiczne w fazie środkowej (B) i późnej (C) rozwoju zespołu trypolskiego. Już w fazie środkowej paralele dotyczą zarówno krzemieniarstwa, jak i — sporadycznie — ceramiki (piszemy o tym w poprzednim rozdziale). Jednak niepodobna na tej podstawie przyjmować do tak wczesnego okresu (druga połowa IV tysiąclecia p.n.e.) synchroniczności obu kultur. Albowiem zbieżności typologiczne nie muszą wiązać się ze zbieżno-

Ryc. 10. Forst Leina, NRD. Amfora. Wg G. Loewego

¹² Glasbergen, Groenmann- van Waateringe, Hardenberg- Mulder 1967, s. 115; Louwe-Kooijmans 1972—1973, s. 356 (Appendix, pozycja 5); 1974, s. 21, tab. 2; van Regteren Altena, Bakker, Clason, Glasbergen, Groenmann- van Waateringe, Pons 1962a, s. 13 n.

ściami chronologicznymi. Dopiero dla fazy schyłkowej (C), gorodsko-usatowskiej, można mówić o niewątpliwej synchroniczności z k. ceramiką sznurowej. Należy podkreślić, że elementy zbieżne z k. ceramiką sznurowej, nieliczne dla fazy środkowej, znacznie pomnażają się w fazie najpóźniejszej, która według W. G. Zbienowicza i T. S. Passek jest datowana na całą drugą połowę III tysiąclecia p.n.e.¹³ A więc datowanie fazy gorodsko-usatowskiej przypada na okres, w którym ceramika sznurowa jest wyraźnie poświadczona datami radiowęglowymi (zob. Aneks II). Na powiązania chronologiczno-typologiczne tej fazy z k. ceramiką sznurowej wskazywali T. S. Passek i J. Machnik¹⁴. Za synchronicznością obu kultur świadczą liczne paralele w zakresie ceramiki oraz narzędzi krzemiennych i kamiennych, a być może również szkieletowy obrządek grzebalny w kurhanach, które mogły być zapożyczone albo z kultur stepowych, jak przyjmują badacze radzieccy, albo z k. ceramiką sznurowej, ewentualnie z obu kręgów kulturowych.

Jeśli natomiast chodzi o stratygrafię to dysponujemy zaledwie trzema przykładami poświadczającymi młodszą wiek k. środkowonaddnieprzańską. Jest to stratygrafia (zob. Aneks I) w Basztanowce, Pustynce i Zawałowce na Ukrainie. Z kolei za synchronicznością późnej fazy k. trypolskiej i k. ceramiką sznurowej przemawiają daty radiowęglowe dla pierwszej z nich z miejscowości Majaki: 2450 ± 100 p.n.e. (Bln — 609) i 2380 ± 65 p.n.e. (Le — 645)¹⁵. Ponadto należy dodać, że jak wskazują na to wyżej wymienione stratygrafia i daty C14 dla k. ceramiką sznurowej, ta ostatnia trwała jeszcze przez kilka wieków po zaniku k. trypolskiej. W dodatku trzeba mieć na uwadze wskazany na początku rozdziału fakt zbieżności typologicznych k. ceramiką sznurowej z fazą środkową k. trypolskiej, ewentualnie wskazujący na bardzo wczesne istnienie ceramiką sznurowej na południowo-zachodniej Ukrainie. Możliwość tę trzeba brać pod uwagę, zwłaszcza że nie dysponujemy wieloma datami radiowęglowymi dla ceramiką sznurowej na tym obszarze.

Kultura amfor kulistych. Stosunek k. ceramiką sznurowej do k. amfor kulistych określają relacje stratygraficzne i dane radiowęglowe. Łącznie zaświadczały one częściową współczesność obu kultur. W 15 przypadkach stwierdza się następstwo ceramiką sznurowej po amforach kulistych (zob. Aneks I): Grünz w NRD, Kołokolin i Latacz w ZSRR, Modliborzyce, Nowiny I i Pikutkowo w Polsce, Kouřim w Czechosłowacji, Stobra i Wartin w NRD, Tuszymice w Czechosłowacji oraz Złota (poz. h, i, k, l, m) w Polsce. Ponadto jest 13 przypadków, w których k. cera-

¹³ Zbienowicz 1972, s. 21, 24; 1974, s. 141, 143; 1976, s. 21, 41 n.

¹⁴ Machnik 1963, s. 63 n.; Passek 1949, s. 142, 167, *passim*.

¹⁵ Doluchanov, Timofejev 1972, s. 52; Quitta, Kohl 1969, s. 226 n.; Zbienowicz 1974, s. 143; 1976, s. 43.

miki sznurowej jest przypuszczalnie młodsza od k. amfor kulistych; sytuacje te nie są jednoznacznie wymowne. Są to (zob. Aneks I): Baalberge, Everstorfer Fort (poz. b), Gnewitz, Gaarzerhof w NRD, Grammdorf w RFN, Harth (poz. c), Kalbsrieth (poz. a), Kruckow, Latdorf (poz. a) w NRD, Mierzanowice (poz. b) w Polsce, Qualitz, Quedlinburg i Wohlsborn w NRD. Jeśli natomiast chodzi o pozycję odwrotną, tj. starszeństwo k. amfor kulistych, to dysponujemy zaledwie jednym przypadkiem stratygraficznym: Böhlen-Zeschwitz (poz. a) w NRD. Wiele jest przypadków zaświadczających współczesność obu kultur. Są to przeważnie obiekty grobowe, w których znaleziono łącznie inwentarz obu kultur. Przypadki pewne w liczbie 17, to (zob. Aneks I): Bandelow, Everstorfer Fort (poz. a) w NRD, Gorzów w Polsce, Gross Weissandt w NRD, Ługi w Polsce, Meischenstorf w RFN, Peulingen w NRD, Popowcy i Roźniów w ZSRR, Samborzec, Siciny i Stok w Polsce, Sujemcy w ZSRR oraz Wilczogóra-Wturek i Złota (poz. e—g) w Polsce. Przypadek niepewny pochodzi z Łosiatyna w ZSRR.

Najwyraźniej jednak częściową współczesność obu kultur zaświadcza dane radiowęglowe. Dla k. amfor kulistych dysponujemy następującymi datami p.n.e.¹⁶:

- 2675 ± 40, GrN — 5044, Zarębowo, Polska
- 2490 ± 160, KN — 225, Klementowice, Polska
- 2430 ± 100, Hv — 582, Pevestorf, RFN
- 2240 ± 40, GrN — 4056b, Klementowice, Polska
- 2225 ± 30, GrN — 5046, Klementowice, Polska
- 2220 ± 70, Bln — 342, Serrahn, NRD
- 2195, GrN — 5046a, Klementowice, Polska.

Wynika z nich, że k. amfor kulistych wyprzedzała k. ceramiki sznurowej, następnie trwała przez kilka wieków współcześnie z ceramiką sznurową, po czym, po jej zaniku, k. ceramiki sznurowej egzystowała do początków II tysiąclecia p.n.e. (zob. Aneks II).

Kultura pucharów dzwonowatych. Generalnie biorąc k. ceramiki sznurowej rozwijała się wcześniej niż k. pucharów dzwonowatych. Starszeństwo ceramiki sznurowej zaświadcza sytuacje stratygraficzne w miejscowościach (zob. Aneks I): Fulda w RFN, Gelderland w Holandii, Gleina w NRD, Las Frankfurcki w RFN, Podébrady-Sanspareil w Czechosłowacji, Rössen w Szwajcarii, Rössen i Sömmerda w NRD, Uddeler Meer i Vaassen w Holandii oraz Złota (poz. n) w Polsce. Lecz na pewnym etapie doszło do zetknięcia się tych kultur, wskutek czego nad

¹⁶ Bakker, Vogel, Wiślański 1969a, s. 9, 15; 1969b, s. 228; Doluchanov, Timofejev 1972, s. 58; Neustupny 1968 tab. 4, s. 44 n.; 1973, s. 343, tab. I.

Renem powstały dwukulturowe formy mieszane. Współczesność obu kultur zaświadczyły znaleziska grobowe również na innych obszarach. Danych dostarczyły miejscowości (zob. Aneks I): Achim w RFN, Bašt w Czechosłowacji, Epe i Garderen w Holandii, Grossenbornholt i Kalbeck w RFN, Kreutzen i Seebergen w NRD, Staverdense Heide i Swalmen w Holandii oraz Worms w RFN. Ponadto, jako niepewne świadectwa w tej grupie, trzeba wymienić: Dábllice w Czechosłowacji, Hellbrunnerberg w RFN, Lysolaje (poz. d) w Czechosłowacji, oraz Wolkenweche w RFN. Należy podkreślić, że k. pucharów dzwonowatych przetrwała dłużej niż k. ceramiki sznurowej. Powyższe dane stratygraficzne są potwierdzone przez daty radiowęglowe. I tak dla k. pucharów dzwonowatych na obszarze rozprzestrzenienia k. ceramiki sznurowej dysponujemy 53 datami C14, które zamykają się w przedziale od 2314 ± 70 do 1610 ± 130 p.n.e.¹⁷ Jeśli chodzi o zachodnioeuropejskie hybrydy „sznurowo-dzwonowate” to mają one daty C14 w przedziale od 2220 ± 45 do 2015 ± 50 p.n.e., a więc odnoszą się do starszej fazy k. pucharów dzwonowatych.

Kultura unietycka. Szereg znaczących danych stratygraficznych, szczególnie w kurhanach w dorzeczu Sali w NRD, świadczy zdecydowanie o następstwie k. unietyckiej po k. ceramiki sznurowej. Są to miejscowości (zob. Aneks I): Augsdorf i Baalberge w NRD, Bohušovice i Břežanky w Czechosłowacji, Drosa, Halle-Brandberge, Helmsdorf, Kalbsrieth (poz. a), Köttichau i Kötzschen w NRD, Lipany w Czechosłowacji, Łęki Małe w Polsce, Sömmerda, Wahltitz (poz. e) i Wulfen w NRD. Przymuszalnie za młodszym wiekiem k. unietyckiej przemawiają też dane stwierdzone w miejscowościach: Backleben, Börnecke i Kirchscheidungen w NRD, oraz Vikletice (poz. a) w Czechosłowacji. Ponadto w dwu przypadkach stwierdzono następstwo k. unietyckiej po grupie nitrzańskiej: Abrahám i Nesvady w Czechosłowacji. Mimo to późne fazy k. ceramiki sznurowej były współczesne z wczesną fazą k. unietyckiej, za czym przemawiają znaleziska obu kultur w jamach i grobach: Praga-Bubeneč, Řeporyje w Czechosłowacji oraz Stiebitz w NRD. O tym, że k. unietycka zetknęła się z k. ceramiki sznurowej świadczą kurhany i ceramika k. unietyckiej, wykazujące analogie z inwentarzem k. ceramiki sznurowej (piszemy o tym w rozdziale późniejszym). Jeśli chodzi

¹⁷ Bakker, Vogel, Wiślański 1969b, s. 231; Bakker, Waals 1973, s. 43; Behrens 1973, s. 158; 1976, s. 102; Dauchot-Dehon, Heylen 1975, s. 2; Doluchanov, Timofejev 1972, s. 58; Lanting, Waals 1976a, s. 40 n.; 1976b, s. 15; Louwe-Kooijmans 1974, s. 335; Machnik 1967, s. 121; Neustupný 1968, tab. 4, s. 45; Thomas 1965, s. 359 n., 387; Waals 1964, s. 110; Wojciechowski 1972, s. 62 n.

o daty radiowęglowe dla k. unietyckiej, to dysponujemy trzema oznaczeniami ¹⁸:

1755 ± 80, p.n.e., GrN — 2996, Sint Walrich, Holandia

1663 ± 160, p.n.e., Bln — 298, Helmsdorf, NRD

1655 ± 40 p.n.e., GrN — 5037, Łęki Małe, Polska.

Należy podkreślić, że powyższe oznaczenia następują tuż po datach radiowęglowych dla k. ceramiki sznurowej i wskazują na młodszy wiek zespołów unietyckich. Daty odpowiadające zespołom unietyckim stwierdza się tylko dla k. ceramiki sznurowej w północno-wschodnim obszarze jej zasięgu, tj. poza obszarem k. unietyckiej.

W tym miejscu trzeba odnotować, że stratygrafia w miejscowościach Ilwesheim Bach w RFN, Mochowoje w ZSRR i Wahlitz (poz. d) w NRD poświadcza następstwo zespołów wczesnobrązowych po k. ceramiki sznurowej, natomiast sytuacja w miejscowości Nohra w NRD wskazuje na następstwo zespołu k. ceramiki sznurowej po zespole wczesnobrązowym. Potwierdza to nasze konkluzje.

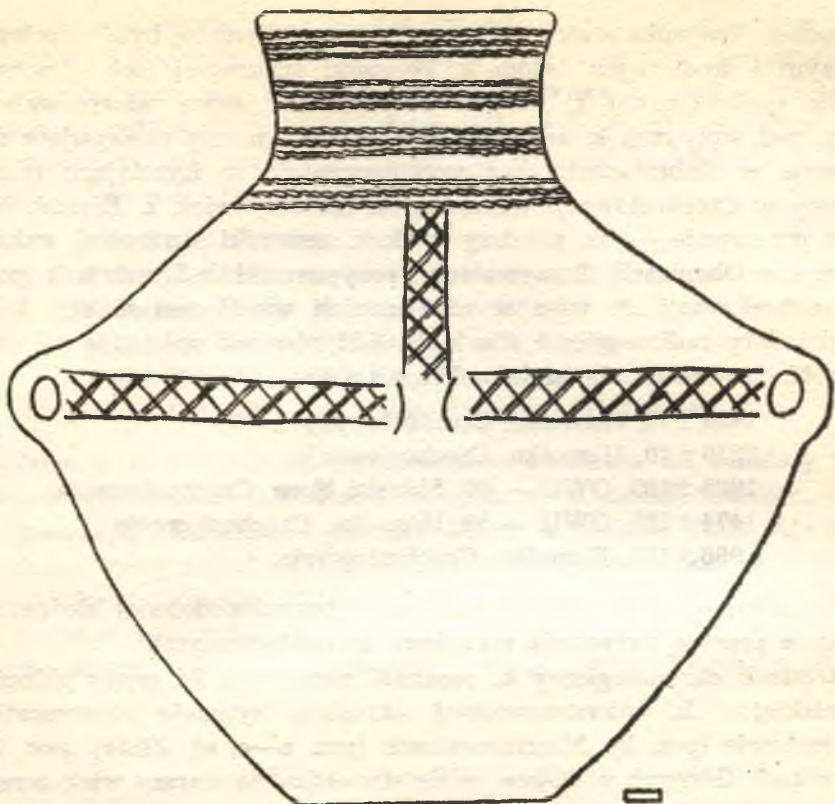
Kultura ceramiki dołkowo-grzebykowej. Zarówno z danych stratygraficznych, jak i datowania radiowęglowego wynika, że k. ceramiki sznurowej była współczesna k. ceramiki dołkowo-grzebykowej. Za współczesnością obu kultur przemawiają znaleziska grobowe i osadnicze w następujących miejscowościach (zob. Aneks I): Fragdrup, Gsted i Hedegård w Danii, Jonstorp i Siretorp w Szwecji, Skaerbaek (poz. a) w Danii i Västerbjers w Szwecji. Następstwo ceramiki sznurowej po ceramice dołkowo-grzebykowej zaświadcza: Akali, Pogorielówka, Pustynka, Serowo i Tamuła w ZSRR. Jest jeden przypadek rejestrujący następstwo ceramiki dołkowo-grzebykowej po ceramice sznurowej: Fagervik w Szwecji. Wymowne i jednoznaczne są dane chronologii radiowęglowej. Wynika z nich, że k. ceramiki dołkowo-grzebykowej rozwijała się od drugiej połowy V do połowy II tysiąclecia p.n.e. W tym względzie dysponujemy dziesiątkami dat C14 ¹⁹. Natomiast k. ceramiki sznurowej ma daty przypadające na środkową i późną fazę kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej (zob. Aneks II).

Inne kultury. Na zakończenie uwzględnimy kultury ceramiki promienistej, Rívnáč, chłopicko-veselską wraz z mierzanowicką, grobów jamowych, trzcinięką i horgeńską.

Powszechnie przyjmuje się, że k. ceramiki promienistej rozwijała się bezpośrednio po k. pucharów lejkowatych i z tego faktu wynika, że

¹⁸ Bakker, Vogel, Wiślański 1969a, s. 15 n.; 1969b, s. 231; Neustupný 1968, tab. 4, s. 45.

¹⁹ Lijwa, Ilwies, Janits 1965, s. 49; Wyszomirski 1973-1974, s. 61 n.

Ryc. 11. Niederrimmern, NRD. Amfora. Wg G. Loewego

musiała być ona częściowo współczesna k. ceramiki sznurowej²⁰. Za współczesnością przemawia przypuszczalnie sytuacja w miejscowości Barca w Czechosłowacji. Wyrazem współczesności obu kultur jest też pucharek esowaty k. ceramiki promienistej z miejscowości Nedakonice na Morawach mający ornament charakterystyczny dla ceramiki sznurowej²¹. Natomiast za młodszym wiekiem ceramiki sznurowej przemawiają sytuacje w Jewiszowicach i, przypuszczalnie, Lysolajach w Czechosłowacji. Wymowne są daty radiowęglowe. Dla k. ceramiki promienistej znamy następujące daty C14 p.n.e.²²:

2565 ± 80, Bln — 476, Oszentivan, Węgry
 2505 ± 80, Bln — 556, Podolie, Jugosławia
 2340 ± 100, Bln — 350, Hissar, Jugosławia
 2220 ± 100, Bln — 351, Hissar, Jugosławia
 2160 ± 160, KN — 145, Pivnica, Jugosławia.

²⁰ Krzak 1976a, s. 34 n.

²¹ Pavelčík 1973, tab. 6: 17.

²² Doluchanov, Timofejev 1972, s. 53; Renfrew 1971, s. 282.

Jednocześnie wynika z nich, że k. ceramiki promienistej była współczesna starszym i środkowym fazom k. ceramiki sznurowej (zob. Aneks II).

Dla synkretycznej k. Řivnáč w Czechach, która uformowała się m. in. pod wpływem k. ceramiki promienistej, mamy następujące dane. Sytuacje w Dobřičanach oraz przypuszczalnie w Lysolajach (poz. c) i Vraný w Czechosłowacji wskazują na młodszy wiek k. Řivnáč. Natomiast przeciwnie — na młodszy wiek k. ceramiki sznurowej wskazują sytuacje w Obrnicach, Tuszymicach i przypuszczalnie Lysolajach (poz. a) w Czechosłowacji. A więc wynika z nich współczesność obu kultur. Z kolei daty radiowęglowe dla k. Řivnáč również wskazują na współczesność obu kultur. Są to daty C14 p.n.e.²³:

- 2438 ± 70, Homolka, Czechosłowacja
- 2310 ± 70, Homolka, Czechosłowacja
- 1995 ± 185, OWU — 60, Slánská Hora, Czechosłowacja
- 1474 ± 185, OWU — 59, Homolka, Czechosłowacja
- 996 ± 185, Homolka, Czechosłowacja.

Należy dodać, że dwie ostatnie daty są najprawdopodobniej błędne, gdyż wyraźnie przeczą datowaniu metodami archeologicznymi.

Stosunek chronologiczny k. ceramiki sznurowej do grupy chłopicko-weselskiej i k. mierzanowickiej określają sytuacje stratygraficzne w Miernowie (poz. b), Mierzanowicach (poz. a—c, e), Złotej (poz. b, a) i Żernikach Górnych w Polsce, gdzie stwierdza się starszy wiek ceramiki sznurowej i kultury złockiej. Za młodszym wiekiem grupy chłopicko-weselskiej i k. mierzanowickiej przemawiają też dane w Raciborzcu-Ocicach i Święcicach w Polsce, gdzie odpowiednie zabytki wystąpiły w relacji do k. pucharów dzwonowatych i k. ceramiki promienistej. I wreszcie ważne są daty radiowęglowe potwierdzające powyższe relacje. Dla Iwanowic w woj. krakowskim uzyskano następujące daty C14 p.n.e.: dla jam z ceramiką typu chłopicko-weselskiego: 1880 ± 30, 1850 ± 170, 1780 ± 35, 1750 ± 170. Natomiast dla jam k. mierzanowickiej uzyskano tu daty: 1790 ± 100, 1770 ± 180, 1750 ± 160 i 1695 ± 23²⁴.

Odnosnie do k. grobów jamowych, która rozwijała się na stepach nadczarnomorskich i na północny wschód od Morza Czarnego, mamy sytuacje stratygraficzne przede wszystkim zaświadczone młodszy wiek k. środkowonaddnieprzańskiej (Burta, Gamarnia, Dolinka [poz. a,d], Zielenki [poz. b] oraz, przypuszczalnie, Zabara [poz. a,b] i Zielenki [poz. a] w ZSRR, zob. Aneks I). Ponadto są dwie sytuacje świadczące o młodszości k. jamowej w stosunku do obiektów fazy późnej (C) k. trypolskiej

²³ Erich, Pleslová-Štiková 1968, s. 479; Neustupný 1968, tab. 4, s. 44 n.; 1969a, s. 785.

²⁴ Machnikowie 1973, s. 153.

(Basztanowka i Ogorodnie w ZSRR). Wynika z tego, że omawiane przez nas kultury zachodziły na siebie zarówno pod względem terytorialnym, jak i chronologicznym. Nasze wnioski wynikające z danych stratygraficznych są potwierdzone przez daty radiowęglowe dla obiektów nadczarnomorskich i dla grobów ochrowych w południowo-wschodniej Europie. Są to daty p.n.e.²⁵:

- 2994 ± 200, Strielka, ZSRR
- 2580 ± 65, GrN — 1995, Baia Hamangia, Rumunia
- 2380, Bln — 630, Michajłowka, ZSRR
- 2315 ± 80, Bln — 609, Kategyháza, Węgry
- 2140 ± 160, Bln — 29, Baia Hamangia, Rumunia
- 2110 ± 160, KN — 38, Baia Hamangia, Rumunia.

Relacje z k. trzciniecką jednoznacznie wskazują na młodszy wiek obiektów trzcinieckich (Chodosowiczi [poz. e] w ZSRR, Guciów, Mier-nów [poz. a,b], Rosiejów i Żerniki Górne w Polsce) (zob. Aneks I). Wyjątkiem byłby układ stratygraficzny w Strzyżowie (poz. a) w Polsce poświadczający istnienie k. trzcinieckiej już we wczesnej epoce brązu.

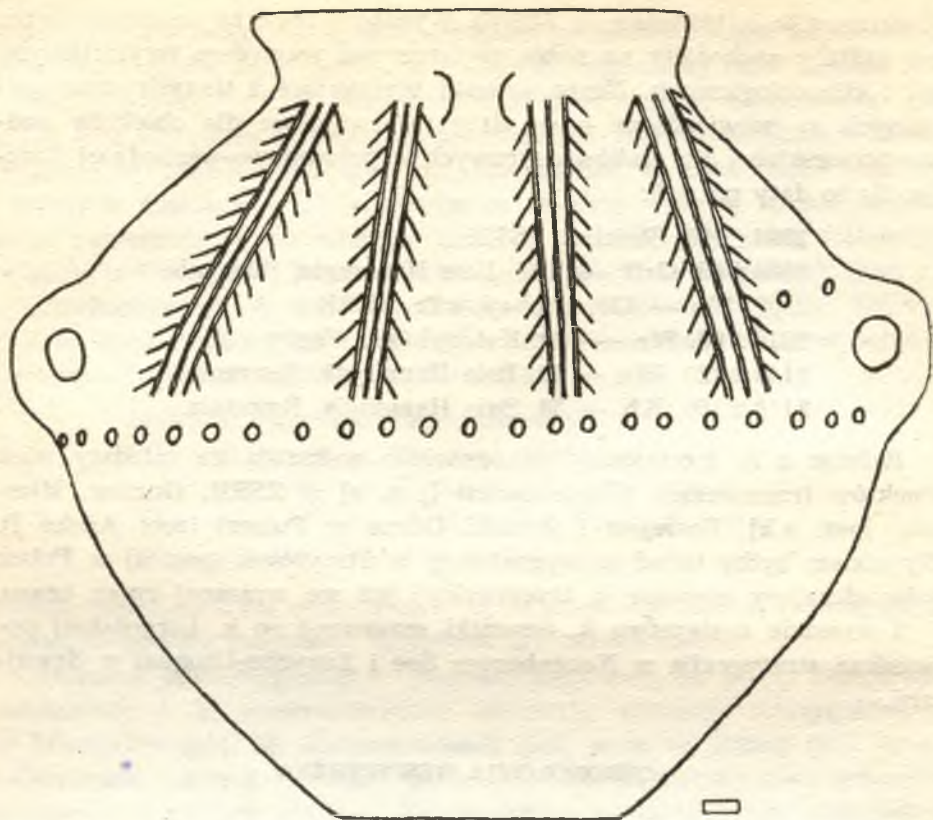
I wreszcie następstwo k. ceramiki sznurowej po k. horgieńskiej poświadczają stratygrafia w Neuenburger See i Zurychu-Utoquai w Szwajcarii.

CHRONOLOGIA WEWNĘTRZNA

Najstarsza faza protoceramiczna (grupa Kalbsrieth). Ze względu na mezolityczną genezę k. ceramiki sznurowej (zob. rozdział wcześniejszy) należy postulować istnienie najstarszej fazy protoceramicznej naszej kultury. Co mówią w tym względzie zebrane przez nas materiały? Otóż fazę taką udało się wyróżnić. Jest ona reprezentowana przez pochówki typu Kalbsrieth, które scharakteryzowaliśmy w rozdziale poprzednim. Pochówki te w dorzeczu Sali w NRD zostały uznane za najstarsze w szeregu kurhanów. Ponadto, stwierdzono je również na Dolnych Łużycach w NRD, w Dolnej Saksonii w RFN oraz na Kujawach i w Małopolsce. Jest znamienne, że w ani jednym przypadku pochówki takie nie zostały uznane w kurhanach za młodsze ewentualnie wtórne. W pełni odpowiadają one etapowi przejściowemu od mezolitu do ceramicznej fazy k. ceramiki sznurowej, gdyż w żadnym z grobów typu Kalbsrieth nie stwierdzono ceramiki. Na inwentarz składały się jedynie wióry bądź noże krzemienne, tzw. wiórowce. Jak wskazaliśmy, zostały one stwierdzone w Europie Środkowej. Można przewidywać, że w przyszłości zostaną one odkryte również na południowo-zachodniej Ukrainie, gdyż sądząc z nawią-

²⁵ Gimbutas 1965, s. 478; Neustupný 1968, tab. 4, s. 45; Quitta, Kohl 1969, s. 226 n.; Renfrew 1971, s. 282; Sulimirski 1968b, s. 71.

Ryc. 12. Erfurt, NRD. Amfora. Wg G. Loewego

zań mezolitycznych, kolebka ceramiki sznurowej obejmowała również ziemie nad górnym Dniestrem. Należy zaznaczyć, że nasze twierdzenie o ich najstarszym wieku w obrębie k. ceramiki sznurowej jest oparte na stratygrafii (brak dat C14); należy się przy tym liczyć z możliwością, że są one przynajmniej częściowo współczesne z najstarszymi grobami ceramicznymi, o których piszemy niżej.

Zagadnienie tzw. ogólnoeuropejskiego „horyzontu” sznurowego. Zebrane przez nas z całej Europy Środkowej sytuacje stratygraficzne potwierdzają bardzo mocno istnienie tego „horyzontu”. Przypomnijmy, że chodzi o puchar, amforę i toporek typu A (ryc. 5a, 7b, 6a). Według wielu autorów te trzy formy mają być najstarsze i znajdować się u początków k. ceramiki sznurowej. Mocną wymowę ma fakt, że spośród zebranych przez nas 160 sytuacji stratygraficznych obejmujących wyłącznie obiekty k. ceramiki sznurowej, aż 40, tj. 25%, potwierdza wczesny wiek pucharów esowatych i amfor turyńskich. Są to sytuacje przeważnie w kurhanach zawierających sekwencje stratygraficzne złożone z dwóch, trzech

i więcej grobów. Sytuacje te znamy z następujących miejscowości (zob. Aneks I): Bottendorf, Braunsbedra w NRD, Chodosowiczi (poz. a—c) w ZSRR, Erfurt (poz. a,b), Forst Leina (poz. a—d) w NRD, Garbina w Polsce, Hademarschen w RFN, Harth (poz. b) w NRD, Koldkur (poz. k) w Danii, Königsau, Köttichau, Leina (poz. a,b), Luckauer Forst (poz. a—e) w NRD, Melzingen (poz. b,c) w RFN, Møjlgård (poz. b) w Danii, Peissen w NRD, Podłużje (poz. a,c,h), Rudnia Szlaginska (poz. b) w ZSRR, Schafstädt (poz. b—d), Schlossvippach w NRD, Vikletice (poz. a) w Czechosłowacji, Wahlitz (poz. a,c) w NRD, Złota (poz. k) w Polsce. Oprócz tego dochodzą (nie zarejestrowane w naszej rozprawie) kurhany w Danii, gdzie w grobach najwcześniejszych niekiedy występowały pucharki esowate²⁶. Należy podkreślić, że puchary esowate wystąpiły jako najstarsze w 35 przypadkach (21,9%), a amfory — 19 razy (11,8%). Szczególną wymowę posiada fakt, że w 11 sytuacjach (6,8%) były to puchary esowate klasyczne typu europejskiego, tj. zdobione na górnej części poziomymi liniami sznurowymi, pod którymi biegnie szereg stempelków.

Wczesny wiek toporków typu A poświadczają sytuacje stratygraficzne w kurhanach duńskich²⁷. Kurhany duńskie zawierają groby z różnych faz, przy czym najstarsza reprezentowana jest przez pochówki założone w pierwotnym gruncie podkurhanowym. Z tymi właśnie pochówkami wiążą się wspomniane topory. Jeśli chodzi o kontynent Europy, to nie znamy ani jednego wczesnego grobu w układzie stratygraficznym poświadczającego starszy wiek toporków typu A. Mimo to sytuacja w Danii wystarcza, by toporki te uznać za najwcześniejsze, zwłaszcza że potwierdza to jeszcze jeden fakt. Mianowicie, jak piszemy o tym niżej, toporki łódkowate k. ceramiki sznurowej są pochodzenia południowo-wschodniego (Egea, Bałkany, Anatolia, Bliski Wschód), gdzie występowały wcześniej niż w Europie Środkowej. Toteż za słuszne uważamy stwierdzenie, że ponieważ przenikały one do Danii poprzez południowo-wschodnią Europę, to muszą być one wczesne (a nawet wcześniejsze niż w Danii) również w Europie Środkowej, tj. na Ukrainie, w Polsce i w NRD.

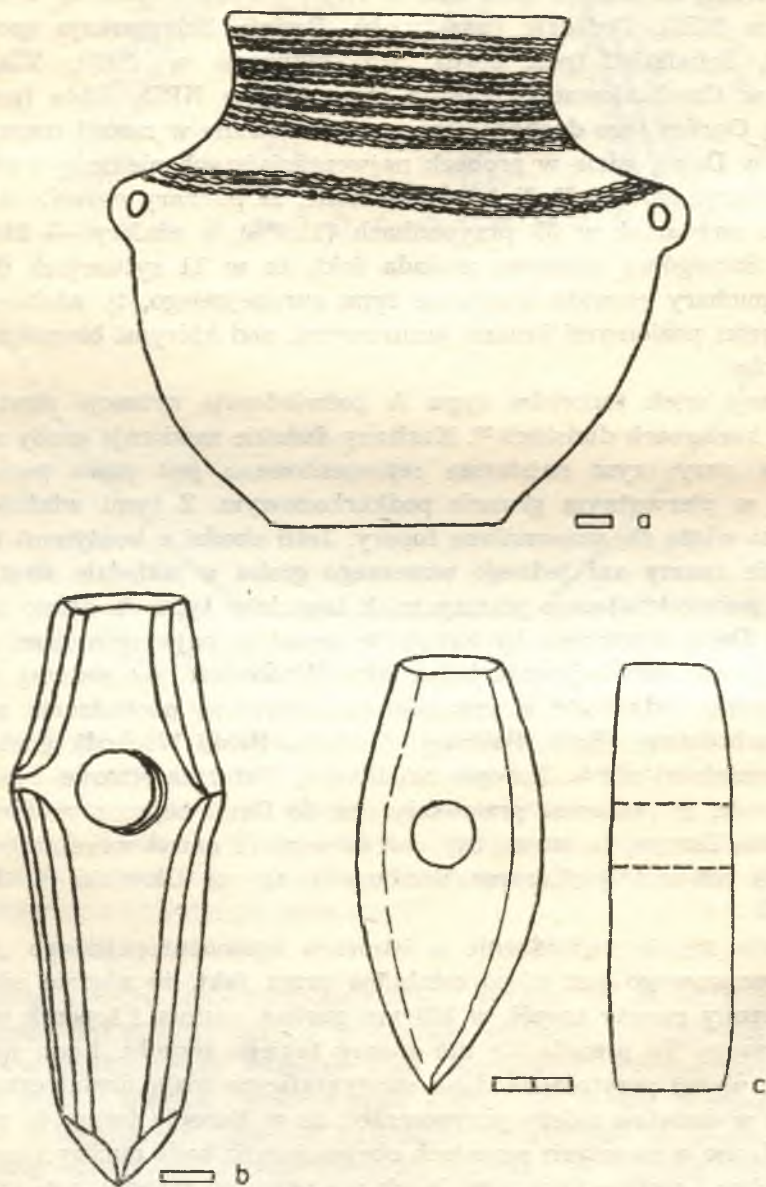
Wydaje się, że twierdzenie o istnieniu ogólnoeuropejskiego „horyzontu” sznurowego jest nieco osłabione przez fakt, że nigdzie nie jest poświadczony zwarty zespół, w którym puchar, amfora i toporek wystąpiłyby razem. To prawda, że nie znamy takiego zespołu. Lecz, naszym zdaniem, wyżej przytoczone dane stratygraficzne mają dostateczną wymowę, a w dodatku należy przypomnieć, że w Europie formy te zostały potwierdzone w zwartych zespołach obejmujących bądź puchar i toporek, bądź puchar i amforę (lecz nigdzie nie ma pewnego zespołu: amfora i toporek).

²⁶ Glob 1945, streszczenie, s. III n.

²⁷ Glob 1945, streszczenie, s. III n.

Najstarsze formy ceramiczne i narzędziowe. Najstarsze formy inwentarza nie ograniczają się jedynie do amfory, pucharka i toporka typu ogólnoeuropejskiego. W grobach najstarszych wystąpiły ponadto różne inne formy naczyń i narzędzi. Przypatrzmy się im, traktując je łącznie z formami ogólnoeuropejskiego „horyzontu”. I tak, jeśli chodzi o amfory,

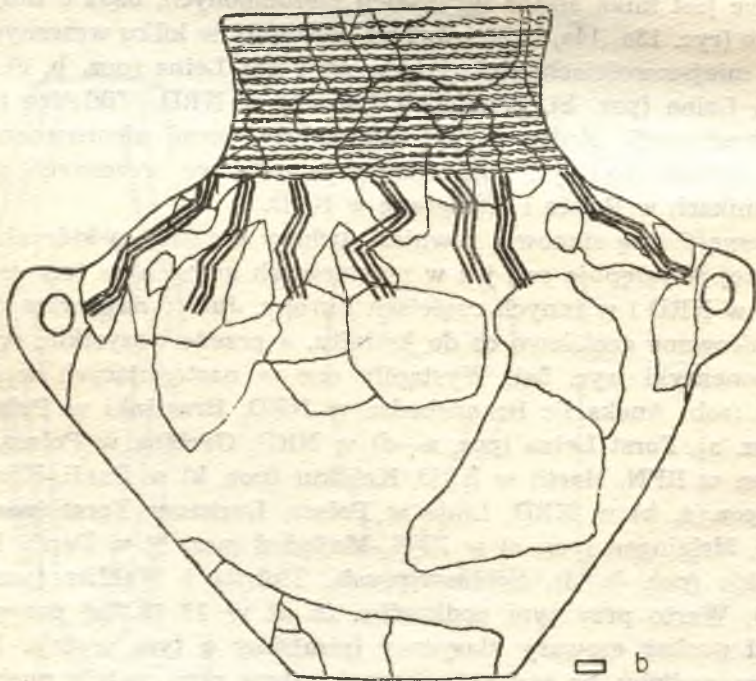
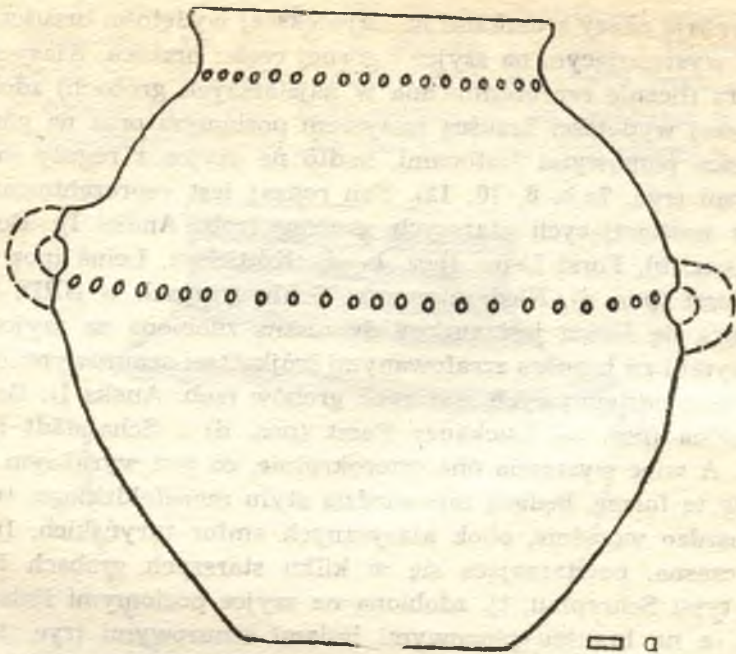

Ryc. 13. a — Forst Leina, NRD. Amfora. Wg G. Loewego; b — Forst Leina, NRD. Toporek facetowany. Wg G. Loewego; c — Chodosowiczi, ZSRR. Toporek. Wg I. I. Artemenki

to przeważają okazy z uszkami na największej wydętości brzuśca, z ornamentem występującym na szyjce i górnej części brzuśca. Klasyczny okaz to amfora (licznie reprezentowana w najstarszych grobach) zdobiona na największej wydętości brzuśca motywem poziomym oraz na górnej części brzuśca pionowymi festonami, nadto na szyjce z reguły motywami poziomymi (ryc. 7a,b, 8, 10, 12). Ten rodzaj jest reprezentowany przez okazy z następujących starszych grobów (zob. Aneks I): Bottendorf, Erfurt (poz. b), Forst Leina (poz. b—d), Köttichau, Leina (poz. a), Luckauer Forst (poz. d), Niedermimmern, Schlossvippach w NRD. Inną powtarzającą się formą jest amfora dwuuszna zdobiona na szyjce liniami sznurowymi i na brzuścu szrafowanymi trójkątami sznurowymi (ryc. 15b). Znamy ją z następujących starszych grobów (zob. Aneks I): Bottendorf, Forst Leina (poz. a), Luckauer Forst (poz. d) i Schafstädt (poz. c,d) w NRD. A więc wystąpiła ona czterokrotnie, co jest wyraźnym świadectwem, że tę formę, będącą zapowiedzią stylu mansfeldzkiego, trzeba datować bardzo wcześnie, obok klasycznych amfor turyńskich. Inna wreszcie wczesna, powtarzająca się w kilku starszych grobach forma, to amfora typu Schraplau, tj. zdobiona na szyjce poziomymi liniami sznurowymi, a na brzuścu pionowymi liniami sznurowymi (ryc. 15a, 16b). Wystąpiła ona w Luckauer Forst (poz. a) i Schafstädt (poz. b) w NRD. I wreszcie jest kilka amfor turyńskich niezdobionych, bądź o innym ornamentacie (ryc. 13a, 14a, b); te również wystąpiły w kilku wczesnych grobach w miejscowościach: Erfurt (poz. a), Forst Leina (poz. b, c), Harth (poz. b), Leina (poz. b), Schafstädt (poz. b) w NRD, Vikletice (poz. a) w Czechosłowacji. Nadto za wczesną należy uznać nieornamentowaną formę czworouszną (ryc. 19), która wystąpiła we wczesnych grobach w Brzezinkach w Polsce i Königsau w NRD.

Wczesną formę stanowią również puchary esowate, o których pisaliśmy wyżej. Występują one już w najstarszych grobach na terenie dorzecza Sali w NRD i w innych częściach Europy. Już te najstarsze puchary są zróżnicowane częściowo co do kształtu, a przede wszystkim w zakresie ornamentyki (ryc. 5a). Wystąpiły one w następujących wczesnych grobach (zob. Aneks I): Braunsbedra w NRD, Brzezinki w Polsce, Erfurt (poz. a), Forst Leina (poz. a—d) w NRD, Garbina w Polsce, Hademarschen w RFN, Harth w NRD, Koldkur (poz. k) w Danii, Königsau, Leina (poz. a, b) w NRD, Lipie w Polsce, Luckauer Forst (poz. a—d) w NRD, Melzingen (poz. c) w RFN, Møjlgård (poz. b) w Danii, Peissen, Schafstädt (poz. b, d), Schlossvippach, Thüritz i Wahlitz (poz. a, c) w NRD. Warto przy tym podkreślić, że aż w 13 (8,1%) przypadkach wystąpił puchar esowaty klasyczny (pisaliśmy o tym wyżej). Do częstszych przypadków, bo zarejestrowanych cztery razy, należy puchar esowaty z ornamentem sznurowym poziomym, pod którym zwisają trójkąty wypełnione kreskami sznurowymi (ryc. 17d). Raczej często, bo aż sześć razy, wystąpił też w grobach najstarszych puchar esowaty z ornamen-

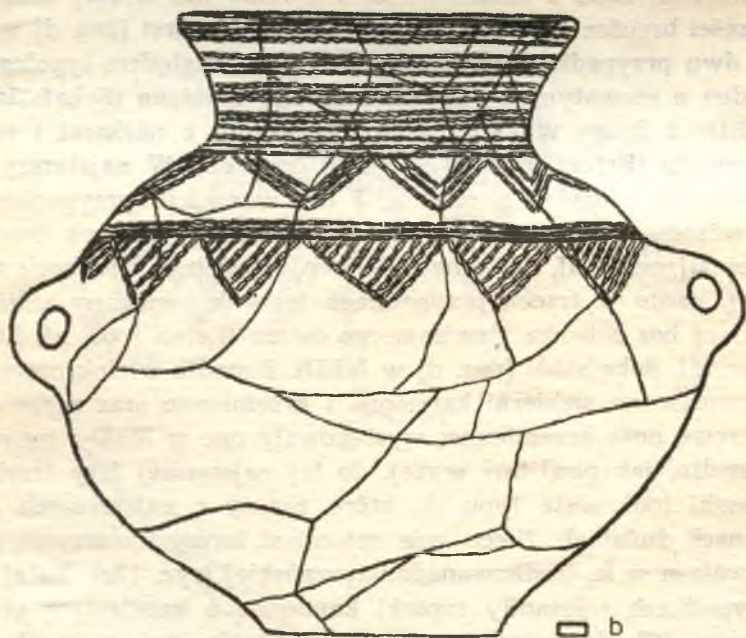
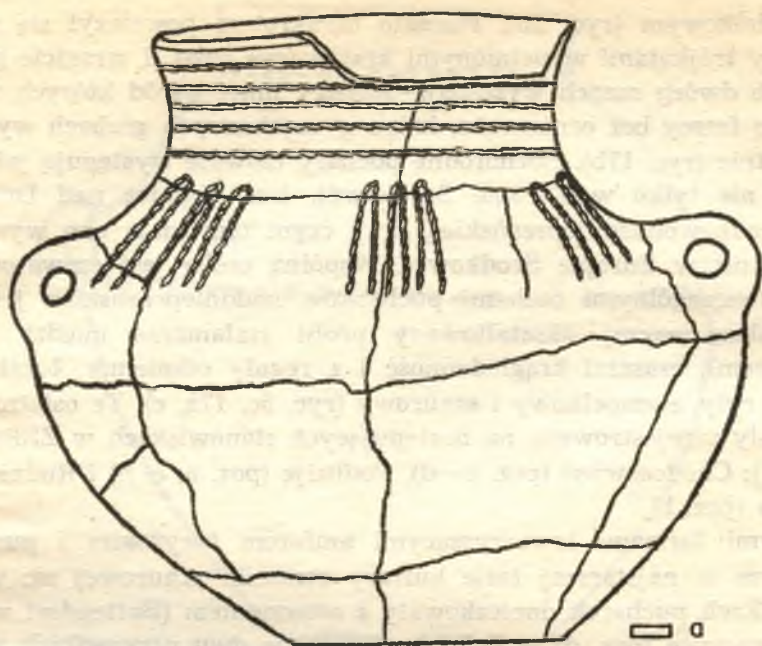

Ryc. 14. a — Erfurt, NRD. Amfora. Wg G. Loewego; b — Harth, NRD. Amfora.
Wg H. Hanitzscha

tem jodełkowym (ryc. 5b). Ponadto dwukrotnie powtórzył się puchar zdobiony trójkątami wypełnionymi kratką (ryc. 16a). I wreszcie po jednym lub dwóch razach występują puchary inne, wśród których wyróżniają się formy bez ornamentu, które w najstarszych grobach wystąpiły dwukrotnie (ryc. 17b). Różnorodne puchary esowate występują jako najstarsze nie tylko w Europie Środkowej, lecz również nad Dnieprem w k. środkowonaddnieprzańskiej, przy czym tam mają one wyraz odmienny niż w Europie Środkowej. Wspólną cechą jest esowatość, natomiast szczególnymi cechami pucharków naddnieprzańskich jest niekiedy nieco inaczej ukształtowany profil (załamanie między szyjką i brzuścem), czasami krągłodenność i z reguły odmienny, lokalny ornament ryty, stempelkowy i sznurowy (ryc. 5c, 17a, c). Te ostatnie okazy zostały zarejestrowane na następujących stanowiskach w ZSRR (zob. Aneks I): Chodosowiczi (poz. a—d), Podłużje (poz. a, c, h) i Rudnia Szlaginskaja (poz. b).

Innymi formami towarzyszącymi amforom turyńskim i pucharom esowatym w najstarszej fazie kultury ceramiki sznurowej są: w dwu przypadkach pucharek doniczkowy z ornamentem (Bottendorf w NRD i Mierzanowice [poz. d] w Polsce), również w dwu przypadkach amfory bez ornamentu, bądź z ornamentem, z dwoma lub więcej uszkami na górnej części brzuśca (Lipie w Polsce i Luckauer Forst [poz. d] w NRD), także w dwu przypadkach dwie odmienne pod względem typologicznym misy: jedna o esowatym wylewie z uszkiem, zdobiona (Schafstädt [poz. b] w NRD), i druga w kształcie wycinka kuli, z nóżkami i uszkami, bez ornamentu (Erfurt [poz. b] w NRD) (ryc. 6b). W najstarszych grobach występują również narzędzia. I tak w sześciu przypadkach wystąpił z wczesną ceramiką bądź bez niej kamienny toporek facetowany (Forst Leina [poz. b, d], Köttichau, Peissen, Rossleben, Utenbach w NRD) (ryc. 13b), nadto w trzech przypadkach toporek kamienny zbliżony do typu A, lecz bez żeberka i zwisającego ostrza (Leina [poz. a], Luckauer Forst [poz. d], Schafstädt [poz. d] w NRD). Ponadto wielokrotnie wystąpiły czworościenne siekiery kamienne i krzemienne oraz surowe wióry bądź wiórowe noże krzemienne; występowały one w NRD i innych krajach. Ponadto, jak pisaliśmy wyżej, do tej najstarszej fazy trzeba zaliczyć toporki łódkowate typu A, które znamy z najstarszych grobów w kurhanach duńskich. Nieco inne natomiast formy towarzyszą pucharom esowatym w k. środkowonaddnieprzańskiej (ryc. 13c). Tutaj w sześciu przypadkach wystąpiły toporki kamienne o kanciastym przekroju poprzecznym (Chodosowiczi [poz. a, c], Podłużje [poz. a, c, e], Rudnia Szlaginskaja [poz. b] w ZSRR), nadto, w jednym przypadku, toporek łódkowaty zbliżony do typu A, bez żeberka (Podłużje [poz. c] w ZSRR) i, też w jednym, topór miedziany o zakrzywionym ostrzu (Chodosowiczi [poz. c] w ZSRR). Nadto z reguły w najstarszych grobach występowały

Ryc. 15. a — Luckauer Forst, NRD. Amfora. Wg G. Loewego; b — Luckauer Forst, NRD. Amfora. Wg G. Loewego

tu siekierki krzemienne o poprzecznym przekroju soczewkowatym i czwo-
rościennym.

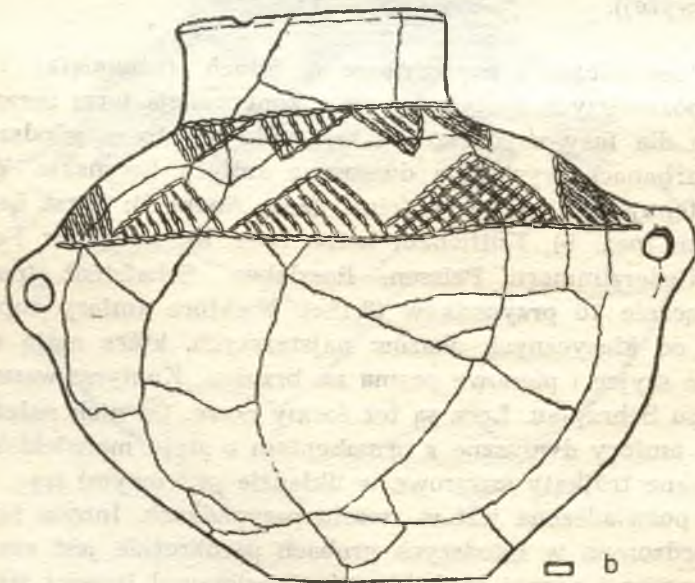
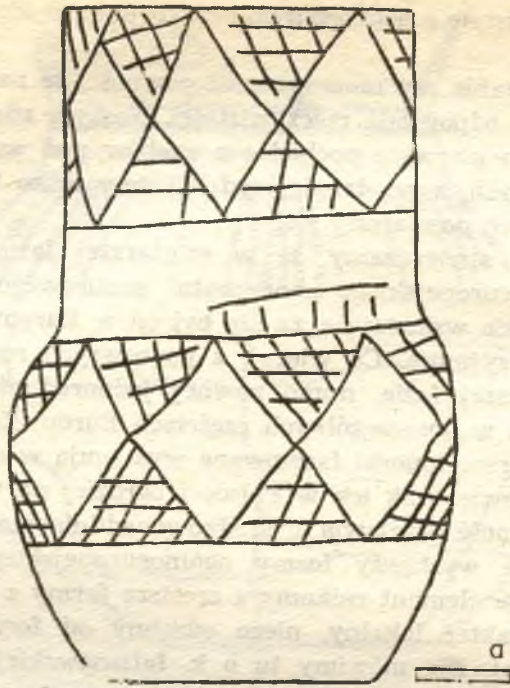
Nasuwa się pytanie czy możemy mieć pewność, że nasze wydzielenie form najstarszych odpowiada rzeczywistości. Naszym zdaniem tak, gdyż wczesne formy po pierwsze pochodzą z grobów pod względem stratygraficznym starszych, a po drugie wydzieliśmy tylko te formy, które w starszych grobach powtarzały się.

Podsumowując stwierdzamy, że w najstarszej fazie oprócz trzech form tzw. ogólnoeuropejskiego „horyzontu” sznurowego występują też naczynia i narzędzia wskazujące, że nie był on w Europie tak jednorodny, jak to się przyjmuje. Co więcej, z powyższych rozważań wynika, że już w najstarszej fazie, mimo pewnej jednorodności stylistycznej, formy inwentarza w poszczególnych częściach Europy były zróżnicowane; tak np. najstarsze toporki facetowane występują w obu krajach niemieckich, lecz prawie brak ich w Polsce i bardziej na wschód, ponadto specyficzną odrębność przejawia k. środkowonaddnieprzańska, na terenie której wprawdzie wystąpiły formy ogólnoeuropejskiego „horyzontu”, lecz stanowiły tam element znikomy a częstsze formy z grobów najstarszych mają charakter lokalny, nieco odrębny od form ceramicznych Europy Środkowej. Nie mówimy tu o k. fatianowskiej, która również odznacza się inwentarzem bardzo charakterystycznym, znacznie odbiegającym od form środkowoeuropejskich. Ta odrębność kultur wschodnich wynika przypuszczalnie z odrębnej nieco drogi genetycznej (piszemy o tym wyżej).

Formy ceramiczne i narzędziowe w fazach rozwiniętej i późnej.
W fazach późniejszych spotykamy się z kontynuacją form ceramicznych właściwych dla fazy najstarszej. I tak nadal często w młodszych grobach w kurhanach występują dwuuszne amfory turyńskie. Wystąpiły one w następujących miejscowościach (zob. Aneks I): Forst Leina (poz. a—c), Harth (poz. b), Köttichau, Leina (poz. b), Luckauer Forst (poz. a—c, f), Niederrimmern, Peissen, Rossleben, Schafstädt (poz. b—d) w NRD, łącznie 16 przypadków (8,1%). Niektóre amfory zupełnie nie różnią się od klasycznych okazów najstarszych, które mają ornament poziomy na szyjce i pionowe pasma na brzuścu. Kontynuowana jest też amfora typu Schraplau. Lecz są też formy nowe. Do nich należą przede wszystkim amfory dwuuszne z ornamentem o stylu mansfeldzkim (liczne szrafowane trójkąty sznurowe w układzie piętrowym) (ryc. 18b). Ich młodszość poświadczona jest w sześciu przypadkach. Innym nowym typem stwierdzonym w młodszych grobach parokrotnie jest amfora zdobiona na szyjce i górnej części brzuśca poziomymi liniami sznurowymi (ryc. 18a, 19a). Czasami występują też amfory bez ornamentu.

Podobnie jest z pucharami esowatymi. Wszystkie formy, łącznie z pucharem klasycznym, są kontynuowane w okresach późniejszych. Jest to

Ryc. 16. a — Forst Leina, NRD. Puchar. Wg G. Loewego; b — Forst Leina, NRD.
— Amfora. Wg V. Webera

zaświadczone przez następujące sytuacje stratygraficzne (zob. Aneks I): Aptrup w Danii, Augsdorf w NRD, Brekov-Topol'ovka w Czechosłowacji, Bottendorf, Braunsbedra w NRD, Chodosowiczi (poz. a—d) w ZSRR, Dölauer Heide, Forst Leina (poz. a—d) w NRD, Garbina w Polsce, Holzhausen w RFN, Koldkur (poz. f) w Danii, Kołokolin (poz. b) w ZSRR, Köttichau, Leina (poz. a) w NRD, Lipie w Polsce, Luckauer Forst (poz. a—d, f) w NRD, Melzingen (poz. a—c) w RFN, Mierzanowice (poz. d) w Polsce, Peissen w NRD, Podłużje (poz. a) w ZSRR, Poserna, Quedlinburg, Rossleben, Rössen w NRD, Rudnia Szlaginskaja (poz. b, c) w ZSRR, Schafstädt (poz. a—c), Schlossvippach, Thüritz, Wahlitz (poz. a—c), Westerhausen w NRD, Żuków (poz. b) w Polsce; łącznie 48 przypadków, co czyni 30% ogółu sytuacji stratygraficznych z obiektami kultury ceramiki sznurowej. A więc wielokrotnie zostały stwierdzone w młodszych grobach pucharki klasyczne, pucharki z ornamentem poziomych linii sznurowych, pod którymi zwisają szrafowane trójkąty sznurowe, pucharki bez ornamentu, pucharki z ornamentem dołkowym, pucharki z ornamentem strefowym sznurowo-stempelkowym, pucharki z ornamentem jodełkowym, pucharki z uszkami. Dotyczy to z jednej strony Europy Środkowej ze szczególnie licznymi przypadkami stratygrafii w dorzeczu Sali w NRD, a z drugiej — k. środkowonaddnieprzańskiej, której pucharki mają ornament i formy w szczegółach odmienne od typów środkowoeuropejskich. Jako nowość notujemy dwa rodzaje pucharków: forma esowata często z uszkiem, zdobiona w stylu mansfeldzkim (ryc. 19b) i forma odbiegająca od esowatej: z wysoką cylindryczną szyjką zdobioną dwoma poziomymi pasmami sznurowymi obramowanymi stempelkami.

Mają swoją kontynuację w Europie Środkowej również pucharki doniczkowate. Widzimy je w młodszych grobach w miejscowościach (zob. Aneks I): Braunsbedra w NRD, Garbina w Polsce, Leina (poz. b), Schafstädt (poz. c) w NRD, Skärriild Overby (poz. b) w Danii, a więc w pięciu przypadkach. Tu nasuwa nam się spostrzeżenie natury metodycznej. Otóż, gdybyśmy na podstawie podobnej formy formułowali twierdzenie o współczesności pucharków doniczkowatych i rekonstruowali „horyzont” chronologiczny, popełnilibyśmy błąd. Albowiem ze stratygrafii w Europie Środkowej wynika, że istniały one zarówno w fazie wczesnej, jak i w fazach późniejszych, a stratygrafia grobów duńskich zaświadcza wyłącznie późny ich wiek. Widzimy, że forma naczynia jest podobna, lecz wiek jej jest odmienny na różnych obszarach. Można to podsumować tak, iż formy podobne nie zaświadczenia ich współczesności i mogą mieć długie trwanie. Uwaga ta jest tym bardziej na miejscu, że w przypadku form tzw. ogólnoeuropejskiego „horyzontu” badacze z reguły zaliczają do najstarszej fazy wszystkie amfory, puchary i topory typu A. Tymczasem postępowanie takie jest błędne pod względem metodycznym. Już bowiem nasza analiza wykazała, że amfory turyńskie i puchary eso-

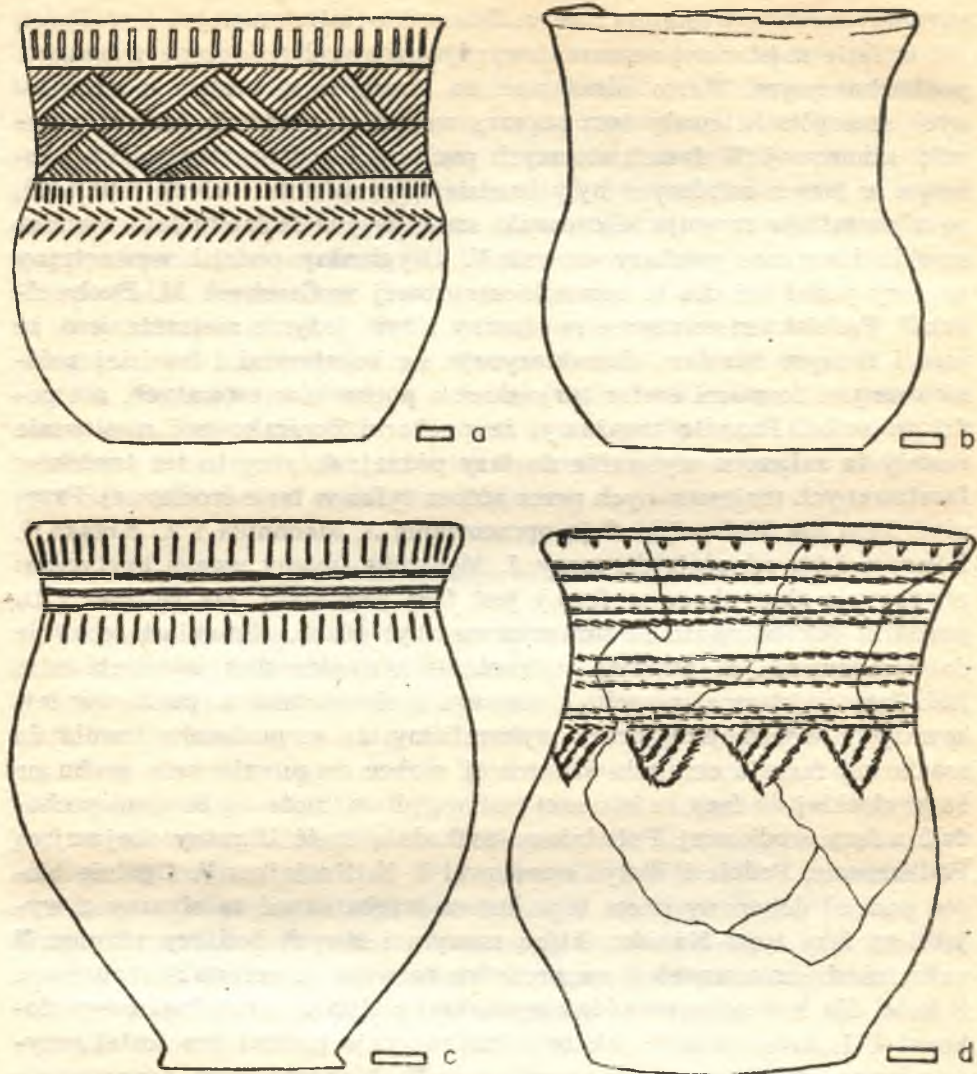
wate trwają przez długi okres rozwoju. Wracając do pucharków doniczkowatych nasuwa się jeszcze jedna uwaga: pucharki te w Europie Środkowej pojawiły się wcześniej niż w Danii, stąd wnioskujemy, że formy duńskie powstały w wyniku oddziaływań kulturowych z kontynentu.

Wróćmy jednak do tematu sygnalizowanego w tytule rozdziału. W młodszej fazie kontynuowane są miseczki w kształcie odcinka kuli na nóżkach, o czym świadczy stratygrafia w Luckauer Forst (poz. b) i Rossleben w NRD. O ich trwaniu przez cały okres rozwoju k. ceramiki sznurowej świadczy i to, że spotyka się je w k. unietyckiej²⁸, gdzie interpretujemy je jako wkład „sznurowy” (piszemy o tym w ostatnim rozdziale). Młodsze formy ceramiczne obejmują również inne, nie spotykane w fazie starszej formy, są to: nieduże amforki z dwoma uszkami na granicy szyjki i brzuśca, zdobione poziomymi liniami sznurowymi bądź ornamentem (Forst Leina [poz. c], Leina [poz. b], Luckauer Forst [poz. a, c] w NRD), oraz kubki esowate z uchem zarejestrowane w młodszych grobach w następujących miejscowościach (zob. Aneks I): Augsdorf w NRD, Brekov-Topol'ovka w Czechosłowacji, Kołokolin (poz. b) w ZSRR, Königsau, Köthen, Köttichau, Wahlitz (poz. b) w NRD, Złota (poz. 1) w Polsce; łącznie osiem sytuacji, co czyni 5% ogółu przypadków stratygraficznych. Te ostatnie są jakby zapowiedzią schyłkowoneolitycznych form w grupie chłopicko-weselskiej i k. unietyckiej. Natomiast w k. środkowonaddnieprzańskiej w fazach młodszej i schyłkowej spotykamy nadal pucharki esowate zarejestrowane już w fazie wczesnej oraz szereg innych form naczyń charakterystycznych dla tej jednostki kulturowej. W zakresie narzędzi w fazach rozwiniętej i schyłkowej w Europie Środkowej spotykamy zarówno formy znane już w fazie starszej, jak też szereg nowych typów. Ujmując łącznie, są to toporki facetowane i toporki łódkowate różnych odmian, kamienne i krzemienne siekierki o przekroju czworościennym, w tym również okazy o powierzchni facetowanej, krzemienne groty do oszczepu z trzonkiem, krzemienne noże wiórowe. Zróznicowane formy narzędzi spotyka się też w k. środkowonaddnieprzańskiej: toporki różnych odmian, siekierki o przekroju soczewkowatym i inne.

Na tym zakończylibyśmy przegląd form inwentarza w fazach wczesnej oraz rozwiniętej i schyłkowej. Ograniczyliśmy się tu jedynie do form zarejestrowanych pod względem stratygraficznym. Należy podkreślić, że generalnie biorąc lista form ceramiki i narzędzi jest w k. ceramiki sznurowej znacznie bogatsza. Czytelnika, który chciałby wiedzieć, jakie są formy inwentarza „sznurowego” w poszczególnych regionach Europy odsyłamy do opracowań monograficznych, których powyżej nie uwzględniliśmy (z wyjątkiem pracy P. V. Globa)²⁹. Szczególnie cenne jest w niej

²⁸ Moucha 1961, tab. X: 3,4.

²⁹ Glob 1945, s. 5 n.

Ryc. 17. a — Chodosowiczi, ZSRR. Puchar. Wg I. I. Artemenki; b — Luckauer Forst, NRD. Puchar. Wg G. Loewego; c — Chodosowiczi, ZSRR. Puchar. Wg I. I. Artemenki; d — Leina, NRD. Puchar. Wg H. Höcknera

chronologiczno-stratygraficzne uszeregowanie toporków kamiennych, które P. V. Glob podzielił na 11 typów (od A do L). Z kolei pucharki esowate podzielił on na pięć typów (od A do E), szeregując je w sekwencji chronologicznej. Na podstawie stratygrafii kurhanów duńskich K. V. Struve podał sekwencję typologiczno-chronologiczną pucharków esowatych w Szlezwiku-Holsztynie³⁰. Zgodnie z naszym wnioskiem pierwsze

³⁰ Struve 1955, ryc. 3.

puchary esowate wystąpiły tak w Szlezwiku-Holsztynie, jak i w Danii, już w fazie najstarszej reprezentowanej przez groby założone w gruncie podkurhanowym. Warto odnotować, że formy te w postaci o zmienionych szczegółach trwały tam poprzez wszystkie pozostałe fazy k. ceramiki sznurowej. W fazach starszych puchary te odznaczały się smukłością a w fazach młodszych były bardziej przysadziste. Należy zauważyć, że u początków rozwoju k. ceramiki sznurowej w Holandii leżą również smukłe klasyczne puchary esowate³¹. Oryginalny podział wewnętrzny na fazy podał też dla k. ceramiki sznurowej w Czechach M. Buchwaldek³². Podział ten uważamy za słuszny z tym jedynie zastrzeżeniem, że faza I naszym zdaniem charakteryzuje się bogatszymi i bardziej zróżnicowanymi formami amfor turyńskich i pucharków esowatych, niż podał to autor. Ponadto uważamy, że pucharki doniczkowate niesłusznie zostały tu zaliczone wyłącznie do fazy późnej; dotyczy to też toporków facetowanych umieszczonych przez autora tylko w fazie środkowej. Przegląd form dla Małopolski dają opracowania J. Machnika i Z. Krzaka³³. Również i tu, odnośnie do pracy J. Machnika, mamy uwagę krytyczną: mianowicie zbyt uboga w formy jest faza najstarsza, jak również i tu pucharki doniczkowate są umieszczone zbyt późno. Natomiast odnośnie do opracowania k. złockiej zastrzeżenie wzbudza dziś wyodrębnienie jako fazy najstarszej zespołu grobowego z elementami k. pucharów lejkowatych; w niniejszej pracy wykazaliśmy, że k. pucharów trwała do środkowej fazy k. ceramiki sznurowej, wobec czego zaliczenie grobu nr 14 k. złockiej do fazy najstarszej jest wątpliwe, może on bowiem pochodzić z fazy środkowej. Południowo-zachodnią część Ukrainy obejmującą Podkarpacie, Podole i Wołyń opracował I. K. Svešnikov³⁴. Ogólnie biorąc podział dokonany przez tego autora trzeba uznać za słuszny z wyjątkiem fazy typu Kawsko, którą naszym i innych badaczy zdaniem³⁵ autor niesłusznie umieścił na początku rozwoju k. ceramiki sznurowej. Z kolei dla k. środkowonaddnieprzańskiej podziału chronologicznego dokonał I. I. Artemenko³⁶; jak świadczą recenzje podział ten został przyjęty przez opinię naukową sceptycznie³⁷. Monograficzne opracowanie kultury fatianowskiej dał D. A. Krajnov³⁸. Autor ten słusznie uważa, że stanowiska zachodnie tej kultury, leżące bliżej jej centrów genetycznych w Europie Środkowej, były starsze od stanowisk położonych w rejonie

³¹ Bakker, Waals 1973, ryc. 18.

³² Buchwaldek 1967, ryc. 21.

³³ Krzak 1976a, s. 44 n.; Machnik 1966, tab. XLVII.

³⁴ Svešnikov 1974, ryc. 2.

³⁵ Krzak 1976b, s. 409 n.; Machnik 1978.

³⁶ Artemenko 1967, s. 57 n.

³⁷ Berezanskaja 1970, s. 278 n.; Häusler 1970, s. 110; Krzak 1969a, s. 239 n.; Rumiancev 1973, s. 326 n.

³⁸ Krajnov 1972, s. 207 n.

północno-wschodnim. Podziału na fazy kultury ceramiki sznurowej w Szwecji dokonał M. P. Malmer³⁹, jednak ze względu na specyficzność tamtejszych form ceramicznych i ich odrębność od inwentarza środkowoeuropejskiego, podział ten nie może być pomocny w rozwiązywaniu chronologii wewnętrznej k. ceramiki sznurowej na kontynencie. Kulturę ceramiki sznurowej Szwajcarii opracował C. Strahm⁴⁰. Nie jest to opracowanie twórcze, gdyż zagadnienia chronologii autor przejął, wykorzystując wcześniejsze ustalenia dla Europy, z opracowań innych autorów. Dla porządku wymienimy jeszcze monografię k. rzucewskiej L. Kiliiana⁴¹, w której brak jest jednak szczegółowego podziału na etapy chronologiczne. I wreszcie godzi się odnotować artykuł U. Fischera⁴², dotyczący k. ceramiki sznurowej w dorzeczu Sali w NRD. Zgodnie z ustaleniami w naszej pracy autor słusznie uważa groby typu Kalbsrieth za najstarsze a następnie słusznie dzieli ceramikę na dwie fazy: z amforami typu Schraplau oraz o stylu mansfeldzkim.

CHRONOLOGIA ABSOLUTNA

Podstawą datowania absolutnego są daty radiowęglowe. Dla k. ceramiki sznurowej zebraliśmy ich 133 (zob. Aneks II). Odnoszą się one głównie do stanowisk z Holandii, rzadsze są dla Szwajcarii, Danii, NRD, RFN, Polski, krajów wschodniobałtyckich i południowo-zachodniej Ukrainy. Brak jest dat dla stanowisk k. środkowonaddnieprzańskiej i k. fatianowskiej. Nie wszystkie daty zasługują na zaufanie. Nie bierzemy pod uwagę trzech skrajnych dat: 2880 p.n.e. dla Garbiny, ponieważ zbyt odbiega od zwartej serii dat, 2710 p.n.e. dla Zandwerven, ponieważ po pierwsze — również odbiega ona znacznie od zwartej serii dat, a po drugie — próbka była pobrana z warstwy dwukulturowej. Jest też data 980 p.n.e. dla Garbiny bardzo silnie odbiegająca od pozostałych dat. Natomiast wszystkie pozostałe daty uważamy za wiarygodne. Co z nich wynika? Otóż nie ulega wątpliwości, że już w XXVI w. p.n.e. k. ceramiki sznurowej zaczęła rozwijać się w szeroko rozumianej Europie Środkowej: od Holandii po południowo-zachodnią Ukrainę. Przy tym na obszarze tym przetrwała ona ogólnie biorąc od ostatnich stuleci III tysiąclecia p.n.e. do około 1700 r. p.n.e. Trwała więc około 800 lat. Należy przy tym nadmienić, że w krajach wschodniobałtyckich rozwijała się ona o parę wieków później; zaczęła się ona tu w końcowych stuleciach III tysiąclecia p.n.e. i przetrwała nieco dłużej, bo do około 1500 r. p.n.e. Jej rozwój był jeszcze silniej opóźniony na obszarze północno-wschodnim. I tak k. fatianowska jest datowana przez D. A. Krajnova metodami

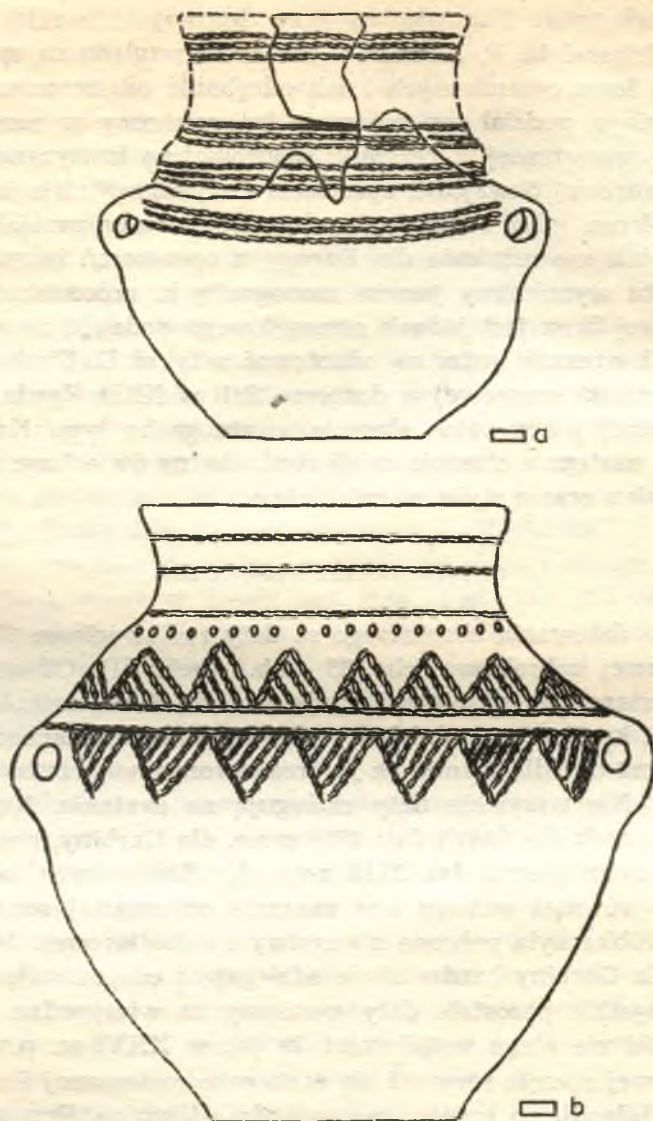
³⁹ Malmer 1962, s. 1 n.

⁴⁰ Strahm 1971, s. 1 n.

⁴¹ Kiliian 1955, s. 1 n.

⁴² Fischer 1958, s. 260 n.

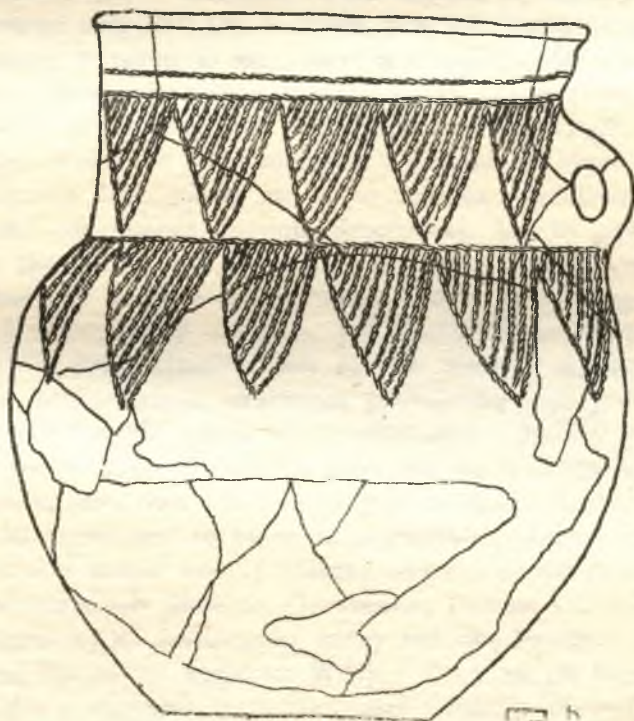
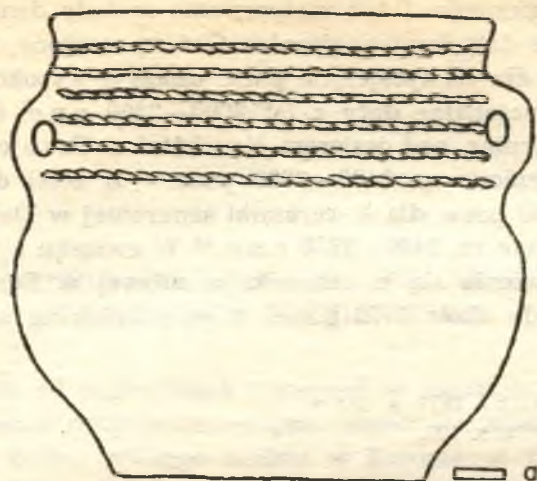

Ryc. 18. a — Quedlinburg, NRD. Amfora. Wg W. Matthiasa; b — Forst Leina, NRD. Amfora. Wg G. Loewego

klasycznymi na lata około 1700—1000 p.n.e.⁴³ Odnosnie do k. środkowo-naddnieprzańskiej uważamy, że ponieważ z jednej strony łączy się ona typologicznie z Europą Środkową, a z drugiej — z k. fatianowską, zapewne jest ona nieco młodsza od zespołów środkowoeuropejskich i nieco starsza niż k. fatianowska.

Należy podkreślić, że powyżej i w pozostałej części pracy przytacza-

⁴³ Krajnov 1972, s. 211 n.

Ryc. 19. a — Forst Leina, NRD. Amfora. Wg G. Loewego; b — Forst Leina, NRD. Dzbaneł. Wg V. Webera

liśmy konwencjonalne daty radiowęglowe obliczane w umownych latach rozpadu węgla promieniotwórczego. By uzyskać rzeczywisty wiek k. ceramiki sznurowej, należy zastosować kalibrację dat konwencjonalnych. Kalibracja polega na wprowadzeniu poprawki wynikającej z datowania

dendrochronologicznego. I tak zastosowanie metody dendrochronologicznej dowiodło, że daty konwencjonalne C14 są zaniżone, tzn. zbyt późne. Rozbieżności te dla III tysiąclecia p.n.e. osiągają wysokość 400—600 lat. Tak np. konwencjonalne daty z lat 2000—2400 p.n.e. dla osady neolitycznej w Auvernier, nad jeziorem Neuchâtel w Szwajcarii, po kalibracji zostały zmienione na 2400—3000 p.n.e.⁴⁴ Z kolei daty konwencjonalne 2200—1950 p.n.e. dla k. ceramiki sznurowej w Danii po kalibracji zostały przesunięte na 2400—1750 p.n.e.⁴⁵ W związku z tym rzeczywiste najstarsze pojawienie się k. ceramiki sznurowej w Europie Środkowej należy odnieść do około 3100 p.n.e., a jej schyłek na około 2300 p.n.e.

⁴⁴ Paderewska 1977, s. 263 n.

⁴⁵ Tauber 1972, s. 107.

IV. SPUSCIZNA KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ W OKRESACH PÓŹNIEJSZYCH

W odróżnieniu od poprzednich rozważań w rozdziale niniejszym poruszamy zagadnienie dotychczas nieopracowane. Jak stwierdza M. Buchvaldek, związki kultur późnego neolitu w Europie, w tym k. ceramiki sznurowej, z kulturami epoki brązu nie są należycie oświetlone¹. Tylko niektórzy autorzy, jak J. Machnik, A. Gardawski, W. Sarnowska i I. Svešnikov częściowo omawiali ten problem, lecz ich rozważania nie dotyczą całości spuścizny k. ceramiki sznurowej w okresach późniejszych. Uprzedzając nasze rozważania należy stwierdzić, że liczne elementy k. ceramiki sznurowej przeżywają się w kulturach późniejszych, a zwłaszcza w epoce brązu. Wskazuje to, że niezależnie od nowych elementów i ewentualnych migracji dokonywały się m. in. lokalne przeobrażenia kulturowe w szeroko rozumianej Europie Środkowej. Ma to poważne konsekwencje dla zagadnienia przynależności etnicznej nosicieli ceramiki sznurowej. Mianowicie wielu autorów uważa, że w epoce brązu ukształtowały się takie wspólnoty etniczne, jak Protosłowianie, Protogermańskie, Protobałtowie i Protoceltowie. Tak np. W. Hensel opublikował dla II okresu epoki brązu mapkę ukazującą prakolebkę wyżej wymienionych grup etnicznych uwzględniając też Prawenetów². Należy podkreślić, że zasięg tych pięciu grup etnicznych pokrywa się z zasięgiem wcześniejszej k. ceramiki sznurowej. Wobec silnych związków kultur epoki brązu z k. ceramiki sznurowej (o czym szczegółowiej piszemy niżej) stwierdzamy, że wielki zespół naszej kultury najprawdopodobniej obejmował przodków późniejszych Słowian, Germanów, Bałtów i Celtów. Podobnie twierdził wcześniej K. Jażdżewski, który kolebkę Prasłowian umieszczał na północ od Karpat w dorzeczu Wisły i Odry aż po Dniepr³. W podobnym duchu o etnicznej przynależności twórców ceramiki sznurowej wypowiadał się T. Lehr-Splawiński⁴. Natomiast najwcześniejsze siedziby Pragermanów umieszczał K. Jażdżewski w południowej Skandynawii,

¹ Buchvaldek 1975, s. 191 n.

² Hensel 1973, s. 163, ryc. 136.

³ Jażdżewski 1961, s. 456; 1970, s. 301 n.

⁴ Lehr-Splawiński 1946, s. 135.

Jutlandii wraz z wyspami duńskimi oraz na terenach północnoniemieckich (NRD i RFN), w rejonie dolnej Łaby, a na zachód od ujścia Odry⁵. Z kolei najdawniejszą kolebkę Bałtów umieszcza się w rejonie północnym, bądź na obszarze od dolnej Odry po Okę i środkową Wołgę, bądź między Pasłęką na zachodzie, Dźwiną na północnym wschodzie, a Narwią i Prypecią na południu⁶. Prakolebkę Celtów lokalizuje się na terenach zachodnio- i południowoniemieckich (RFN) oraz w Czechach południowych i zachodnich⁷. K. ceramiki sznurowej wniosła poważny wkład w ukształtowanie się zespołów późniejszych od niej, stanowiła bowiem substrat rozległy czasowo (około 3100—2300 p.n.e.) i przestrzennie (od Renu do górnej Wołgi i od Dunaju i Dniestru po Skandynawię). Obok osadnictwa kultur wstęgowych i k. pucharów lejkowatych była to trzecia poważna neolityczna formacja kulturowa, która pozostawiła gęste ślady osadnictwa. W tym ostatnim względzie jako przykład możemy przytoczyć ziemie NRD, na których stwierdzono 1690 stanowisk k. ceramiki sznurowej, przy czym dla porównania dodajmy, że dla kultur wstęgowych zarejestrowano punktów 2180, a dla k. pucharów lejkowatych tylko 820⁸.

Kultura pucharów dzwonowatych. Jest rzeczą zadziwiającą, że k. pucharów dzwonowatych, która uformowała się najwcześniej (około 2500 p.n.e.) prawdopodobnie na Półwyspie Pirenejskim i k. ceramiki sznurowej, której pochodzenie wiążemy ze strefą środkowoeuropejską, mają jako przewodnie naczynie puchar esowaty zdobiony motywami poziomymi oraz jednostkowy grób ze szkieletem skurczonym⁹. Sprawa ta jest trudna do wyjaśnienia. Nas interesują przede wszystkim te elementy w k. pucharów dzwonowatych, które niewątpliwie wywodzą się z k. ceramiki sznurowej. Z pewnością do takich należą puchary tzw. hybrydy, znalezione na zachodniej peryferii k. ceramiki sznurowej (w Holandii i nad Renem), które są wyrazem zmieszania się wpływów obu kultur. Asymilację dwu kultur poza ceramiką obserwuje się tu również w zakresie obrządku grzebalnego: mianowicie w obu kulturach występują kurhany i groby płaskie¹⁰. Przy tym sekwencja czasowa jest tu następująca: najwcześniejsza jest k. ceramiki sznurowej, młodsze są formy mieszane „sznurowo-dzwonowate”, wreszcie najmłodsza jest k. pucharów dzwonowatych. Ze względu na ciągłość tradycji ceramicznej J. N. Lanting i J. D. van der Waals uważają, że tamtejsza k. pucharów dzwonowatych wywodzi się z k. ceramiki sznurowej¹¹. Naszym zdaniem jest

⁵ J a ż d ż e w s k i 1970, s. 304.

⁶ J a ż d ż e w s k i 1970, s. 304; L e h r - S p ł a w i Ń s k i 1946, s. 135.

⁷ H e n s e l 1973, s. 163, ryc. 136; J a ż d ż e w s k i 1970, s. 304.

⁸ B e h r e n s 1973, s. 176.

⁹ B e h r e n s 1971a, ryc. 12; S c h r ö t e r 1976a, s. 253.

¹⁰ F i s c h e r 1975, s. 9.

¹¹ F i s c h e r 1975, s. 9; L a n t i n g, L a n t i n g, W a a l s 1971, s. 220.

w tym pewna racja, lecz nie sposób wywieść w środkowej Europie pucharów dzwonowatych z ceramiki sznurowej, gdyż, jak wspomnieliśmy, najstarsze esowate puchary dzwonowate istniały w Hiszpanii już około 2500 p.n.e., poza zasięgiem ceramiki sznurowej. Natomiast niewątpliwie k. pucharów dzwonowatych przejęła od twórców k. ceramiki sznurowej kurhan otoczony dookólnym kręgiem. Należy podkreślić, że typowym pochówkiem k. pucharów dzwonowatych jest grób jamowy płaski. Kurhany spotyka się natomiast sporadycznie i to tylko na obszarze występowania k. ceramiki sznurowej. Znamy je z terenu Czech, Moraw, Holandii, ziem nadreńskich¹². Trzeba zaznaczyć, że w Holandii pod kurhanami spotyka się konstrukcje kopulaste z drewna na podobieństwo megalitycznych „tholosów”; takie konstrukcje znamy też z kręgu k. ceramiki sznurowej¹³. Poza tym w k. pucharów dzwonowatych niekiedy spotyka się groby z obudową drewnianą i głównie kamienną¹⁴; uważamy, że jest to reminiscencja megalityczna przejęta za pośrednictwem k. ceramiki sznurowej.

Sumując, poza obszarem zachodnim, wpływy „sznurowe” na k. pucharów dzwonowatych były raczej nieznaczące; ogólnie biorąc k. pucharów dzwonowatych zachowała odrębność uwarunkowaną zapewne motywami genetycznymi odrębnymi od k. ceramiki sznurowej.

Kultura unietycka. Wprowadzie kultura ta ukształtowała się pod południowymi wpływami naddunajskimi, lecz nie brak świadectw przejęcia przez nią szeregu elementów z k. pucharów dzwonowatych i, przede wszystkim, k. ceramiki sznurowej. Omówimy te ostatnie. Wpływy k. ceramiki sznurowej dotyczą gospodarki, obrządku grzebalnego i inwentarza ruchomego. Otóż podobnie jak w naszej kulturze również gospodarka ludności k. unietyckiej opierała się na rolnictwie i hodowli. W wyniku badań na terenach czeskich i niemieckich (NRD) stwierdzono — pisze W. Sarnowska — że ludność późnego neolitu i wczesnej epoki brązu uprawiała te same gatunki zbóż, jak pszenicę, jęczmień, proso, owies a także soczewicę i groch. Z rolnictwem w k. unietyckiej wiążą się też kamienne motyki oraz żarna z rozcieraczami. Również skład stada zwierząt domowych był taki, jak w k. ceramiki sznurowej: krowa, świnia, owca, nadto jeszcze dochodzą koń i pies¹⁵.

K. unietycka przejęła obrządek grzebalny z k. pucharów dzwonowatych i k. ceramiki sznurowej; chodzi o groby płaskie ze skurczonymi szkieletami, a niekiedy ciało palne. Wkład k. pucharów dzwonowatych był tu niewątpliwie, natomiast za udziałem plemion k. ceramiki sznurowej.

¹² Bursch 1933, s. 39 n.; Gallay 1970, s. 85 n.; Hájek 1968, s. 118. Lan-ting, Waals 1976a, s. 42 n.; Novotný 1958, s. 297 n.; Pernička 1961, s. 9 n.; Vladar 1976, s. 217 n., ryc. 7, 8; Wyszomirski 1974, s. 109.

¹³ Bursch 1933, s. 39 n.

¹⁴ Fischer 1956, s. 161.

¹⁵ Sarnowska 1969, s. 107 n.

wej świadczy odkrycie w Grossgrembach w NRD, gdzie na cmentarzysku k. unietyckiej szkielety żeńskie leżały w pozycji skurczonej na lewym boku a szkielety męskie — na prawym boku¹⁶. Godzi się to podkreślić, gdyż w k. pucharów dzwonowatych układ szkieletów poszczególnych płci był odwrotny. Również budowa grobów obłożonych kamieniami i murywanymi oraz obudowanych drewnem wskazuje na silne wpływy k. ceramiki sznurowej. Takie groby k. unietyckiej znane są w Saksonii w NRD, w Wielkopolsce i ogólnie w Polsce Zachodniej oraz na Śląsku, Morawach i w Czechach¹⁷. Jednak najwyraźniej widać wpływ k. ceramiki sznurowej w przejściu przez ludność unietycką kurhanów, w których niekiedy były koliste kręgi. Tak np. w dorzeczu Sali w NRD, w miejscowościach Leubingen, Helmsdorf, Nieustedt, Sömmerda, odkryto potężne kurhany unietyckie zwane książęcymi, nawiązujące do kurhanów neolitycznych, za czym wypowiada się także U. Fischer¹⁸. Mianowicie były w nich niekiedy kamienne lub drewniane komory, wewnątrz kurhanu mieścił się karn czyli nasyp kamienny, nadto niektóre z nich były otoczone kręgiem kamiennym. Kurhany unietyckie zanotowano też na Śląsku, w Polsce Zachodniej, w Brandenburgii, Turyngii i Saksonii w NRD, na Morawach i w Czechach¹⁹.

Wpływy k. ceramiki sznurowej widoczne są także w zakresie inwentarza ruchomego, a przede wszystkim ceramiki. Szczególnie wymownych danych dostarcza zestaw naczyń właściwych dla fazy protounietyckiej. I tak, w tej fazie na Morawach, w Czechach i na Śląsku spotykamy szereg form ceramicznych o niedwuznacznym rodowodzie „sznurowym”. Są to: pucharki doniczkowate, czasami zdobione motywami sznurowymi, jak w k. ceramiki sznurowej, kubki i dzbanki o profilu esowatym zdobione albo motywami sznurowymi, albo rytymi w formie typowej dla klasycznej ceramiki sznurowej, przysadziste puchary esowate z ornamentem sznurowym oraz miski zbliżone do stożkowatych. Naczynia takie publikuje J. Ondráček, J. Machnik i V. Moucha²⁰. Naczynia pochodne od ceramiki sznurowej spotyka się też w fazach późniejszych na terenie dorzecza Sali i Saksonii w NRD, nadto w Czechach i na Śląsku. Oprócz form wyżej wymienionych trzeba jeszcze dodać misy na nóżkach, amforki względnie pucharki z dwoma uszkami i przede wszyst-

¹⁶ Behm-Blancke 1976, s. 65 n.

¹⁷ Beneš 1976, s. 126 n.; Billig 1958, s. 7 n.; Fischer 1956, s. 172 n.; Grössler 1909a, s. 105 n.; 1909b, s. 87 n.; Moucha 1961, s. 5 n.; 1963, s. 57 n.; Ondráček 1962, s. 5 n.; Sarnowska 1965, s. 84 n.; 1969, s. 21 n.; Schlette 1958, s. 134.

¹⁸ Fischer 1956, s. 186 n.; Höfer 1906, s. 1 n.

¹⁹ Billig 1958, s. 13 n.; Sarnowska 1963, s. 31 n.; 1965, s. 84 n.; 1969, s. 28 n.

²⁰ Machnik 1967, tab. XVII: 5,10,11,13,14,23, XVIII: 7,9,20,26, XIX: 1,3,7,11,15; Moucha 1963, ryc. 10: 5,6; Ondráček 1967, ryc. 7: 6, 9: 2, 12: 1.

kim różnego rodzaju kubki przeważnie o profilu esowatym²¹. Wyraźnych dowodów ewolucji od k. ceramiki sznurowej do k. unietyckiej dostarczyło cmentarzysko w Vikleticach w Czechach. Stwierdzono tu ponad sto grobów k. ceramiki sznurowej oraz kilka grobów unietyckich; w tych ostatnich były naczynia nawiązujące do wcześniejszej ceramiki sznurowej; i tak w grobie nr 38 znajdował się kubek mający pod względem formy i ornamentu odpowiedniki w tamtejszych grobach „sznurowych”, a w grobie nr 118 — puchar z uszkiem półeczkowatym i puchar esowaty, mające analogie w obrębie k. ceramiki sznurowej²². Jeśli chodzi o inne formy inwentarza, to obserwujemy w k. unietyckiej zbieżności z k. ceramiki sznurowej w zakresie krzemiennych grocików sercowatych, siekierek krzemiennych, krzemiennych grotów do oszczepów, nadto w zakresie kościanych szpil młoteczkowatych i metalowych zawieszek spiralnych z pasków blachy²³. Nasze zdanie o wpływach z kręgu k. ceramiki sznurowej nie jest odosobnione. Wcześniej pisali na ten temat J. Filip, U. Fischer, J. Kostrzewski, J. Machnik, A. Mirtschin, I. Pleinerová, W. Sarnowska i T. Voigt.

Kultura mierzanowicko-koszańska. Pod tą nazwą wprowadzoną do literatury przez J. Machnika kryją się grupy i kultury znane jako mierzanowicka, poczapska i nitrzańska; uwzględniamy tu także grupę chłopicko-weselską. Zespoły te są określane w literaturze jako przykarpacki zespół episznurowy²⁴. Jeśli chodzi o zawarte w nim elementy k. ceramiki sznurowej, to niewiele możemy dodać poza tym, co stwierdził J. Machnik. Związki typologiczne tego zespołu z k. ceramiki sznurowej są niewątpliwe. Zdaniem J. Machnika w grupie chłopicko-weselskiej i k. mierzanowickiej mamy wyraźnie przeżywanie się elementów k. ceramiki sznurowej; chodzi o takie naczynia, jak kubki doniczkowate, małe dwuuszne amforki, większe naczynia o baniastym brzuścu, garnki o esowatym profilu, zdobnictwo na naczyniach: festony odcisnięte sznurem, ograniczenie poziomych odcisków sznura rzędem nakłuć, ponadto dochodzą jeszcze toporki kamienne i niektóre narzędzia krzemienne, jak np. grociki sercowate²⁵. Prócz tego sporadycznie spotyka się kurhany oraz groby otoczone kręgiem magicznym, podobnie jak w k. ceramiki sznurowej. Również, podobnie jak w naszej kulturze, mężczyzn układano

²¹ Billig 1958, ryc. 27: 32; Buchvaldek, Koutecký 1970, ryc. 12; Moucha 1961, tab. X: 3,4; 1963, ryc. 2: 6,13, 4: 7,21, 10: 3—6; 1966, ryc. 14,15,19, 22,32,33; Sarnowska 1961, ryc. 6: f,1; 1969, s. 43 n.; Schmidt-Thielbeer 1959, s. 801 n., tab. II: 1,3,4; Voigt 1970, tab. 11: a—e.

²² Buchvaldek, Koutecký 1970, s. 25, 33.

²³ Albrecht 1957, ryc. 14: 2; Moucha 1966, ryc. 61; Pleinerová 1967, s. 27 n.; Sarnowska 1969, s. 62,94, ryc. 24: p,s; Schmidt-Thielbeer 1959, tab. III: 3.

²⁴ Machnik 1972, s. 177 n.

²⁵ Machnik 1967, s. 167 n.

na prawym boku, a kobiety — na lewym²⁶. Z kolei w grupie koszań-
skiej również obserwujemy przeżywanie się cech k. ceramiki sznurowej,
przy czym jako dowód przytaczamy cmentarzysko w miejscowości Všech-
svätých na Słowacji, gdzie ceramika zaświadcza zmieszanie się elemen-
tów „sznurowych” z k. pucharów dzwonowatych; do kręgu „sznurowe-
go” należą tu kubki doniczkowate, amforki dwuuszne, ornament sznu-
rowy na ceramice²⁷. I wreszcie w grupie nitrzańskiej na Słowacji tak-
że obserwuje się spuściznę po k. ceramiki sznurowej, przejawiającą się
przede wszystkim w niektórych formach ceramicznych²⁸. Na zakończenie
godzi się podkreślić, w ślad za J. Machnikiem, że przykarpaccy zespół
episznurowy uformował się pod silnym wpływem naddunajskiego kręgu
kulturowego (głównie za pośrednictwem k. pucharów dzwonowatych),
przy czym niemałe były wpływy eneolitycznej k. ceramiki sznurowej²⁹.

Inne zespoły wczesnobrązowe na terenie Polski. Również poza k. unie-
tycką spotyka się na obszarze Polski w zespołach wczesnobrązowych ele-
menty kulturowe wywodzące się z k. ceramiki sznurowej. I tak, wystę-
pują one w k. iwieńskiej, o czym wcześniej pisał J. Kostrzewski. Naj-
częściej powtarzające się motywy linii poziomych prostych oraz pozio-
mych zygzaków poniżej są zupełnie identyczne z typowymi motywami
nadodrzańskiej, zachodniopolskiej i marszowickiej ceramiki sznurowej —
pisał wspomniany autor. Z k. ceramiki sznurowej łączy k. iwieńską tak-
że obrządek pogrzebowy, mianowicie zwyczaj grzebania zmarłych w zwy-
kłym obwarowaniu kamiennym i bez obwarowania; występuje też cia-
łopalenie, co ma odpowiedniki w k. ceramiki sznurowej³⁰. Formy cera-
miczne k. iwieńskiej nawiązujące do naszej kultury publikuje też w swo-
jej niedawnej książce J. Machnik³¹; są to puchary esowate oraz miski
półstożkowate i na nóżkach. Autor ten także dopatruje się w tej kulturze
wpływow z kręgu ceramiki sznurowej; podobnie W. Sarnowska³². Ana-
logicznie jest z k. grobsko-śmiardowską. J. Machnik we wspomnianej
książce przytacza szereg form naczyń, które uważamy za pochodne od
k. ceramiki sznurowej; są to: pucharki doniczkowate z poziomymi linia-
mi, pucharki esowate niekiedy z poziomymi motywami zdobniczymi,
miski półstożkowate i na nóżkach³³. Za powiązaniem k. grobsko-śmiar-
dowskiej z ceramiką sznurową opowiadali się J. Kostrzewski i J. Mach-

²⁶ Machnik, Gediga, Miśkiewicz, Hensel 1978, s. 36,41,46,56; Vlada-
dar 1973, s. 27, ryc. 12,13.

²⁷ Pastor 1965, s. 37 n., ryc. 2: 3,4,6, 3: 1,2, 5: 2.

²⁸ Točík 1963, s. 716 n.

²⁹ Machnik 1967, s. 175 n.

³⁰ Kostrzewski 1935, s. 88 n.

³¹ Machnik 1977, tab. XXX: 11,12,25,28,30.

³² Machnik 1977, s. 150 n.; Machnik, Gediga, Miśkiewicz, Hen-
sel 1978, s. 168 n.; Sarnowska 1967, s. 68.

³³ Machnik 1977, tab. XXXII: 15,20,23,27,29,38.

nik³⁴. Oprócz ceramiki k. grobsko-śmiardowska nawiązuje do k. ceramiki sznurowej również w zakresie obrządku grzebalnego. J. Machnik podkreśla wpływy „sznurowe” także w grupie kujawskiej (tzw. typ Dobre). Píše on, że motywami zdobniczymi na ceramice grupa ta nawiązuje do k. ceramiki sznurowej znanej wcześniej na Śląsku, w Wielkopolsce, na Kujawach i Pomorzu³⁵. Ponadto K. Siuchniński pisze, że krzemienne groty laurowate (typu Płonia) znane w k. ceramiki sznurowej występują też na Pomorzu Zachodnim, na cmentarzyskach z przedmiotami metalowymi typowymi dla wczesnej epoki brązu³⁶. Ponadto warto wspomnieć, że w Pruszczu Gdańskim znaleziono grób datowany na I okres epoki brązu, w którym były szpila brązowa oraz pucharek esowaty z ornamentem poziomych żłobków i stempelków żywo przypominający formy „sznurowe”³⁷. Wpływy k. ceramiki sznurowej widoczne są też na ziemiach wschodnich we wczesnobrązowej k. strzyżowskiej. Zespół ten wywodzi się z późnoneolitycznych kultur, z czego niemały wpływ na jego ukształtowanie miała k. ceramiki sznurowej. Jest to widoczne w formach naczyń jak pucharki doniczkowate i baniaste kubki z uchem taśmowym. Na ceramice przeważały motywy sznurowe, które można wywodzić albo z k. ceramiki sznurowej, albo z k. amfor kulistych³⁸.

Kultura trzciniecka. Przeżytki k. ceramiki sznurowej widoczne są też w II a nawet III okresie brązu; świadectwem jest kulista amforka dwuuszna z Gogolic, dawny pow. Kamień, przypisywana k. przedłużyckiej; w kulturze tej amforki takie nie należą do wyjątków³⁹. Jednak przede wszystkim zamierzamy zwrócić uwagę na przeżytki „sznurowe” w k. trzcinieckiej. Na jej powiązania z k. ceramiki sznurowej wskazywał A. Gardawski. Kiedy przegląda się rysunki naczyń w znanej monografii pióra tego autora dotyczącej k. trzcinieckiej, to zwracają uwagę: grociki sercowate, naczynia w typie pucharków esowatych i doniczkowatych, ba — jest też nawet pucharek doniczkowaty z guzkiem oraz ornamentem poziomych żłobków żywo przypominający formy „sznurowe”, następnie motywy zdobnicze na naczyniach, np. ornament poziomych żłobków na górnej części naczynia a pod nim szereg stempelków itp.⁴⁰ — wszystko to ma analogie we wcześniejszej k. ceramiki sznurowej.

³⁴ Machnik 1977, s. 161 n.; Machnik, Gediga, Miśkiewicz, Hensel 1978, s. 172 n.; Sarnowska 1967, s. 64 n., 68 n.

³⁵ Machnik 1977, s. 146 n.; Machnik, Gediga, Miśkiewicz, Hensel 1978, s. 126 n.

³⁶ Siuchniński 1972, s. 155 n.

³⁷ Sarnowska 1971, s. 10, ryc. 7.

³⁸ Krzak 1962b, s. 388; Machnik, Gediga, Miśkiewicz, Hensel 1978, s. 80 n.

³⁹ Cnotliwy 1966, s. 75, 216, tab. XVIII: a.

⁴⁰ Gardawski 1959, tab. XX: 18—21, XXI: 8, XXII: 1, XXX: 1, XXXVII: 8, XLVIII: 16.

wej. Z Zaborola w dawnym pow. Równe na Ukrainie pochodzi pucharek esowaty k. trzcinieckiej z motywami zdobniczymi, jak na ceramice sznurowej⁴¹. A. Gardawski pisał, że na wielu stanowiskach k. trzcinieckiej znajduje się naczynia o formach „sznurowych” o zdobnictwie trzcinieckim i odwrotnie⁴². Fakt ten ma przemawiać za współistnieniem obu kultur; podobnie Łubna, woj. sieradzkie, gdzie w kurhanach znaleziono m. in. ceramikę typu mieszanego „sznurowo-trzciniecką”⁴³; ostatni fakt został uściślony przez J. Machnika, który uważa, że sznurowa ceramika łubieńska należała do grupy chłopicko-weselskiej, a nie do k. ceramiki sznurowej⁴⁴; tak więc niektóre twierdzenia A. Gardawskiego trzeba zmodyfikować, lecz mimo poprawek J. Machnika przeżytki k. ceramiki sznurowej w k. trzcinieckiej są niewątpliwe. Przyznaje to również J. Machnik. Także na wschodzie, nad Dnieprem, w grupie sońnickiej k. trzcinieckiej obserwujemy wyraźne przeżywanie się k. środkowonaddnieprzańskiej; podkreśla to I. I. Artemenko. Elementami zapożyczonymi z k. ceramiki sznurowej były motywy sznurowe i stempelkowe na ceramice⁴⁵. Jak zauważa N. N. Bondar, podobieństwa dotyczą też form i techniki wykonania naczyń, a ponadto obrządku pogrzebowego⁴⁶. Otóż należy podkreślić, że na całym obszarze występowania k. trzcinieckiej spotyka się kurhany niekiedy z rowkiem dookołnym, jak w k. ceramiki sznurowej⁴⁷. Niekiedy groby mają obwarowanie kamienne⁴⁸, podobnie jak w naszej kulturze; nadto jeśli chodzi o ziemie naddnieprzańskie, to takie elementy pochówków k. trzcinieckiej, jak groby szkieletowe i ciałołopalne, w tym pochówki ze szkieletami skurczonymi, niewątpliwie są spuścizną po k. środkowonaddnieprzańskiej (pisze o tym N. N. Bondar)⁴⁹.

Ukraina zachodnia. O spuściznie k. środkowonaddnieprzańskiej w grupie sońnickiej k. trzcinieckiej pisaliśmy wyżej. Tu warto jeszcze wskazać na k. komarowską ze środkowej epoki brązu. Była ona pokrewna k. trzcinieckiej. Podobnie jak i w tamtej, również i tu stwierdzamy przeżytki k. ceramiki sznurowej. Wyraźnych przykładów dostarcza ceramika: takie formy jak pucharki esowate bez ornamentu, pucharki esowate zdobione liniami żłobkowanymi, pod którymi biegnie szereg stempelków, pucharki moździerzowate i doniczkowate z motywami linii poziomo-

⁴¹ Sulimirski 1968a, s. 166, tab. 24: 5.

⁴² Gardawski 1965, s. 530 n.

⁴³ Gardawski 1951, s. 50 n.

⁴⁴ Machnik 1967, s. 112 n.

⁴⁵ Artemenko 1964, s. 17 n.

⁴⁶ Bondar 1974, s. 173 n.

⁴⁷ Artemenko 1964, s. 17 n.; Bondar 1974, s. 173 n.; Gardawski 1951, s. 1 n.; 1959, s. 87 n.; 1965, s. 530 n.; Gąsior 1975, s. 106 n.; Sulimirski 1968a, s. 155 n.

⁴⁸ Gardawski 1951, s. 1 n.

⁴⁹ Bondar 1974, s. 173 n.

mych i zygzakowatych, kubki esowate z uchem zdobione liniami poziomymi, miski półstożkowate wskazują na dziedzictwo „sznurowe”⁵⁰. Ponadto spuścizna k. ceramiki sznurowej przejawia się w obrządku grzebalnym; w k. komarowskiej były znane kurhany oraz pochówki płaskie; niektóre pochówki mieściły się w kamiennych grobowcach, są też kromlechy odpowiadające w k. ceramiki sznurowej kręgom wokół kurhanów⁵¹. Za dziedzictwem k. ceramiki sznurowej wypowiadał się wcześniej I. K. Svešnikov, przyznając zarazem istnienie oddziaływań południowych. Ponadto warto odnotować, że w wyżej wspomnianej książce o wczesnej epoce brązu w Polsce J. Machnik przytacza dla wczesnej epoki brązu na Podolu i Wołyniu kilka form naczyń nawiązujących do kręgu „sznurowego”; są to: pucharki moździerzowate z uchem zdobione liniami poziomymi, kubki esowate i z lejkowatym wylewem także zdobione poziomymi liniami oraz amfory dwuuszne z takim samym ornamentem⁵².

Obszary NRD i RFN. Obszar NRD częściowo uwzględniliśmy omawiając spuściznę k. ceramiki sznurowej w k. unietyckiej. Jako dalsze przyczynki wskażemy wczesnobrązowe kurhany z grobami skrzyniowymi oraz kręgi kamienne w kurhanach na terenie Altmarku, które to zjawiska zostały tu przejęte z k. ceramiki sznurowej⁵³. Groby obudowane kamieniami na podobieństwo pochówków „sznurowych”, datowane na epokę brązu stwierdzono w Halberstadt w dorzeczu Sali oraz w Burk w Saksonii w NRD⁵⁴. Ponadto występują przeżytki w obrębie inwentarza ruchomego. I tak, w Genthin i Raddusch w Brandenburgii oraz nad środkową Łabą i Hawelą w NRD stwierdza się występowanie we wczesnej epoce brązu pucharów moździerzowatych i kubków esowatych zdobionych niekiedy pionowymi festonami⁵⁵. Z kilku miejscowości w Marchii Brandenburskiej pochodzą z wczesnej epoki brązu miedziane siekiery o wachlarzowatym ostrzu, w przekroju czworosienne⁵⁶, mające analogie formalne w siekiarach krzemienych k. ceramiki sznurowej. Podobieństwa dotyczą też sercowatych grocików krzemienych; stwierdza się je w Meklemburgii w zespołach z wczesnej epoki brązu, a nawet w III okresie epoki brązu⁵⁷.

Analogicznie przedstawia się sytuacja w RFN. Tu spuścizną po k. ce-

⁵⁰ Sulim irski 1968a, ryc. 28: 2, tab. 18: 11, 21: 4; Svešnikov 1965, ryc. 2: 14—18; 1967, tab. II: 2, VII: 10; 1976, ryc. 1: 6,8,9.

⁵¹ Svešnikov 1965, s. 86 n.; 1967, s. 75 n.; 1976, s. 96 n.

⁵² Machnik 1977, tab. XXXIV: B: 24—26, XXXIV: C: 39,40,42,45.

⁵³ Stephan 1956, s. 36 n.

⁵⁴ Götze 1910, s. 60 n.; Grünberg 1940, s. 21 n.

⁵⁵ Horst 1972, ryc. 2: c; 3: f; Müller 1964, ryc. 3: 12; Schneider 1966, s. 14 ryc. 5: g.

⁵⁶ Bohm 1935, s. 6 n.; tab. I: 1,3,4,6,14.

⁵⁷ Engel 1955, s. 73, ryc. 36: b; Just 1968, s. 200 n., ryc. 143: e—i; Schubar t 1954, ryc. 29: c, 31: e.

ramiki sznurowej są przede wszystkim kurhany niekiedy otoczone kręgiem magicznym. Spotyka się też czworokątne domki dla zmarłych oraz kamienne groby skrzyniowe; zjawiska te zanotowano dla wczesnej epoki brązu w Dolnej Saksonii i Szlezwiku-Holsztynie⁵⁸. W Szlezwiku-Holsztynie we wczesnej epoce brązu występuje sporadycznie obrządek ciała-palny, który także uważamy za dziedzictwo po k. ceramiki sznurowej⁵⁹. Spuścizna dotyczy też inwentarza ruchomego. I tak znad górnego Renu pochodzi kilka brązowych toporków z facetowaniem⁶⁰, które to zjawisko wcześniej znane było w k. ceramiki sznurowej. Z Bawarii znamy z wczesnej epoki brązu naczynia mające odpowiedniki w k. ceramiki sznurowej; są to puchary i kubki esowate⁶¹.

Jest charakterystyczne, że w kilku przypadkach na terenach niemieckich (NRD i RFN) wespół z inwentarzem „sznurowym” znajdowano przedmioty brązowe⁶². Autorzy publikujący te fakty opowiadali się za przetrwaniem k. ceramiki sznurowej do wczesnej epoki brązu. Lecz naszym zdaniem nie jest to pewne, gdyż równie dobrze przedmioty brązowe mogą pochodzić z okresu późnoneolitycznego; przecież pierwsze brązy spotyka się już w k. amfor kulistych.

Szwajcaria. C. Strahm pisze, że liczne dane wskazują, iż k. ceramiki sznurowej przetrwała tu do wczesnej epoki brązu. Trudno nam ocenić to twierdzenie, gdyż opiera się na danych typologicznych. Jednak jest faktem, że we wczesnej epoce brązu spotyka się w Szwajcarii kurhany, które uważamy za dziedzictwo k. ceramiki sznurowej. Podobnie jak w krajach wymienionych wyżej również i tu występują we wczesnej epoce brązu naczynia, które mają motywy zdobnicze (linie faliste) analogiczne do „sznurowych”. Ludność wczesnobrązowa знаła rolnictwo, które istniało wcześniej w k. ceramiki sznurowej. Analogie dotyczą też grocików sercowatych z trzonkiem we wnęce, szpil z kości i rogu, spiral binoklowatych i siekier. W dodatku stwierdzono, że narzędzia miedziane k. ceramiki sznurowej mają ten sam skład chemiczny co i wyroby z wczesnej epoki brązu⁶³.

Skandynawia. Również tutaj spotykamy w epoce brązu przeżytki k. ceramiki sznurowej. I tak, w Danii są to przede wszystkim kurhany czasami zaopatrzone w krąg magiczny, nadto groby skrzynkowe. Ciekawe, że występują nawet kamienne groby korytarzowe stanowiące jakby

⁵⁸ Ahrens 1966, s. 79 n.; Aust 1958, s. 142 n.; Deichmüller 1957, s. 200 n.; Hingst 1952, s. 5 n.; 1957—1958, s. 41 n.; Jacob-Friesen 1963, s. 237 n.; Kersten 1954, s. 17 n.; Schünemann 1966, s. 66 n.; Struve 1955, s. 74 n.

⁵⁹ Struve 1955, s. 76.

⁶⁰ Köster 1966, s. 7, tab. 2: 1—3.

⁶¹ Schröter 1976a, ryc. 1: 4,7,9; Schumacher 1918, ryc. 3: 18; Torbrügge 1959, ryc. 8: 7.

⁶² Bohm 1935, s. 32; Childe 1929, s. 148; Struve 1955, s. 158.

⁶³ Strahm 1971, s. 153 n.; b. r. wyd., s. 5 n.

dziedzictwo megalitycznej kultury za pośrednictwem k. ceramiki sznurowej⁶⁴. Wydaje się jednak, że niektóre kamienne grobowce neolityczne ze względu na trwałość były po prostu wykorzystywane wtórnie przez ludność epoki brązu, za czym przemawia przykład w miejscowości Fåläsa na Gotlandii⁶⁵. Kurhany występują również w Szwecji⁶⁶. Ponadto trzeba wspomnieć, że w Danii spotyka się w grobach z wczesnej epoki brązu krzemienne groty do oszczepów bądź lancetowate, bądź z trzonkiem, będące wyraźnym dziedzictwem grotów późnoneolitycznych; podobne groty były tu także naśladowane w surowcu brązowym⁶⁷.

Finlandia. Tu trzeba przede wszystkim wspomnieć o tzw. k. Kiuskais, która rozwijała się w późnym neolicie w południowo-zachodniej Finlandii, głównie na wybrzeżu Bałtyku. Uformowała się ona z pierwastków w pierwszym rzędzie młodszej fazy k. ceramiki dołkowo-grzebykowej i w mniejszym stopniu k. ceramiki sznurowej. Tak twierdzą C. F. Meinander, R. Indreko i A. Äyräpää⁶⁸. Otóż zdaniem R. Indreko spuścizna tej kultury przetrwała w głąb epoki brązu, co manifestuje się w ceramice i narzędziach⁶⁹, tak np. wiele toporków kamiennych z epoki brązu ma wyraźne nawiązania w k. ceramiki sznurowej⁷⁰. Ponadto wyraźnym dziedzictwem k. ceramiki sznurowej są kurhany czasami zaopatrzone w kręgi magiczne⁷¹.

ZAKOŃCZENIE

Kultura ceramiki sznurowej była zespołem bardzo rozległym czasowo i przestrzennie. Nie sposób było opracować ją monograficznie i dać przegląd i rozwiązanie wszystkich zagadnień z nią związanych. Wykonanie takiego dzieła byłoby możliwe tylko w pracy zespołowej i to o międzynarodowym charakterze. Dlatego ograniczyliśmy się jedynie do dwóch najważniejszych zagadnień: genezy i chronologii. Uważamy, że w zakresie genezy przedstawiliśmy hipotezę najbardziej prawdopodobną opartą na szerokich studiach. Natomiast w zakresie chronologii uściśliliśmy szereg twierdzeń i dokonaliśmy ich podsumowania. Niewątpliwie kolejnym etapem byłoby wykonanie pracy obejmującej całością zagadnień związanych z naszą kulturą. Jednak, jak wspomnieliśmy, zadanie to przekracza możliwości jednej osoby.

⁶⁴ Aner, Kersten 1973, s. 1 n.

⁶⁵ Damell, Nilsson 1972—1973, s. 41 n.

⁶⁶ Lundborg 1964—1965, s. 71 n.; Petré 1961, s. 33 n.; Rausing 1949, s. 147 n.; Strömberg 1956, s. 217 n.

⁶⁷ Aner, Kersten 1973, tab. 13: 72, 14: 80, 17: 97, 19: 112A; 45: 262, 56: 320, 77: 369, 101: 479A.

⁶⁸ Indreko 1955, s. 90 n.; Meinander 1945b, s. 168 n.

⁶⁹ Indreko 1955, s. 90 n.

⁷⁰ Meinander 1954a, s. 67 n., 89 n.

⁷¹ Indreko 1955, s. 90 n.; Meinander 1954a, s. 67 n., 89 n.; Salo 1962, s. 69 n.

ANEKS I. UKŁADY STRATYGRAFICZNE Z UDZIAŁEM KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ

CZECHOSŁOWACJA

1. Abrahám, pow. Galanta, Słowacja.
Groby grupy nitrzańskiej były przecięte przez groby k. unietyckiej¹.
2. Barca koło Koszyc, Słowacja.
W osadzie wyróżniono kilka warstw leżących jedna nad drugą. Były to wliczając od dołu: 1 — warstwa IV/3 z zabytkami k. bukowogórskiej, 2 — warstwa IV/2 z zabytkami k. bukowogórskiej i polgarskiej, 3 — warstwa IV/1 z zabytkami k. ceramiki promienistej i ceramiki sznurowej, 4 — warstwa III z zabytkami z epoki brązu².
Komentarz: występowanie w jednej warstwie zabytków k. ceramiki promienistej i ceramiki sznurowej może wskazywać na współczesność obu kultur.
3. Bášt, Praga-Północ, Czechy.
W grobie szkieletowym znajdowały się: fragmentarycznie zachowana amfora k. ceramiki sznurowej i dzbanek k. pucharów dzwonowatych³.
Komentarz: sytuacja ta wskazuje na współczesność zabytków obu kultur.
4. Bohušovice, pow. Litomeřice, Czechy.
Grób k. ceramiki sznurowej został zniszczony przez pochówek k. unietyckiej⁴.
5. Brekov-Topol'ovka, pow. Humenné, Słowacja.
Był tu kurhan z grobem k. ceramiki sznurowej wyposażony w dwie miski i kubek. Natomiast w nasypie znajdowały się skorupy k. ceramiki sznurowej⁵.
6. Břežánky, pow. Teplice, Czechy.
Grób k. ceramiki sznurowej został naruszony przez pochówek k. unietyckiej⁶.
7. Dáblice, pow. Praha-Vychod, Czechy.
Na dnie jamy grobowej, na głębokości 120 cm, leżał skurczony szkielet z inwentarzem w postaci noża krzemiennego i rozproszonych skorup z puchara k. ceramiki sznurowej. Natomiast w wypełniku grobu, na głębokości 70 cm, było skupisko czterech naczyń k. pucharów dzwonowatych⁷.

¹ Točík 1963, s. 760.

² Hájek 1961, s. 61.

³ Buchvaldek 1958, s. 33, ryc. 1.

⁴ Buchvaldek 1967, s. 111.

⁵ Budinský-Krička 1967, s. 312 n.

⁶ Buchvaldek 1967, s. 111.

⁷ Buchvaldek 1967, s. 111 n.

Komentarz: najprawdopodobniej znalezisko to zaświadcza współczesność obu kultur.

8. Dobříčany, pow. Žatec, Czechy.

Był tu grób k. ceramiki sznurowej przecięty przez jamę k. Řivnáč⁸.

9. Jevišovice, stanowisko Stary Zamek, pow. Znojmo, Morawy.

W osadzie wyróżniono warstwy w układzie stratygraficznym. Najniższa warstwa D i dolna połowa warstwy wyższej C zawierały zabytki k. pucharów lejkowatych przemieszane z materiałem k. morawskiej ceramiki malowanej. W górnej części warstwy C były zabytki k. pucharów lejkowatych z elementami k. ceramiki promienistej. Najwyższa warstwa B zawierała zabytki nawiązujące do k. ceramiki promienistej oraz k. ceramiki sznurowej, a wśród tych ostatnich liczne toporki⁹.

10. Košarovce, pow. Humenné, Słowacja.

W nasypie kurhanu, który przykrywał grób k. ceramiki sznurowej, znajdowały się różne zabytki, spośród których część należała do k. ceramiki sznurowej¹⁰.

11. Kouřim, stanowisko Stara Kouřim, pow. Kolín, Czechy.

W grobie należącym do k. ceramiki sznurowej znaleziono fragment amfory k. amfor kulistych¹¹.

Komentarz: ceramika k. amfor kulistych jako ewentualna domieszka mechaniczna jest starsza od obiektu k. ceramiki sznurowej.

12. Lesné, pow. Michalovce, Słowacja.

W nasypie kurhanu, który krył pochówek k. ceramiki sznurowej, znajdowała się skorupa k. pucharów lejkowatych¹².

Komentarz: znalezisko to zaświadcza starszy wiek k. pucharów lejkowatych.

13. Lipany, Praga-Południe, Czechy.

Dwa groby k. ceramiki sznurowej zostały naruszone przez pochówki k. unieżyckiej¹³.

14. Lysolaje koło Pragi, Czechy.

a) W grobach k. ceramiki sznurowej nr 6, XLIV, XLIX, LVII, LX, LXIII—LXV były domieszki zabytków k. pucharów lejkowatych bądź k. ceramiki promienistej, bądź też k. Řivnáč¹⁴.

b) W jamie k. pucharów lejkowatych było ucho od naczynia k. ceramiki sznurowej¹⁵.

c) W obiekcie będącym przypuszczalnie chatą, należącym do k. Řivnáč, znajdowała się skorupka k. ceramiki sznurowej¹⁶.

Komentarz: wnioski dotyczące chronologii muszą być wątpliwe, gdyż trzeba podkreślić, że w tej osadzie były też w jamach neolitycznych skorupy kultur bardzo późnych, między innymi unieżyckie, rzymskie i średniowieczne.

⁸ Buchvaldek 1958, s. 32; 1967, s. 110; Mašek 1959, s. 76; 1961, s. 331; Pleslová-Štiková 1972, s. 119.

⁹ Kilian 1955, s. 130 n.; Medunová-Benešová 1972, tab. 85: 5, 91: 1, 4, 5, 8, 9, 12, 1—7, 10, 93: 1—8, 11; Milojčić 1949, s. 95; Palliardi 1914, s. 265 n.

¹⁰ Bidinský-Krička 1967, s. 314 n.

¹¹ Budinský-Krička 1967, s. 307 n. Skorupę k. pucharów lejkowatych rozpoznaliśmy na tab. XXIII: 9.

¹² Ehrich, Pleslová-Štiková 1968, s. 185 n.

¹³ Buchvaldek 1958, s. 32 n.; 1967, s. 111.

¹⁴ Pleslová-Štiková 1972, s. 51—53, 59, 121.

¹⁵ Pleslová-Štiková 1972, s. 23.

¹⁶ Pleslová-Štiková 1972, s. 47, ryc. 45: 15.

d) W grobie znaleziono obok ceramiki charakterystycznej dla k. pucharów dzwonowatych dwie miedziane spiralki, szydło i uchaty puchar k. ceramiki sznurowej¹⁷.

Komentarz: najprawdopodobniej znalezisko zaświadcza współczesność obu kultur.

15. Nesvady, pow. Komárno, Słowacja.
Na cmentarzysku stwierdzono stratyografię poświadczającą starszy wiek grupy nitrzańskiej, a młodszy — k. unietyckiej¹⁸.
16. Obrnice, pow. Most, Czechy.
Grób k. ceramiki sznurowej naruszył warstwę z ceramiką k. Řivnáč. W dodatku w wypełniku grobu, między szkieletami, znaleziono skorupę k. Řivnáč¹⁹.
17. Poděbrady-Sanspareil, pow. Nymburk, Czechy.
Grób k. pucharów dzwonowatych zawierał szyjkę amfory k. ceramiki sznurowej²⁰.
Komentarz: znalezisko zaświadcza starszy wiek k. ceramiki sznurowej.
18. Praga-Bohnice, Czechy.
W osadzie z materiałem k. pucharów lejkowatych i k. Řivnáč znaleziono fragment pucharu k. ceramiki sznurowej²¹.
Komentarz: fragment pucharu zapewne stanowił domieszki mechaniczną i prawdopodobnie był starszy od jamy.
19. Praga-Bubeneč, Czechy.
W grobie szkieletowym znajdowały się uchaty puchar i przypuszczalnie dzbanek k. ceramiki sznurowej oraz miska k. unietyckiej²².
Komentarz: prawdopodobnie znalezisko zaświadcza współczesność obu kultur.
20. Praga-Kobylisy, Czechy.
Podwójny grób k. ceramiki sznurowej przeciął jamę k. pucharów lejkowatych²³.
21. Praga-Motol, Czechy.
W resztkach chaty k. pucharów lejkowatych znaleziono dwa puchary k. ceramiki sznurowej²⁴.
Komentarz: nie wiadomo jak interpretować to znalezisko pod względem chronologicznym. Według J. Aksamita puchary miały znaleźć się później.
22. Řeporyje, Praga-Zachód, Czechy.
W grobie znajdowała się ceramika k. ceramiki sznurowej a obok niej — miska k. unietyckiej²⁵.
Komentarz: najprawdopodobniej znalezisko to zaświadcza współczesność dwu kultur.
23. Rež koło Pragi, Czechy.

¹⁷ Buchvaldek 1958, s. 34; 1967, s. 112.

¹⁸ Točík 1963, s. 760.

¹⁹ Mašek 1959, s. 73 n.; 1961, s. 331; Neustupný 1965, s. 415.

²⁰ Buchvaldek 1967, s. 112.

²¹ Buchvaldek 1958, s. 33; 1967, s. 112.

²² Buchvaldek 1958, s. 34.

²³ Buchvaldek 1958, s. 33; 1967, s. 110. Pleslová-Štiková 1972, s. 119.

²⁴ Buchvaldek 1958, s. 33; 1967, s. 110. Pleslová-Štiková 1972, s. 119.

²⁵ Buchvaldek 1958, s. 34.

W jamie osadniczej k. ceramiki wstęgowej klutej znaleziono dwie skorupki k. ceramiki sznurowej²⁶.

Komentarz: prawdopodobnie skorupy „sznurowe” są starsze od obiektu wstęgowego. Z drugiej zaś strony należy zaznaczyć, że tak wczesny wiek k. ceramiki sznurowej nie ma w Europie nigdzie indziej potwierdzenia.

24. Šapinec, pow. Bardejov, Słowacja.

W kurhanach nr 1 i 4 kryjących groby k. ceramiki sznurowej znajdowały się dziesiątki skorup k. ceramiki sznurowej i jakiejś nieokreślonej kultury neolitycznej²⁷.

Komentarz: zabytki w nasypie są starsze od grobów pod kurhanami.

25. Šarka koło Liboče.

Ponad warstwą z ceramiką k. pucharów lejkowatych znajdowała się warstwa z zabytkami k. ceramiki sznurowej²⁸.

26. Tušimice, pow. Chomutov, Czechy.

Był tu grób k. ceramiki sznurowej, w którego wypełnisku znajdowała się ceramika k. amfor kulistych i k. Řivnáč²⁹.

Komentarz: domieszka jest mechaniczna i starsza od obiektu k. ceramiki sznurowej.

27. Vikletice, pow. Chomutov, Czechy.

a) W grobie nr 4 były dwa pochówki k. ceramiki sznurowej, jeden nad drugim. Szkielet starszy znajdował się na dnie jamy grobowej, leżał skurczony na prawym boku wzdłuż kierunku W (głowa)—E. Inwentarz: amfora dwuuszna, dwa narzędzia kościane i dwa wióry krzemienne. Szkielet młodszy znajdował się 8—12 cm pod powierzchnią, był niekompletny, leżał przypuszczalnie skurczony na lewym boku wzdłuż kierunku E—W.

b) Był tu grób k. pucharów lejkowatych nr 12B naruszony i częściowo zniszczony przez grób k. ceramiki sznurowej nr 12A.

c) Były tu dwa groby, z których grób nr 19 był naruszony przez grób nr 18. Starszy grób nr 19 należał albo do k. ceramiki sznurowej, albo do k. pucharów lejkowatych; był jamowy ze szkieletem skurczonym, ułożonym na prawym boku wzdłuż kierunku S—N. Bez inwentarza. Grób młodszy nr 18, jamowy, zawierał przemieszane kości nakryte dwoma kamieniami; zawierał pierwotnie szkielet zorientowany przypuszczalnie S—N. Były w nim ułamki amfor albo k. ceramiki sznurowej, albo k. amfor kulistych.

d) Grób nr 37 należący albo do k. ceramiki sznurowej, albo do k. pucharów lejkowatych został naruszony przez grób k. ceramiki sznurowej nr 34. Starszy grób nr 37 był jamowy, ze szkieletem przypuszczalnie na prawym boku, zorientowanym wzdłuż kierunku W—E. Młodszy grób nr 34 był też jamowy, zawierał na dnie i przy ścianach duże kamienie. Zawierał dwa pochówki. Jeden szkielet skurczony, ułożony na lewym boku, zorientowany W—E. Drugi szkielet był źle zachowany. Zawierał on inwentarz „sznurowy”, lecz autorzy dodają, że znalezione w nim narzędzia krzemienne nie potwierdzają przynależności do k. ceramiki sznurowej. Lecz za „sznurowym” charakterem przemawiają puchar i narzędzia krzemienne.

e) Był tu grób nr 118, w którym prawdopodobnie pochówek k. ceramiki sznurowej został naruszony przez pochówek k. unietyckiej. W jamie grobowej, na

²⁶ Buchvaldek 1967, s. 112; Milojčić 1949, s. 96; Neustupný 1958, s. 56.

²⁷ Budinský-Krička 1967, s. 289 n., s. 294 n.

²⁸ Antoniewicz 1925, s. 270.

²⁹ Buchvaldek 1967, s. 111; Neustupný 1965, s. 392 n.

głębokości 8—10 cm, znajdował się mocno uszkodzony szkielet położony na prawym boku w pozycji skurzonej, zorientowany SSE—NNW. Inwentarz: amfora dwuuszna k. ceramiki sznurowej oraz puchar z uchem k. unietyckiej, nadto trzy wisiorki z zębów zwierzęcych. Autorzy piszą, że pierwotnie był tu pochówek k. ceramiki sznurowej, do którego należały amfora i wisiorki. Ten pierwotny szkielet miał leżeć w pozycji skurzonej na lewym boku wzdłuż kierunku E—W. Były też resztki drugiego szkieletu w środkowej części grobu. Z położenia drugiego szkieletu i na podstawie pucharka unietyckiego autorzy wnoszą, że pochówek k. unietyckiej był wtórny³⁰.

28. Vraný, pow. Kladno, Czechy.

W wypełniku chaty k. Rivnáč znaleziono fragment toporka k. ceramiki sznurowej³¹.

Komentarz: prawdopodobnie fragment toporka stanowił domieszkę mechaniczną i był starszy od chaty.

29. Žatec, pow. Louny, Czechy.

Był to grób k. ceramiki sznurowej z pucharem zniszczonym przez pochówek k. unietyckiej³².

DANIA

1. Aptrup, pow. Viborg.

W kurhanie znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej. Pochówek starszy, główny, zawierał trumnę drewnianą, a jako wyposażenie — toporek kamienny. W zachodniej części kurhanu był młodszy pochówek obramowany kamieniami; zawierał on puchar esowaty z ornamentem sznurowym³³.

2. Damsmark, pow. Ribe.

W kurhanie k. ceramiki sznurowej były groby w układzie stratygraficznym. Około 40 cm ponad gruntem podkurhanowym był grób (A) górny, młodszy, z obudową kamienną. Zawierał wisiorki bursztynowe. Około 10 cm ponad gruntem podkurhanowym był grób (D) starszy. Inwentarz: dwa krążki z bursztynu, siekierka krzemienista, kilka skorup. Ponadto w kurhanie była domieszka mechaniczna w postaci zabytków k. pucharów lejkowatych z wcześniejszej osady³⁴.

3. Esbjerg, pow. Ribe.

W dwu kurhanach k. ceramiki sznurowej były starsze domieszki mechaniczne zabytków k. pucharów lejkowatych³⁵.

4. Fragdrüp, pow. Ålborg.

W kurhanie znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej położone jeden nad drugim. W gruncie pod nasypem był grób starszy z inwentarzem w postaci noża krzemienistego i grotu k. ceramiki dołkowo-grzebykowej. Grób młodszy leżał na powierzchni pierwotnego gruntu i zawierał siekierkę krzemienistą³⁶.

³⁰ Buchvaldek, Koutecký 1970, s. 21 n., 23, 24 n., 33 n., 48; 1972, s. 168.

³¹ Pleslová-Štiková 1972, s. 120.

³² Buchvaldek 1967, s. 111.

³³ Seeberg, Kristensen 1964, s. 14.

³⁴ Davidsen 1978, s. 92, 172.

³⁵ Davidsen 1978, s. 172.

³⁶ Becker 1954, s. 110; Ebbesen 1978, s. 254.

Komentarz: grocik k. ceramiki dołkowo-grzebykowej poświadcza kontakt chronologiczny z k. ceramiki sznurowej.

5. Frokjaer, pow. Ribe.

W jednym grobie znaleziono tu zabytki dwu kultur: k. pucharów lejkowatych i k. ceramiki sznurowej³⁷.

Komentarz: uważamy, że sytuacja ta zaświadcza współczesność dwu kultur.

6. Gedsted Hedegård, pow. Viborg.

W kurhanie stwierdzono grób k. ceramiki sznurowej z obramowaniem kamiennym. Inwentarz: grót krzemienny do łuku k. ceramiki dołkowo-grzebykowej i siekiera krzemienna k. ceramiki sznurowej³⁸.

7. Hagebrogård, pow. Ringkøbing.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znajdował się wtórny pochówek k. ceramiki sznurowej z okresu późnego³⁹.

8. Hjerting, pow. Ribe.

W kurhanie k. ceramiki sznurowej była starsza domieszka mechaniczna zabytków k. pucharów lejkowatych⁴⁰.

9. Jordhøj, pow. Randers.

Był tu kurhan k. pucharów lejkowatych z megalityczną komorą. W komorze znaleziono, uznane przez autora za wtórne, naczynia i narzędzia k. ceramiki sznurowej⁴¹.

10. Kalhave, pow. Skanderborg.

W grobie k. ceramiki sznurowej znajdowała się siekierka k. pucharów lejkowatych⁴².

Komentarz: albo siekierka była starsza, albo współczesna grobowi.

11. Kampen, wyspa Sylt.

a) W grobowcu k. pucharów lejkowatych z trzema komorami kamiennymi w jednej z nich znajdowały się, uznawane jako wtórne, puchar k. ceramiki sznurowej oraz zabytki z epoki brązu.

b) W kurhanie był grobowiec kamienny k. pucharów lejkowatych z wtórnym pochówkiem k. ceramiki sznurowej⁴³.

12. Killerup, pow. Maribo.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych z licznymi zabytkami tej kultury znajdowały się też zabytki k. ceramiki sznurowej w postaci dwu pucharów esowatych i toporka kamiennego⁴⁴.

Komentarz: prawdopodobnie zabytki k. ceramiki sznurowej były wtórne.

13. Koldkur, pow. Viborg.

a) W kurhanie K1 znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej. Grób C, starszy, pierwotny, znajdował się na powierzchni pierwotnego gruntu, był typu jamowego, zawierał ślady węgla drzewnego. Były widoczne ślady po szkielecie, który leżał na grzbiecie z wyciągniętymi rękami i nogami i był zorientowany ENE (głowa)—WSW. Zawierał on inwentarz w postaci paciorków bursztynowych. Grób B, wtórny, znajdował się w nasypie kurhanu. Właściwie była to resztką grobu o niewiadomej formie. Zawierał ślady węgla drzewnego oraz wisiora z bursztynu i niezdobioną skorupę.

³⁷ Davidsen 1978, s. 170.

³⁸ Ebbesen 1975, s. 255.

³⁹ Brøndsted 1960, s. 290 n.; Jørgensen 1977, s. 180.

⁴⁰ Davidsen 1978, s. 90 n, 1972.

⁴¹ Kjaerum 1969, s. 59, ryc. 13, 14.

⁴² Ebbesen 1975, s. 252; Salewicz 1968, s. 104.

⁴³ Struve 1955, s. 89, 190.

⁴⁴ Ebbesen 1975, s. 307 n.

b) w Kurhanie K 2 znajdowały się trzy groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób C, najstarszy, był usytuowany na powierzchni pierwotnego gruntu. Jamowy. Zawierał węgle drzewne i paciorki z bursztynu. Grób B, młodszy, leżał w nasypie kurhanu, 25 cm ponad gruntem podkurhanowym. Zawierał wisiorki i obrączki z bursztynu. Grób A, najmłodszy, znajdował się w górnej części kurhanu i miał charakter ciepłopalny. Zawierał kamienie i przepalone kości.

c) Kurhan K 4 obejmował dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób B, starszy, znajdował się na powierzchni pierwotnego gruntu, zawierał węgle drzewne. Brak inwentarza. Grób A, młodszy, leżał w nasypie kurhanu. Zawierał tylko toporek kamienny.

d) W kurhanie K 5 były trzy groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób C, starszy, znajdował się przy dnie kurhanu. Był obramowany kamieniami. Zawierał resztki węgla drzewnych oraz toporek kamienny i siekierkę krzemienną. Ponadto w wypełniku kurhanu znajdowały się dwa groby ciepłopalne, młodsze od grobu poprzedniego. Grób A leżał 68 cm ponad dnem kurhanu, a grób B — 30 cm pod powierzchnią kurhanu. Oba są młodsze od grobu C, lecz nie jest znana relacja chronologiczna między nimi.

e) W kurhanie K 7 było kilka grobów, z których najstarszy, należący do k. ceramiki sznurowej, znajdował się na powierzchni pierwotnego gruntu. Były w nim ślady trumny i słabo zaznaczona czaszka. Zawierał węgle drzewne i fragmenty drewna, nadto głowicę do maczugi, obrączkę, wisiorek i dwa ułamki bursztynu. Ponadto były też groby wtórne A, B, C, D, E zlokalizowane w nasypie kurhanu. Z tego grób A pochodził z epoki brązu, a pozostałe należały do k. ceramiki sznurowej. W grobie B były wisiorki z bursztynu, w grobie C — resztki trumny, a w grobie D — głowica do maczugi. W niektórych były węgle drzewne.

f) W kurhanie K 8 były groby w układzie stratygraficznym. Najstarszy był grób C, k. ceramiki sznurowej, położony na powierzchni pierwotnego gruntu. Stwierdzono resztki wielu szkieletów ułożonych głowami ku SW. Inwentarz: toporek kamienny i nóż krzemienny. Ponadto były dwa groby wtórne w wypełniku kurhanu, a więc młodsze od grobu C: 1 — grób A, 100 cm pod powierzchnią kurhanu, ze śladami konstrukcji kamiennej; zawierał węgle drzewne i sztylet krzemienny. Autor określił go jako późnoneolityczny. 2 — grób B, 150 cm pod powierzchnią kurhanu, z licznymi wisiorkami z bursztynu. Należał on do k. ceramiki sznurowej. Oprócz tego w wypełniku kurhanu, między grobami A i B, znajdowały się ułamki ceramiki sznurowej oraz nóż krzemienny; zapewne był to inwentarz ze zniszczonego grobu również młodszego od grobu C, lecz o niewiadomym stosunku czasowym do grobów A i B.

g) W kurhanie K 9 znajdowały się trzy groby w układzie stratygraficznym. Grób C, najstarszy, należący niewątpliwie do k. ceramiki sznurowej, znajdował się pod kurhanem zagłębiony 10 cm w pierwotny grunt. Zawierał węgle drzewne oraz toporek kamienny i wiór krzemienny. W wypełniku kurhanu, na głębokości 17 i 20 cm, znajdowały się dwa groby ciepłopalne A i B nieokreślone kulturowo. Były one młodsze od grobu C. Grób A zawierał węgle drzewne, przepalone kości i skorupy. Grób B zawierał również węgle drzewne i przepalone kości, nadto skorupy i dużą ilość krzemienia.

h) W kurhanie K 10 znajdowało się kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób F, najstarszy, należący do k. ceramiki sznurowej, był zagłębiony 10 cm w grunt podkurhanowy. Wschodnia część pochówku była naruszona przez grób G. Inwentarz: toporek kamienny i wiór krzemienny. Grób G, młodszy, był późnoneolitycznego wieku. Brukowany. Zawierał grot oszczepu. Po-

nadto w nasypie kurhanu, niezbyt głęboko, znajdowały się groby ciałopalne: grób A z resztkami przepalonych kości i węglami drzewnymi, grób B — z węglami drzewnymi; groby C i D — z węglami drzewnymi i przepalonymi kośćmi; grób E był zniszczony. Autor nie określa chronologii grobów A—E. Nie wykluczone, że należały one do k. ceramiki sznurowej.

i) W kurhanie K 11 znajdowały się groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób D, najstarszy, znajdował się na powierzchni pierwotnego gruntu. Zawierał resztki trzech ewentualnie czterech szkieletów. Inwentarz: toporek kamienny, zatępiec wiórowy z krzemienia i paciorki bursztynowe; było też skupisko węgla drzewnych. Jako młodsze od grobu D wystąpiły przypuszczalnie grób B i konstrukcja kamienna A. Grób B leżał w wypełnisku kurhanu, 60 cm ponad jego dnem. Zawierał wiór kamienny. Konstrukcja kamienna A znajdowała się pod powierzchnią kurhanu.

j) W kurhanie K 12 znajdowały się groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób E, najstarszy, leżał na powierzchni pierwotnego gruntu i zawierał skupisko węgla drzewnych oraz siekierkę krzemioną. Jako młodsze wystąpiły groby A, B, C i D. Grób D leżał około 30 cm ponad pierwotnym gruntem, zawierał resztki węgla drzewnych, pucharek doniczkowaty i kilka wisiorków z bursztynu. Ponadto w wypełnisku kurhanu wystąpiły groby A, B i C, przy czym groby A i C były ciałopalne. Grób B zawierał skupisko węgla drzewnych. W grobie A wystąpiły skorupy.

k) W kurhanie K 13 wystąpiły groby przeważnie k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Zwracają uwagę groby G i F, oba umieszczone w gruncie podkurhanowym. Nie wiadomo, który z nich jest starszy, a który młodszy. Oba trzeba uznać za pierwotne. Grób G był zagłębiony 94 cm, zawierał resztki szkieletu położonego na prawym boku w pozycji skurczonej, skierowanego głową na W; brak inwentarza. Grób F leżał na głębokości 73 cm. Inwentarz: puchar esowaty, zdobiony na przemian pasmami linii sznurowych i stempelkami, oraz dwa wióry krzemienne. Jako młodsze od grobów G i F wystąpiły w nasypie kurhanu groby A, B, C i D. Grób A był ciałopalny i zawierał przepalone kości; grób B — również ciałopalny w urnie; grób C — z toporkiem kamiennym k. ceramiki sznurowej, grób D należał do epoki brązu.

l) W kurhanie K 15 wystąpiły dwa groby w układzie stratygraficznym. Grób B k. ceramiki sznurowej, pierwotny, był zlokalizowany w gruncie podkurhanowym. Zawierał resztki szkieletu skierowanego głową ku E, położonego na leżym boku. Brak inwentarza. Grób A, młodszy, był położony na powierzchni pierwotnego gruntu. Miał resztki jakiejś obudowy. Zawierał sżytelet krzemieniny. Autor określa go na późnoneolityczny ⁴⁵.

14. Lille Håmborg, pow. Ringkøbing.

W kurhanie k. ceramiki sznurowej były starsze domieszki mechaniczne zabytków k. pucharów lejkowatych. Są daty radiowęglowe dla trumny z grobu: 2050 ± 90 p.n.e. (K—2710) i 2020 ± 90 p.n.e. (K—2711) ⁴⁶.

15. Møjlgård, pow. Viborg.

a) W kurhanie M 3 znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób B, starszy, był zagłębiony w grunt pod kurhanem. Zawierał resztki skurczonego szkieletu, położonego na prawym boku, skierowanego głową na WSW. Inwentarz: siekiera i dwa wióry krzemienne. Grób A, młodszy, znajdował się na powierzchni pierwotnego gruntu. Zawie-

⁴⁵ Jørgensen 1977, s. 147 n.

⁴⁶ Davidsen 1978, s. 86, 171.

rał toporek kamienny. Prócz tego w wypełniku kurhanu było osiem skorup k. pucharów lejkowatych.

Komentarz: domieszka mechaniczna k. pucharów lejkowatych w wypełniku kurhanu wskazuje na starszy wiek tej kultury w stosunku do grobu.

b) W kurhanie M 5 znajdowało się kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób D, główny, pierwotny, był zagłębiony 86 cm w grunt podkurhanowy. Inwentarz: pucharok esowaty z ornamentem stempelkowym i dwa wióry krzemienne. Grób C, późnoneolityczny, zapewne młodszy od grobu D (autor nie podaje jego lokalizacji w obrębie kurhanu) miał konstrukcję kamienną i zawierał węgle drzewne oraz sztylet krzemienisty. Ponadto 35 cm pod powierzchnią kurhanu był grób B, zdaniem autora z epoki brązu, zawierał resztki kości i grocik sercowaty. I wreszcie był w kurhanie grób A, ciepłopalny, z resztkami kości (autor nie podaje jego głębokości w kurhanie i nie określa przynależności kulturowej).

c) W kurhanie M 7 było kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób G, k. ceramiki sznurowej, pierwotny, był zagłębiony w grunt pod kurhanem. Zawierał resztki szkieletu w pozycji skurczonej na prawym boku, skierowanego głową ku W. Inwentarz: toporek kamienny. Jako młodszy od grobu G wystąpił grób F k. ceramiki sznurowej, położony na pierwotnej powierzchni gruntu. Zawierał resztki skurczonego szkieletu, ułożonego na lewym boku głową ku W. I wreszcie jako najmłodsze, młodsze od grobu F, wystąpiły groby A, B, C, D, E. Groby A—C były ciepłopalne bez inwentarza. Autor nie podaje o nich bliższych danych. Grób D, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, znajdował się 115 cm ponad pierwotnym gruntem. Zawierał resztki skurczonego szkieletu ułożonego na prawym boku głową ku W; brak inwentarza. Grób E k. ceramiki sznurowej znajdował się ponad pierwotnym gruntem. Zawierał wisiorki bursztynowe.

d) W kurhanie M 9 było kilka grobów w układzie stratygraficznym. Jako najstarszy wystąpił grób E k. ceramiki sznurowej zagłębiony w grunt pod kurhanem. Były w nim ślady po skurczonym szkielecie ułożonym na prawym boku głową ku W. Inwentarz: toporek kamienny, siekierka, dłućko, nóż i cztery drapacze z krzemienia; nadto węgle drzewne i skorupy. Jako młodsze od grobu E, lecz o niewiadomym stosunku chronologicznym względem siebie, wystąpiły groby A, B, C, D. Grób D znajdował się 130 cm pod pierwotnym gruntem, zawierał węgle drzewne. Brak inwentarza. Kultura nieokreślona. Grób C k. ceramiki sznurowej znajdował się 160 cm ponad pierwotnym gruntem. Zawierał ślady szkieletu, nadto węgle drzewne oraz inwentarz: dwa toporki kamienne, wisiorki z bursztynu i skorupy. Grób B, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, wystąpił w nasypie kurhanu. Zawierał trochę kamieni i węgli drzewnych. Brak inwentarza. Został on naruszony przez grób A z epoki brązu; grób A leżał 100 cm pod powierzchnią kurhanu.

e) W kurhanie M 10 były dwa groby kultury ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób B, starszy, leżał nieco poniżej pierwotnej powierzchni gruntu. Była tu przepalona część trumny. Zawierał siekierę krzemienią. Grób A, młodszy, znajdował się 30 cm ponad pierwotnym gruntem. Zachował się fragment drewna z trumny. Zawierał paciorki z bursztynu.

f) W kurhanie M 11 wystąpiło kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób F, k. ceramiki sznurowej, był pierwotny, najstarszy. Wkopany w pierwotny grunt. Zawierał ślady szkieletu położonego na lewym boku głową ku W. Brak inwentarza. Grób E k. ceramiki sznurowej był młodszy od grobu F. Znajdował się 80 cm nad pierwotnym gruntem. Zawierał zwęglone resztki trumny nadto toporek kamienny. Grób D, najmłodszy, młodszy od grobu E, pochodził według autora z epoki brązu. Znajdował się 200 cm nad pierwot-

nym gruntem. I wreszcie były groby A, B, C nieokreślonego wieku, młodsze od poprzednich grobów. „Grób” A było to tylko skupisko kamieni położone około 50 cm pod powierzchnią kurhanu; brak inwentarza: Grób B był ciepłopalny i znajdował się około 100 cm pod powierzchnią kurhanu. Było w nim trochę kości i skorup. Grób C znajdował się około 100 cm pod powierzchnią kurhanu; było to skupisko kilku kamieni, między którymi znajdowały się przepalone kości i węgle drzewne.

g) W kurhanie M 13 było kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób F k. ceramiki sznurowej, najstarszy, znajdował się poniżej pierwotnego gruntu. Były w nim jakby kontury trumny. Zawierał resztki szkieletu ze skurczonymi nogami, położonego na prawym boku głową ku SW. Inwentarz: toporek kamienny. Jako młodsze od grobu F wystąpiły groby E i D. Grób E k. ceramiki sznurowej znajdował się 200 cm pod powierzchnią kurhanu. Zawierał toporek kamienny. Grób D, według autora późnoneolityczny, zawierał resztki trumny. Jego dno znajdowało się 230 cm pod powierzchnią kurhanu. Zawierał resztki szkieletu i sztylet krzemienny. I wreszcie jako młodsze od grobów E i D wystąpiły groby A, B i C, pochodzące z epoki brązu.

h) W kurhanie M 14 wystąpiło kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób D k. ceramiki sznurowej był najstarszy; był on zagłębiony w pierwotny grunt. Zawierał ślady trumny i skurzonego szkieletu na prawym boku głową na SW. Inwentarz: siekierka i dwa wióry krzemienne. Młodsze od grobu D były pochówki B i C. Grób B, k. ceramiki sznurowej, znajdował się około 200 cm nad pierwotnym gruntem. Zawierał pucharek doniczkowaty, kilka wisiorków z bursztynu i grocik. Grób C znajdował się 128 cm nad pierwotnym gruntem. Zawierał ślady trumny. Inwentarz: toporek kamienny, siekierka krzemienna i krążek z bursztynu. I wreszcie jako młodszy od grobów B i C wystąpił grób A z epoki brązu.

i) W kurhanie M 17 wystąpiło kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób E k. ceramiki sznurowej był najstarszy i leżał na pierwotnym gruncie podkurhanowym. Zachowały się ślady szkieletu, położonego na prawym boku, głową na NW. Inwentarz: toporek kamienny oraz siekierka i wiór krzemienny. Jako młodsze od grobu E wystąpiły groby D, C, B i A, lecz trudno określić ich wzajemne stosunki czasowe. Grób D, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, znajdował się 55 cm ponad pierwotnym gruntem. Zawierał węgle drzewne, resztki kości i wisiorki z bursztynu. Grób C k. ceramiki sznurowej znajdował się 135 cm nad podłogą kurhanu. Zawierał liczne kamienie, nadto węgle drzewne. Inwentarz: trzy pucharki doniczkowate, liczne rozproszone skorupy, ułamek krzemienia, liczne wisiorki z bursztynu. Grób B k. ceramiki sznurowej znajdował się 160 cm pod podłogą kurhanu. Zawierał toporek kamienny. I wreszcie grób A, ciepłopalny, nieokreślony kulturowo, znajdował się bezpośrednio pod darnią. Zawierał skorupy, węgle drzewne i przepalone kości.

j) W kurhanie M 20 były dwa groby w układzie stratygraficznym. Przypuszczalnie należały one do k. ceramiki sznurowej. Grób B, starszy, był zagłębiony w grunt pod kurhanem. Znajdowały się w nim ślady skurzonego szkieletu ułożonego na prawym boku głową ku SSW. Brak inwentarza. Grób A, młodszy, znajdował się na pierwotnej powierzchni gruntu. Zawierał kilka małych kamieni. Brak inwentarza⁴⁷.

16. Råbjerg, pow. Ringkøbing.

⁴⁷ Jørgensen 1977, s. 157 n.

W kurhanie nr 4 znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej, z których jeden zawierał dodatkowo skorupy k. pucharów lejkowatych⁴⁸.

Komentarz: zapewne skorupy k. pucharów lejkowatych stanowiły domieszkę mechaniczną i były starsze od grobu.

17. Saustrup, pow. Ringkøbing.

Pod brukiem obiektu k. pucharów lejkowatych znajdowała się starsza domieszka mechaniczna w postaci ułamków ceramiki sznurowej⁴⁹.

18. Selchausdal, wyspa Zelandia.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znaleziono fragmenty trzech esowatych pucharków k. ceramiki sznurowej⁵⁰.

Komentarz: prawdopodobnie ceramika sznurowa reprezentuje najmłodszy okres włożenia jej do grobu.

19. Skaerbaek, pow. Thisted.

a) W kurhanie E znajdował się grób F k. ceramiki sznurowej, w którym znaleziono grot do łuku charakterystyczny dla k. ceramiki dołkowo-grzebykowej⁵¹.

Komentarz: zgodnie z K. Ebbesenem uważamy, że znalezisko to poświadcza współczesność dwu kultur.

b) W kurhanie A k. ceramiki sznurowej były dwa groby w układzie stratygraficznym: grób starszy, centralny, bez inwentarza i, na powierzchni kurhanu, grób młodszy z toporkiem kamiennym. Ponadto w kurhanie była starsza domieszka mechaniczna w postaci zabytków k. pucharów lejkowatych, a pod kurhanem — starsze skorupy k. ceramiki sznurowej⁵².

20. Skarrild Overby, pow. Ringkøbing.

a) Stan. I. W kurhanie k. ceramiki sznurowej były domieszki mechaniczne w postaci zabytków k. pucharów lejkowatych.

b) Stan. II. W kurhanie były groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób najmłodszy znajdował się około 100 cm ponad gruntem podkurhanowym. Inwentarz: puchar moździerzowaty i toporek kamienny. Grób środkowy znajdował się w próchnicy podkurhanowej i zawierał dwa toporki kamienne. Poniżej poprzedniego grobu na głębokości 130 cm poniżej pierwotnej próchnicy znajdował się pochówek najstarszy w trumnie. Inwentarz: toporek kamienny i ostrze (autor nie podaje jakie). Jako domieszka mechaniczna wystąpiły w kurhanie zabytki k. pucharów lejkowatych.

c) Stan. III. W kurhanie k. ceramiki sznurowej była domieszka mechaniczna w postaci zabytków k. pucharów lejkowatych. Ponadto grób „sznurowy” był wkopany w warstwę kulturową k. pucharów lejkowatych. Dla pochówku są daty radiowęglowe: 2180 ± 100 p.n.e. (K—2441), 2090 ± 100 p.n.e. (K—2442), 2100 ± 100 p.n.e. (K—2443)⁵³.

d) Stan. V. W kurhanie k. ceramiki sznurowej była domieszka mechaniczna w postaci zabytków k. pucharów lejkowatych.

21. Skringstrup, pow. Viborg.

W grobie k. ceramiki sznurowej znajdowała się domieszka zabytków k. pucharów lejkowatych⁵⁴.

22. Søby, pow. Vfborg.

⁴⁸ Ebbesen 1975, s. 252 n.

⁴⁹ Davidsen 1978, s. 169.

⁵⁰ Becker 1954, s. 119.

⁵¹ Ebbesen 1975, s. 254.

⁵² Davidsen 1978, s. 169.

⁵³ Davidsen 1978, s. 86 n., 171.

⁵⁴ Ebbesen 1975, s. 252 n.

W kurhanie, w grobie k. ceramiki sznurowej, znaleziono toporek k. pucharów lejkowatych⁵⁵.

Komentarz: znalezisko zaświadcza współczesność dwu kultur.

23. Søndalshøj, pow. Viborg.

W grobie korytarzowym z zabytkami k. pucharów lejkowatych znajdowały się m. in. sztylet krzemienny i pięć pucharków k. ceramiki sznurowej fazy późnej⁵⁶.

Komentarz: prawdopodobnie grobowiec k. pucharów lejkowatych został wykorzystany przez ludność „sznurową” do złożenia naczyń. Nie zgadzamy się z C. J. Beckerem, który twierdzi, że znaleziska te poświadczają współczesność dwu kultur.

24. Stejlgård, pow. Ribe.

Były tu w kurhanie dwa groby k. ceramiki sznurowej usytuowane jeden nad drugim. Grób pierwszy, starszy, wpuszczony w grunt podkurhanowy, zawierał dwa naszyjniki z wisiorów bursztynowych. Grób drugi, młodszy, był umieszczony na powierzchni pierwotnego gruntu. Zawierał toporek kamienny⁵⁷.

25. Torsted, pow. Ringkøbing.

W grobie komorowym k. pucharów lejkowatych znajdowały się dodatkowo skorupy k. ceramiki sznurowej⁵⁸.

Komentarz: nie jest wykluczone, że skorupy k. ceramiki sznurowej stanowią domieszkę mechaniczną i są starsze od grobowca.

26. Vester Lem, pow. Viborg.

W grobie k. ceramiki sznurowej znajdowała się domieszka zabytków k. pucharów lejkowatych⁵⁹.

27. Vroue Hede, pow. Viborg.

Ułamki amfory turyńskiej k. ceramiki sznurowej znajdowały się wespół z licznym inwentarzem k. pucharów lejkowatych w grobie korytarzowym na stanowisku I. Autor pisze, że ogółem były tu trzy grobowce k. pucharów lejkowatych zawierające domieszki kultury ceramiki sznurowej⁶⁰.

Komentarz: wprawdzie autor pisze, że chodzi o domieszkę wtórną k. ceramiki sznurowej, lecz nie można wykluczyć, że zabytki „sznurowe” są współczesne ewentualnie nawet starsze od grobowca k. pucharów lejkowatych.

28. Ydby, stanowisko Sdr. Hede, pow. Thisted.

W grobie k. ceramiki sznurowej znajdowała się domieszka zabytków k. pucharów lejkowatych⁶¹.

29. Inne.

K. W. Struve informuje, że w wielu grobowcach megalitycznych k. pucharów lejkowatych znajdowały się jako wtórne zabytki k. ceramiki sznurowej⁶².

HOLANDIA

1. Angelslo.

W grobie nr 14 k. pucharów lejkowatych znaleziono skorupkę z puchara esowatego k. ceramiki sznurowej z ornamentem poziomych linii sznurowych i sze-

⁵⁵ Davidsen 1978, s. 109.

⁵⁶ Becker 1954, s. 95 n.

⁵⁷ Andersen 1961, s. 32.

⁵⁸ Becker 1954, s. 102.

⁵⁹ Ebbesen 1975, s. 252 n.

⁶⁰ Jørgensen 1977, s. 38 n., 180.

⁶¹ Ebbesen 1975, s. 252 n.

⁶² Struve 1955, s. 90.

regu stempelków. Grób ten jest datowany metodą radiowęglową na 2150 ± 30 p.n.e. (GrN N—5070) ⁶³.

2. Epe.

Znaleziono tu w kurhanie toporek k. ceramiki sznurowej, płytkę łuczniczą oraz dwa puchary dzwonowate typu Veluwe ⁶⁴.

3. Garderen.

W grobie znaleziono puchar będący hybrydem sznurowo-dwonowatym, toporek starszej fazy k. ceramiki sznurowej, nadto nóż i siekierkę krzemienią oraz wisiorki z bursztynu ⁶⁵.

4. Gelderland.

Były tu w kurhanie: grób pierwotny z pucharem esowatym k. ceramiki sznurowej oraz grób wtórny, młodszy, z pucharem dzwonowatym ⁶⁶.

5. Staverdense Heide.

Znaleziono tu w kurhanie toporek k. ceramiki sznurowej wraz z pucharem dzwonowatym typu Veluwe ⁶⁷.

6. Swalmen.

W ośmiu kurhanach znaleziono trzynaście całych i fragmentarycznych pucharów, które służą jako dowód związków między kulturami: ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych. Chodzi o puchary hybrydy ⁶⁸.

7. Uddeler Meer.

W kurhanie F znajdowały się: grób pierwotny, starszy, z pucharem esowatym i toporkiem kamiennym k. ceramiki sznurowej oraz grób wtórny, młodszy, z pucharem k. pucharów dzwonowatych ⁶⁹.

8. Vaassen.

W kurhanie nr III były dwa groby dwu kultur w układzie stratygraficznym. Kurhan został usypany dla starszego grobu k. ceramiki sznurowej. Były z nim związane: toporek kamienny i wiór krzemienisty. Z tą fazą wiążą też autorzy zabytki znalezione na wtórnym miejscu w kurhanie; są to siekierka krzemienista i dwie skorupy z ornamentem sznurowym. Grób ten był naruszony przez pochówek k. pucharów dzwonowatych, który znajdował się w drewnianym grobie skrzynkowym. Dla rowka otaczającego kurhan uzyskano datę radiowęglową 2215 ± 40 p.n.e. ⁷⁰

9. Veluwe.

W kurhanie nr 6 znaleziono dwa groby w układzie stratygraficznym. W niższej części kurhanu był grób k. ceramiki sznurowej zawierający puchar esowaty z ornamentem podwójnych linii sznurowych oraz stempelków, nadto toporek kamienny. W środku kurhanu, wyżej, znajdował się grób nieokreślonej kultury, zawierający ślady skurczonego pochówku oraz puchar esowaty, zdobiony poziomymi liniami rytymi i pionowymi stempelkami, narzędzie kamienne i cztery odpłuki krzemienne ⁷¹.

10. Vlaardingen.

W osadzie kultury Vlaardingen zostały znalezione, jako domieszka, fragmenty toporka kamiennego k. ceramiki sznurowej ⁷².

⁶³ Bakker, Waals 1973, s. 24.

⁶⁴ Lanting, Waals 1976a, ryc. 27.

⁶⁵ Lanting, Waals 1976a, s. 13.

⁶⁶ Childe 1929, s. 157; 1950, s. 166.

⁶⁷ Lanting, Waals 1976a, ryc. 28.

⁶⁸ Groenman-van Waateringe, Waals 1961, s. 47 n.

⁶⁹ Struve 1955, s. 125.

⁷⁰ Lanting, Waals 1971, s. 126.

⁷¹ Holwerda 1912, s. 371 n.

⁷² Regteren in. 1962b, s. 226.

Komentarz: domieszka k. ceramiki sznurowej albo jest współczesna osadzie, albo od niej starsza.

11. Voorschoten.

Były tu warstwy osadnicze jedna nad drugą. W poziomie najniższym był materiał nawiązujący do k. pucharów lejkowatych (m. in. flaszka z kryzą) (warstwa ma datę 2100 p.n.e.). W poziomie wyższym były zabytki k. Vlaardingen z wpływami k. pucharów lejkowatych (flaszka z kryzą) oraz ceramika sznurowa (warstwa ma datę 2030 ± 60 p.n.e., GrN—4909)⁷³.

12. Zandwerven.

W osadzie k. Vlaardingen, na piaszczystym wzniesieniu, stwierdzono też zabytki k. ceramiki sznurowej. Autorzy piszą, że k. Vlaardingen była tu współczesna lub wcześniejsza od k. ceramiki sznurowej. W osadzie stwierdzono kilka warstw humusu oddzielonych od siebie warstwami piasku. Na podstawie stratygrafii stwierdzono, że osadnictwo k. Vlaardingen zaczęło się tu wcześniej niż osadnictwo k. ceramiki sznurowej stwierdzone w warstwie III. Jeśli chodzi o k. ceramiki sznurowej, to stwierdzono skorupy z około 20 pucharów, fragmenty naczyń workowatych, uszkodzony kamienny toporek lódkowaty. Dla k. Vlaardingen z tego stanowiska uzyskano datę radiowęglową: 2040 ± 65 p.n.e. (GrN—2221)⁷⁴.

13. Inne.

a) W Holandii notuje się w kurhanach k. ceramiki sznurowej pojedyncze skorupy ceramiki głęboko nakłuwanej („Tiefstichkeramik”). K. W. Struve, na którego powołujemy się, nie podaje miejscowości⁷⁵.

b) W Holandii notuje się występowanie w starszych grobach megalitycznych ceramiki mieszanej typu sznurowo-dzwonowatego. F. C. Bursch, na którego powołujemy się, nie podaje miejscowości⁷⁶.

NIEMIECKA REPUBLIKA DEMOKRATYCZNA

1. Allstedt-Staatsforst, pow. Sangerhausen, Harz-Unstrut.

Był tu kurhan nr 1 z pochówkami k. ceramiki sznurowej i z epoki brązu. Groby „sznurowe” tworzyły układ stratygraficzny. Grób nr 4, starszy, centralny, miał formę skrzyni zbudowanej z płyt kamiennych. Zawierał resztki trzech lub czterech szkieletów ludzkich. Inwentarz: miedziana obrączka i skorupa zdobiona podwójnymi poziomymi liniami sznurowymi. Grób nr 3, wtórny, był młodszy od grobu nr 4, też skrzynkowy z płyt kamiennych; zawierał resztki skurzonego szkieletu ludzkiego zorientowanego NW (głowa)—SE. Inwentarz: amfora dwuuszna. Ponadto w wypełnisku kurhanu znajdowały się skorupy k. ceramiki wstęgowej rytej i k. pucharów lejkowatych⁷⁷.

Komentarz: luźne skorupy w kurhanie stanowią domieszkę mechaniczną i świadczą o starszym wieku kultur ceramiki wstęgowej rytej i pucharów lejkowatych.

2. Altenburg, pow. Altenburg, Turynia.

a) W jamie osadniczej k. ceramiki wstęgowej rytej były resztki pochówku k. ceramiki sznurowej⁷⁸.

Komentarz: przypuszczalnie grób „sznurowy” był młodszy od jamy.

⁷³ Louwe-Kooijmans 1976, s. 284 n.

⁷⁴ Regteren in. 1962a, s. 7 n.; 1962b, s. 224 n.

⁷⁵ Struve 1955, s. 90.

⁷⁶ Bursch 1933, s. 95.

⁷⁷ Matthias 1974, s. 24.

⁷⁸ Grimm 1940, s. 407; Loewe 1959, s. 60.

b) Groby k. ceramiki sznurowej były wkopane w osadę k. amfor kulistych⁷⁹.

3. Augsdorf, pow. Eisleben, Harz-Unstrut.

W kurhanie zwanym „szubienicznym” była złożona sytuacja stratygraficzna. Był to kurhan dwufazowy. Faza I była związana z k. ceramiki sznurowej, a faza II — z k. unietycką. Kurhan fazy I był mniejszy i zawierał następujące pochówki. I tak w pierwotnym gruncie pod kurhanem znajdował się najstarszy pochówek (d) typu Kalbsrieth. Jama grobowa była wyłożona płytami kamiennymi. Leżał w niej skurczony szkielet bez inwentarza. Nad tym grobem był usypany mały kurhan otoczony kolistym murem kamiennym. W kurhanie, ponad grobem d, znajdowały się dwa wtórne pochówki k. ceramiki sznurowej (b i c). W obu były skurczone szkielety, przy czym o jednym wiadomo, że leżał na prawym boku, zorientowany SW—NE. Inwentarz w jednym z grobów składał się z esowatego kubka zdobionego poziomymi liniami sznurowymi oraz facetowanego toporka. Ponadto między grobami znaleziono naczynie zbliżone do miski, lecz nie wiadomo, do którego grobu ono należało. Z kolei ponad kurhanem k. ceramiki sznurowej był grób skrzynkowy z płyt kamiennych należący do k. unietyckiej. Nad tym grobem został usypany większy kurhan. Poza kurhanem „sznurowym”, lecz jeszcze pod nasypem kurhanu unietyckiego, znajdowały się cztery groby: C — grupy bernburskiej, D — nieokreślony kulturowo oraz A i B — k. ceramiki sznurowej; oba w skrzyniach kamiennych. Nie wiadomo jaki jest ich stosunek do grobów „sznurowych” w pierwotnym kurhanie⁸⁰.

Komentarz: sytuację można przedstawić graficznie jak następuje:

Grob a k. unietyckiej	
Groby b i c k. ceramiki sznurowej	Groby A i B k. ceramiki sznurowej
Grob d typu Kalbsrieth	Grob C grupy bernburskiej

4. Baalberge, pow. Bernburg, Anhalt.

W kurhanie stwierdzono groby różnych kultur w układzie stratygraficznym. Najstarszy grób, należący do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych, znajdował się na pierwotnej powierzchni w środkowej części kurhanu. Miał on formę skrzyni kamiennej. Jako młodsze wystąpiły dwa pochówki w dwuczęściowej skrzyni kamiennej usytuowanej pod warstwą darni na kurhanie, z której jedna część kryła pochówek grupy walternienburskiej, a druga — naczynie k. amfor kulistych. Z kolei w północno-wschodniej części kurhanu, na głębokości 175 cm, znajdowały się naczynie i skorupy grupy bernburskiej. Z kolei płycej, na głębokości 50 cm, mieściła się skrzynia kamienna k. ceramiki sznurowej ze skurczonym szkieletem i inwentarzem w postaci amfory i pucharu. Prócz tego były młodsze pochówki ewentualnie pochówek, należący do k. unietyckiej. W wypełniku kurhanu leżały rozproszone zabytki grupy walternienburskiej i bernburskiej, ponadto nad centralnym grobem baalberskim były dwie skorupy k. ceramiki sznurowej⁸¹.

Komentarz: złożona sytuacja jest trudna do zinterpretowania. Za najprawdopodobniejszą uważamy interpretację, którą obrazuje następujący schemat:

⁷⁹ Fischer 1976b, s. 108.

⁸⁰ Matthias 1974, s. 34, ryc. 2, 3.

⁸¹ Brunn 1977, s. 4 n.; Lucas 1965, s. 3; Mildemberger 1953, s. 23 n.; Niklasson 1925a, s. 46 n.

Grób k. unietyckiej
Grób k. ceramiki sznurowej
Grób k. amfor kulistych
Groby grup walternienburskiej i bernburskiej
Grób grupy baalberskiej

Przy tym nie jest wykluczone, że mechaniczna domieszka skorup w kurhanie k. ceramiki sznurowej oraz grup walternienburskiej i bernburskiej jest bardzo wczesnego wieku, ewentualnie nawet starsza niż pierwotny kurhan baalberski.

5. Backleben, pow. Sömmerda, Turynia.

W grobie znaleziono dwa fragmenty kubków k. unietyckiej i skorupy z ornamentem strefowym k. ceramiki sznurowej⁶².

Komentarz: nie wiadomo jak interpretować wzajemne stosunki czasowe między dwiema kulturami. Prawdopodobnie zabytki unietyckie są młodsze od „sznurowych”.

6. Bandelow, pow. Prenzlau, Meklemburgia.

W zespole grobowym znaleziono naczynie k. amfor kulistych oraz siekierkę i toporek kamienny k. ceramiki sznurowej⁶³.

Komentarz: znalezisko to świadczy o współczesności dwu kultur.

7. Barleben, pow. Wolmirstedt, Saksonia.

Była tu sytuacja stratygraficzna zaświadczaćca starszy wiek zabytków grupy Schönfeld, a młodszy — z wczesnej epoki brązu⁶⁴.

8. Böhlen-Zeschwitz, pow. Lipsk, Anhalt.

a) W kurhanie nr 5 stwierdzono najstarszy grób grupy Salzmünde. Leżał on na pierwotnej powierzchni gruntu. Nad nim został usypany kurhan, który powiększono w czasie zakładania grobu późniejszego, usytuowanego na powierzchni pierwotnego kurhanu. Grób ten należał do k. ceramiki sznurowej; znaleziono amforę i narzędzia: toporek, siekierę i kilof. Z kolei drugi grób k. ceramiki sznurowej stwierdzono na niewielkiej głębokości w zachodniej części kurhanu. I wreszcie najmłodsze były dwa groby k. amfor kulistych, nr V i VI, położone we wschodniej połowie kurhanu⁶⁵.

Komentarz: sytuację stratygraficzną można zinterpretować następująco:

Dwa groby k. amfor kulistych
Dwa groby k. ceramiki sznurowej
Grób grupy Salzmünde

b) W kurhanie nr 6 był grób centralny założony na pierwotnej powierzchni gruntu należący do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych. W zachodniej części kurhanu znajdowały się dwa wtórne pochówki k. ceramiki sznurowej z narzędziami i ceramiką. Za wtórny należy też uznać grób grupy walternien-

⁶² Kilian 1955, s. 185.

⁶³ Schroeder 1951, s. 1 n.

⁶⁴ Wetzel (b. r. wyd.), s. 165.

⁶⁵ Mildemberger 1953, s. 25 n.

bursko-bernburskiej, którego stosunek czasowy do grobów „sznurowych” jest trudny do określenia⁸⁶.

Komentarz: powyższą sytuację można zobrazować następującym schematem:

Dwa groby k. ceramiki sznurowej	Grób grupy walternienbursko-bernburskiej
Grób grupy baalberskiej	

9. Börnecke, pow. Wernigerode, północny Harz.
W kurhanie grupy walternienburskiej znajdowały się jako wtórne pochówki k. ceramiki sznurowej i k. unietyckiej⁸⁷.
Komentarz: trudno zinterpretować wzajemną relację czasową między grobami kultur ceramiki sznurowej i unietyckiej.
10. Bottendorf, stanowisko Acker Tölde, pow. Artern, Harz-Unstrut.
Były tu dwa kamienne groby skrzynkowe k. ceramiki sznurowej, z których grób o orientacji N—S był wkopany w grób o orientacji W—E. Grób starszy zawierał trzy amfory, pucharek doniczkowy i nóż krzemienny. Grób młodszy mieścił trzy skurczone szkielety ludzkie i inwentarz w postaci skorup z esowatego puchara sznurowego i noża krzemiennego⁸⁸.
11. Braunsbedra, pow. Merseburg, Anhalt.
Były tu dwa groby k. ceramiki sznurowej położone jeden nad drugim. Grób w obudowie kamiennej znajdował się nad grobem bez obudowy. Grób dolny zawierał pucharek esowaty z ornamentem sznurowym i zawieszkę z muszli. W grobie górnym były dwie amfory, uchwały puchar sznurowy typu mansfeldzkiego, esowaty pucharek sznurowy, pucharek doniczkowy i motyka kościanna⁸⁹.
12. Burgörner, pow. Mansfeld, obszar Harzu.
W podłużnym kurhanie stwierdzono jądro w postaci spalonej budowli drewniano-kamiennej z zabytkami grup walternienburskiej i bernburskiej. Były też pochówki wtórne należące do k. ceramiki sznurowej i grupy bernburskiej. Grób k. ceramiki sznurowej zawierał dwie amfory i dwa puchary⁹⁰.
13. Cörmigk, pow. Bernburg, Anhalt.
W kurhanie było kilka grobów różnych kultur, z których grób centralny należał do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych. Nadto były liczne wtórne pochówki k. ceramiki sznurowej, z których jeden znacznie naruszył starszy grób centralny. Grób nr 3 był ciałopalny a grób nr 4 należał do grupy Schönfeld. Nadto były pochówki ewentualnie pochówek z wczesnej epoki brązu⁹¹.

Komentarz: sytuację można zobrazować następującym schematem:

Groby k. unietyckiej
Groby k. ceramiki sznurowej w tym grupy Schönfeld
Grób grupy baalberskiej

⁸⁶ Mildemberger 1953, s. 26 n.

⁸⁷ Matthias 1968, s. 11.

⁸⁸ Matthias 1974, s. 55.

⁸⁹ Fischer 1959, ryc. 1; Saal 1954, s. 81 n.

⁹⁰ Grimm 1940, s. 404; Mildemberger 1953, s. 26 n.

⁹¹ Grimm 1940, s. 403; Lucas 1965, s. 7; Mildemberger 1953, s. 27.

14. Ditzfurt, pow. Quedlinburg, obszar Harzu.
W kurhanie znajdował się grób o cechach formalnych nawiązujących do grupy bernburskiej, ponadto ponad nim leżał pochówek k. ceramiki sznurowej z inwentarzem naczyniowym⁹².
15. Döläuer Heide koło Halle, Anhalt.
Stwierdzono tu kurhan grupy Salzmünde. Zawierał on szereg pochówków różnych kultur, między innymi k. ceramiki sznurowej. Sytuację stratygraficzną obrazujemy schematem opublikowanym przez H. Behrensa⁹³.

Grób 10	młodsza epoka brązu
Groby 5 i 9	grób 9: epoka brązu grób 5: k. ceramiki sznurowej
Grób 7	k. ceramiki sznurowej
Groby 3?, 4?, 6, 8?	grób 3: k. ceramiki sznurowej grób 6: grupy Salzmünde?
Grób 2	grupa Salzmünde?
Grób 1	grupa Salzmünde
Osada	grupa Salzmünde
Groby I i II	grupa Salzmünde

16. Drosa, pow. Köthen, Anhalt.
Był tu grób k. ceramiki sznurowej obramowany czterema kamieniami. Zawierał amforę. Jako pochówek wtórny wystąpił grób k. unietyckiej⁹⁴.
17. Erfurt, Turyngia.
- a) Stanowisko Güntherstrasse. Był tu grób piętrowy z dwoma pochówkami k. ceramiki sznurowej, usytuowanymi jeden nad drugim. Grób dolny, na głębokości 90 cm, zawierał szkielet skurczony, zaopatrzony w amforę dwuuszną i sznurowy pucharok esowaty. Grób górny, na głębokości 30 cm, zawierał skurczony szkielet położony na prawym boku, zaopatrzony w cztery skorupy z ornamentem sznurowym i nóż krzemienny⁹⁵.
- b) Stanowisko Heinrichstrasse. Był tu grób piętrowy k. ceramiki sznurowej zniszczony w czasie robót ziemnych. Zachował się tylko grób niższy zawierający skurczony szkielet wyposażony w amforę dwuuszną i miskę na nóżkach⁹⁶.
- c) Grób k. ceramiki sznurowej w jamie paleniskowej k. ceramiki wstęgowej rytej⁹⁷.
- Komentarz: przypuszczalnie grób jest młodszy od paleniska.
18. Everstorfer Forst, pow. Grevesmühlen, Meklemburgia.
- a) W kamiennym grobowcu korytarzowym z zabytkami k. pucharów lejkowatych znajdował się w wypełnisku nad podłogą pochówek k. ceramiki sznurowej

⁹² Mildenerger 1953, s. 27 n.

⁹³ Behrens 1958, s. 213 n.

⁹⁴ Lucas 1965, s. 14.

⁹⁵ Loewe 1959, s. 8.

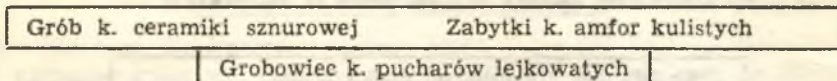
⁹⁶ Loewe 1959, s. 8.

⁹⁷ Grimm 1940, s. 407.

z następującymi przedmiotami: amforą dwuuszną z poziomym ornamentem sznurowym, amforą beczułkowaną bez ornamentu, pucharkiem doniczkowym bez ornamentu, pucharkiem esowatym z ornamentem żłobkowanym i siekierką krzemienią. W tym wtórnym pochówku znalazły się też przedmioty k. amfor kulistych: trzy siekierki krzemienne typowe dla k. amfor oraz toperek i siekierka kamienna nieokreślonej kultury⁹⁸.

Komentarz: sytuację stratygraficzną obrazuje schemat:

b) W kamiennym grobowcu korytarzowym z licznymi zabytkami k. amfor kulistych znajdowały się dwa przedmioty k. ceramiki sznurowej: puchar esowaty z ornamentem dołkowym i siekierka krzemienią⁹⁹.

Komentarz: nie jest wykluczone, że zabytki obu kultur są sobie współczesne. Jest też możliwość, że ludność „sznurowa” wtórnice wykorzystwała starszy grobowiec.

19. Forst Leina, pow. Altenburg, Turynia.

a) W kurhanie nr 3 odkryto wiele skupień pochówkowych, lecz tylko dwa z nich, należące do k. ceramiki sznurowej, dają się wyróżnić jako wzajemnie starsze i młodsze, gdyż znajdowały się jedno nad drugim. Spośród nich w grobie starszym znajdowały się resztki szkieletu ludzkiego oraz inwentarz: amfora dwuuszną z motywem trójkątów sznurowych i esowaty puchar z poziomymi liniami sznurowymi. W grobie młodszym znajdowało się skupisko siedmiu naczyń. Były to: trzy amfory, kubek z ornamentem sznurowym i stempelkowym, dzban z motywem trójkątów sznurowych, dwa puchary, w tym jeden esowaty zdobiony poziomymi liniami sznurowymi i stempelkami. Ponadto w wypełnisku kurhanu znajdowała się mechaniczna domieszka skorup k. ceramiki wstęgowej rytej¹⁰⁰.

b) W kurhanie nr 1 na odcinku 31 stwierdzono dwa pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Na głębokości 170 cm znajdował się grób główny, starszy. Inwentarz: amfora turyńska zdobiona na brzuścu pionowymi pasmami rytymi, amfora dwuuszną z ornamentem stempelkowym i żłobkowanym, amfora dwuuszną z ornamentem sznurowym, amfora turyńska zdobiona na brzuścu pionowymi pasmami, puchar esowaty z poziomym ornamentem sznurowym, toperek kamienny, siekierka krzemienią i dwa noże krzemienne. Na tym samym poziomie co grób poprzedni, w północno-zachodniej części kurhanu, znajdował się pochówek wtórny, młodszy. Inwentarz: amfora turyńska zdobiona na brzuścu pionowymi pasmami rytymi, dwa puchary esowate z podwójnymi poziomymi liniami sznurowymi, miseczka z uszkiem, facetowana siekierka kamienna, motyczka ewentualnie siekierka kamienna¹⁰¹.

c) W kurhanie nr 2, na odcinku 31, znaleziono dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Na głębokości 140 cm znajdował się pochówek główny, starszy. Inwentarz: amfora dwuuszną z ornamentem sznurowym, puchar esowaty z motywami trójkątów i poziomych linii sznurowych.

⁹⁸ Schuldt 1968b, s. 61 n.

⁹⁹ Schuldt 1968a, s. 49.

¹⁰⁰ Loewe 1959, s. 92; Weber 1963, s. 75 n.

¹⁰¹ Loewe 1959, s. 90 n.

trzy siekierki kamienne, dwa noże krzemienne. W pobliżu środka kurhanu, na głębokości 85 cm, znajdował się pochówek górny, młodszy. Inwentarz: amfora z motywami trójkątów i linii sznurowych. mała amfora z ornamentem sznurowym, puchar esowaty z ornamentem sznurowym, mały pucharek doniczkowaty z poziomym ornamentem sznurowym, siekierka kamienna i drapacz krzemienisty¹⁰².

d) W kurhanie na odcinku 17 znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Na głębokości 120 cm znajdował się pochówek główny, starszy. Inwentarz: amfora turyńska zdobiona pionowymi pasmami żłobkowanymi, puchar o cylindrycznej szyjce zdobiony motywami trójkątów żłobkowanych, facetowany toporek kamienny, dwa noże krzemienne i kamień szlifierski. Na głębokości 80 cm znajdował się pochówek górny, młodszy. Inwentarz: puchar o cylindrycznej szyjce z uszkiem zdobiony motywami trójkątów sznurowych, toporek i facetowana siekierka z kamienia¹⁰³.

20. Gaarzerhof, pow. Bad Doberan, Meklemburgia.

W kamiennym grobowcu korytarzowym k. pucharów lejkowatych znajdowały się też zabytki k. ceramiki sznurowej i k. amfor kulistych. Na zabytki „sznurowe” składały się: cztery puchary esowate bądź w całości, bądź w ułamkach, fragment toporka kamiennego¹⁰⁴.

Komentarz: prawdopodobnie zabytki kultur ceramiki sznurowej i amfor kulistych mają charakter wtórny, lecz nie wiemy jaki jest między nimi stosunek czasowy.

21. Gerwisch, pow. Burg, Saksonia.

Na stanowisku nr 3 poświadczono sytuację stratygraficzną, w której starsza była ceramika głęboko nakłuwana („Tiefstichkeramik”), a młodsza — grupy Schönfeld¹⁰⁵.

22. Gleina, pow. Nebra, Harz-Unstrut.

W kurhanie znajdowały się trzy groby w układzie stratygraficznym. Najstarszy był grób k. ceramiki sznurowej w formie kwadratowej komory zawierającej dwa szkielety, jak się zdaje, skurczone, zaopatrzone w pokruszoną amforę, puchar, toporek facetowany, siekierkę krzemienią, dłutko facetowane i nóż krzemienisty. Ponad tym grobem, 33 cm nad podłogą kurhanu, znajdował się grób wtórny, młodszy, wyposażony w puchar dzwonowaty. Były też dwa dalsze groby wtórne: jeden ze skurczonym szkieletem pod pokrywą kamienną i drugi wyposażony w trzy noże i grocik z krzemienia¹⁰⁶.

Komentarz: nie wiadomo jaka jest wzajemna relacja czasowa między grobami wtórnymi k. ceramiki sznurowej a k. pucharów dzwonowatych.

23. Gnewitz, pow. Rostock, Meklemburgia.

W kamiennym grobowcu komorowym nr 3 zaopatrzonym w korytarz znajdowały się zabytki kultur: pucharów lejkowatych, amfor kulistych i ceramiki sznurowej. Na materiał k. ceramiki sznurowej składały się puchar esowaty z ornamentem żłobkowanym i górna część puchara esowatego z ornamentem jodełkowym¹⁰⁷.

Komentarz: nie wiadomo jaki jest stosunek czasowy ceramiki sznurowej do zabytków pozostałych kultur. Prawdopodobnie są one wtórne.

¹⁰² Loewe 1959, s. 91 n.

¹⁰³ Fischer 1959, ryc. 1; Loewe 1959, s. 90.

¹⁰⁴ Hollnagel 1968, s. 101 n.

¹⁰⁵ Wetzel (b. r. wyd.), s. 164.

¹⁰⁶ Matthias 1974, s. 120.

¹⁰⁷ Schuldt, Wetzel 1966, s. 158 n.

24. Gotha-Seeberg, pow. Gotha, Turynia.
W grobie skrzynkowym k. ceramiki sznurowej znajdował się puchar k. pucharów dzwonowatych¹⁰⁸.
Komentarz: albo puchar dzwonowaty był późniejszy, albo współczesny pochówkowi „sznurowemu”.
25. Grossneuhausen, pow. Sömmerda, Turynia.
Grób k. ceramiki sznurowej był przecięty przez pochówek k. unietyckiej¹⁰⁹.
26. Gross-Weissandt, pow. Köthen, Anhalt.
W grobie zawierającym szkielet ludzki znaleziono obok siebie naczynia dwu kultur: puchar esowaty z ornamentem sznurowym k. ceramiki sznurowej i amforę k. amfor kulistych¹¹⁰.
Komentarz: znaleziska te poświadczają współczesność dwu kultur.
27. Grünz, pow. Angermünde, Meklemburgia.
W kurhanie nr 60 została poświadczona sytuacja stratygraficzna, z której wynikało, że grób nr V k. ceramiki sznurowej był młodszy od pochówków k. amfor kulistych. Grób „sznurowy” zawierał trzy puchary esowate, miskę na nóżkach, toporek kamienny, siekierkę i jakiś przedmiot¹¹¹.
28. Grünz, pow. Pasewalk, Meklemburgia.
W grobie k. ceramiki sznurowej znajdował się szkielet w pozycji wyprostowanej na grzbiecie zorientowany WSW-ENE z inwentarzem w postaci pucharu esowatego i toporka. Obok tego grobu stwierdzono resztki pochówku k. pucharów lejkowatych w postaci czaszki i amfory¹¹².
Komentarz: pochówek k. pucharów lejkowatych został naruszony przez grób k. ceramiki sznurowej.
29. Hadmersleben, pow. Wanzleben, Harz.
Były tu dwa groby, nr 1 i 2, k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Mianowicie grób nr 2 leżał 10 cm nad podłogą grobu nr 1. Grób nr 1, starszy, miał obramowanie kamienne, zawierał resztki szkieletu oraz siekierkę i nóż z krzemienia. Grób nr 2, młodszy, zawierał skurczony szkielet ułożony na prawym boku, zorientowany W-E. Brak inwentarza. Ponadto w pobliżu grobu nr 2 był inwentarz k. ceramiki sznurowej, lecz nie wiadomo, z którym związany grobem¹¹³.
30. Halle, Anhalt.
W dwu kurhanach k. ceramiki sznurowej znaleziono w wypełnisku pojedyncze skorupy grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych¹¹⁴.
Komentarz: skorupy k. pucharów lejkowatych stanowią domieszkę mechaniczną i są starsze od kurhanów.
31. Halle-Brandberge, Anhalt.
Jama k. unietyckiej zniszczyła grób k. ceramiki sznurowej¹¹⁵.
32. Hardisleben, pow. Sömmerda, Turynia.
Był tu podwójny grób k. ceramiki sznurowej z dwoma szkieletami skurczonymi. Przy jednym szkielecie znaleziono czarkę i grocik krzemienisty. Na-

¹⁰⁸ Fischer 1952, s. 170.

¹⁰⁹ Fischer 1952, s. 171 n.

¹¹⁰ Bakker, Vogel, Wiślański 1969b, s. 229; Bär 1969, s. 17 n.; Fischer 1976b, s. 108. Wetzelski (b. r. wyd.), s. 175.

¹¹¹ Siuchniński 1956, s. 10.

¹¹² Geisler 1964, s. 180 n.

¹¹³ Matthias 1968, s. 32.

¹¹⁴ Grimm 1940, s. 404.

¹¹⁵ Sarnowska 1965, s. 139.

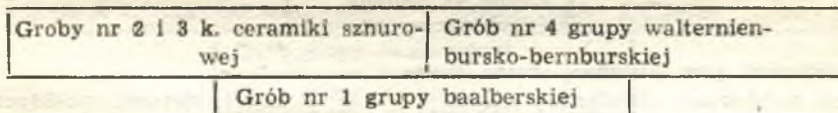
tomiast w wypełniku jamy grobowej był ułamek ceramiki k. ceramiki wstęgowej rytej¹¹⁶.

Komentarz: wstęgowy ułamek ceramiki był starszy od grobu, gdyż stanowił domieszkę mechaniczną.

33. Harth, pow. Lipsk, Turynia.

a) W kurhanie stwierdzono kilka grobów w układzie stratygraficznym. Najstarszy był grób nr 1 grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych, założony przed usypaniem kurhanu. Stwierdzono groby nr 2, 3, 4 jako młodsze od grobu nr 1. Grób nr 2 należał do k. ceramiki sznurowej i zawierał puchar z uchem. Grób nr 3, również k. ceramiki sznurowej, zawierał amforę, skorupy z pucharka, dwie siekierki kamienne, ułamek noża krzemienego i siedem krzemieni. Grób nr 4 należał przypuszczalnie do grupy walternienbursko-bernburskiej. Ponadto w pobliżu kurhanu znajdował się grób nr 5 należący od k. ceramiki sznurowej¹¹⁷.

Komentarz: sytuację powyższą można zilustrować schematem, przy czym nie wiadomo jaka była relacja czasowa między grobami k. ceramiki sznurowej a grobem walternienbursko-bernburskim.

b) W kurhanie nr 7 stwierdzono dwa przypadki stratygrafii obejmującej cztery groby k. ceramiki sznurowej. Przypadek pierwszy to grób nr 1 i położony nad nim grób nr 3. Grób nr 1, starszy, zawierał amforę dwuuszłą z ornamentem sznurowym, dwa puchary esowate z ornamentem sznurowym, siekierkę kamienną i nóż krzemieny. Grób nr 3, młodszy, nie zawierał inwentarza. Przypadek drugi to grób nr 2 i założony nad nim grób nr 3. Grób nr 2, starszy, zawierał amforę dwuuszłą z ornamentem sznurowym i puchar zbliżony do esowatego z ornamentem sznurowym. Grób nr 3, młodszy, zawierał puchar zbliżony do esowatego z ornamentem sznurowym złożonym z linii poziomych i trójkątów, dwie skorupy z ornamentem sznurowym i siekierkę krzemieną¹¹⁸.

Komentarz: nie wiadomo jaka jest relacja czasowa między starszymi grobami nr 1 i 2.

c) W owalnym kurhanie stwierdzono kilka pochówków i znalezisk w układzie stratygraficznym. Pod kurhanem wyróżniono najstarszy grób centralny nr I należący do grupy Salzmünde. Zawierał on szkielet na prawym boku skierowany głową na S, ułożony na bruku ze skorup. Jako inwentarz wystąpił dwuuszły dzbanek. Wśród skorup w bruku wyróżniono bęben, ułamek szyjki amfory oraz górną część jakiegoś naczynia. Następnie, blisko, w warstwie leżącej nad grobem najstarszym, stwierdzono grób nr II k. ceramiki sznurowej. Szkielet nie zachował się. Inwentarz: amfora z ornamentem sznurowym, toporek kamienny, ułamek siekiery kamiennej i kamienna motyka. Blisko grobu nr II znajdowały się resztki naczynia (znalezisko nr III) k. ceramiki sznurowej, nie wiadomo czy należące do grobu nr II, czy będące resztką grobu odrębnego. W północno-zachodniej części kurhanu, raczej przy jego skraju,

¹¹⁶ Loewe 1959, s. 21.

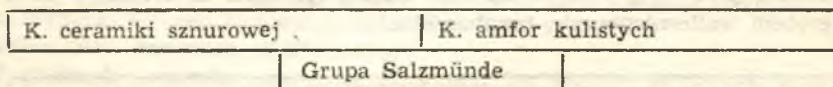
¹¹⁷ Mildemberger 1953, s. 16 n.

¹¹⁸ Hanitzsch 1957, s. 197 n.

30 cm pod powierzchnią, były dwa naczynia k. ceramiki sznurowej (znalezisko nr IV). Możliwe, że chodzi o wyposażenie grobu, lecz nie znaleziono ani śladów jamy, ani resztek szkieletu. Z kolei w południowo-wschodniej części kurhanu znajdował się niewątpliwie pochówek wtórny, nr V, k. amfor kulistych. Zachowały się resztki skurczonego szkieletu. Obok zmarłego leżały cztery naczynia. Następnie bezpośrednio przy grobie nr V znajdowały się resztki grobu nr VI k. amfor kulistych z pozostałościami szkieletu; inwentarz: dwa naczynia i odłupek krzemienisty. I wreszcie w różnych częściach kurhanu mieściły się znaleziska nr VII, VIII i IX o niejasnym stosunku chronologicznym do reszty grobów. Oprócz tego w wypełniku kurhanu były różne luźne zabytki¹¹⁹.

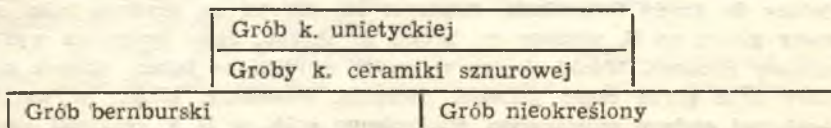
Komentarz: pomijając niejasne znaleziska nr VII–IX pozostałe groby wskazują na następującą sytuację stratygraficzną, przy czym nie wiadomo, jaka jest wzajemna relacja czasowa między obiektami k. ceramiki sznurowej a k. amfor kulistych.

34. Helmsdorf, pow. Eisleben, obszar Harzu.

Był tu kurhan dwufazowy składający się z części starszej, neolitycznej, i młodszej, unietyckiej. W części młodszej znajdował się książęcy grób k. unietyckiej, który spoczywał na warstwie popiołu, ponad którą znajdowały się trzy groby neolityczne. 150–180 cm pod dnem grobu unietyckiego znaleziono pochówek ze szkieletem skurczonym bez inwentarza, wybrukowany kamieniami i przykryty płytami kamiennymi. W wypełniku starszej części kurhanu znaleziono dwa groby ze skurczonymi szkieletami. Jeden z nich leżał 90 cm pod dnem grobu unietyckiego i zawierał naczynie. 40 cm wyżej od niego leżał grób k. ceramiki sznurowej wyposażony w uchaty puchar i toporek kamienny. Bruk grobu unietyckiego leżał ponad tymi grobami. Niżej, lecz ponad powierzchnią pierwotnego gruntu, znajdował się grób C z naczyniami grupy bernburskiej. Z kolei 15–20 cm pod grobem bernburskim znajdował się szkieletowy pochówek D ułożony w niecce, bez inwentarza; czy jest on starszy od grobu C? — trudno orzec. Na północ od tych grobów, 40–50 cm wyżej, znajdowały się dwie skrzynie grobowe, z których jedna zawierała puchar k. ceramiki sznurowej¹²⁰.

Komentarz: sytuację można zilustrować następującym schematem:

35. Huhnen, pow. Saale, dorzecze Sali.

W kurhanie były groby w układzie stratygraficznym. Grób centralny, najstarszy, należał do grupy baalberskiej k. pucharów lejkatych. Była to skrzynia zbudowana z bloków kamiennych. Ponadto były pochówki wtórne z epoki brązu oraz jeden, k. ceramiki sznurowej, wyposażony w puchar¹²¹.

¹¹⁹ Mildemberger 1951, s. 7 n.

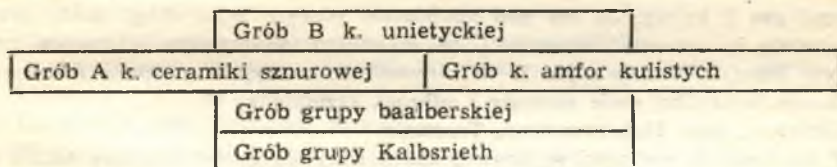
¹²⁰ Mildemberger 1953, s. 30 n.

¹²¹ Grimm 1940, s. 403 n.; Mildemberger 1953, s. 31 n.

36. Kalbsrieth, pow. Sangerhausen, obszar Harzu.

a) „Derfflinger Hügel”. W kurhanie było kilka grobów w układzie stratygraficznym. Grób nr 1, najstarszy, należał do grupy Kalbsrieth k. ceramiki sznurowej. Leżał on w zachodniej części kurhanu pod małym pierwotnym kopcem. Szkielet był w pozycji skurczonej na prawym boku, głową na W. Inwentarz: tylko nóż krzemienisty. Jako wtórny wystąpił pochówek w dolmenie grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych. Dolmen znajdował się na powierzchni pierwotnego gruntu. Był on przykryty stożkowatym kopcem kamiennym (karnem). Na wschodnim skraju pierwotnego kurhanu znajdowały się głębiej i wyżej trzy skurczone pochówki, z których, jak pisze G. Mildemberger, dwa na pewno a trzeci prawdopodobnie należały do k. ceramiki sznurowej. Nad nimi usypano wtórny, większy kurhan. Obok dolmenu znajdowała się skrzynia kamienna K z inwentarzem k. amfor kulistych. Leżała ona na powierzchni pierwotnego gruntu. Prócz tego znaleziono groby późniejszego wieku, z których jeden (B) należał do k. unietyckiej¹²².

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

b) „Huthügel”. W kurhanie były dwa groby w układzie stratygraficznym. Pośrodku kopca znajdował się, zagłębiony 55 cm w pierwotny grunt, pochówek w owalnej jamie ze skurczonym szkieletem na lewym boku. Inwentarz: dwa liściowate groty krzemienne do łuku nieokreślonej kultury. Na zachód, pod blokiem kamiennym, leżał facetowany toporek kamienny, a na wschód, pod płytką kamienną, był puchar k. ceramiki sznurowej z ornamentem sznurowym i ułamek ochry. W wyższej części kurhanu leżało naczynie przypuszczalnie z epoki brązu¹²³.

37. Kirchscheidungen, pow. Querfurt, pogranicze Anhaltu i Turyngii.

W kurhanie były groby tworzące układ stratygraficzny. Najstarszy grób D miał formę skrzyni kamiennej, w której były resztki skurczonego szkieletu oraz inwentarz k. ceramiki sznurowej: amfora z ornamentem sznurowym, puchar sznurowy i szpila brązowa. W południowym przedśionku grobu leżały wióry krzemienne, nie wiadomo czy należały do grobu D. Przy zachodniej stronie skrzyni znajdowała się konstrukcja kamienna złożona z szerokich murów, nakryta płytami. Były w niej resztki szkieletu i misa przypuszczalnie k. unietyckiej. Podobna konstrukcja znajdowała się na zachód od tamtej; bez inwentarza. Z kolei na północ od grobów i bez związku z nimi leżała owalna skrzynia kamienna, w której znajdowały się skorupy z naczyń, wiór krzemienisty i szpila brązowa. Poza grobem „sznurowym” reszta pochówków była wtórna, młodsza, i należała przypuszczalnie do k. unietyckiej¹²⁴.

38. Klein Görnov, pow. Sternberg, Meklemburgia.

W dużym kamiennym grobowcu komorowym znajdowały się zabytki k. pucharów lejkowatych a między nimi ułamki pucharu esowatego k. ceramiki sznurowej¹²⁵.

¹²² Fischer 1952, s. 164, 168; Matthias 1974, s. 150; Mildemberger 1953, s. 32 n.; Preuss 1966, s. 55.

¹²³ Mildemberger 1953, s. 33 n.

¹²⁴ Mildemberger 1953, s. 34.

¹²⁵ Schuldt 1967, s. 53 n.

Komentarz: prawdopodobnie ceramika sznurowa była tu wtórna w stosunku do zabytków k. pucharów lejkowatych.

39. Königsau, pow. Aschersleben, obszar Harzu.

Były tu dwa groby położone jeden nad drugim. Grób nr 1, k. ceramiki sznurowej, starszy, był jamowy i zawierał szkielet skurczony położony na lewym boku, zorientowany E—W. Inwentarz: amfora czworouszna, esowaty puchar z ornamentem sznurowym, wiór krzemienisty. Grób nr 2, kultury nieokreślonej, młodszy, zawierał szkielet przypuszczalnie na prawym boku. Brak inwentarza. Oprócz tego znaleziono tu kubek, lecz nie wiadomo, z którym grobem związany ¹²⁶.

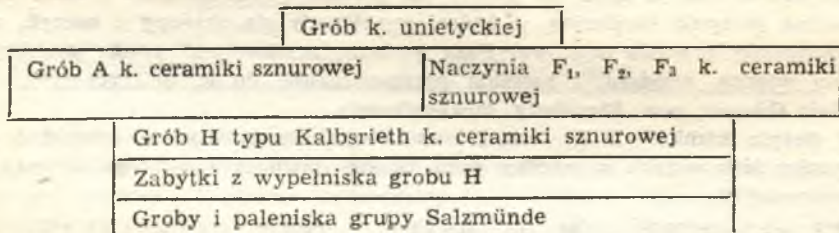
40. Köthen, pow. Köthen, Anhalt.

Był to grób jamowy z dwoma pochówkami jeden nad drugim. Grób górny, k. ceramiki sznurowej, leżał na głębokości 50 cm i zawierał szkielet skurczony ułożony na lewym boku, zorientowany NNE—SSW. Inwentarz: puchar esowaty bez ornamentu i czarka zbliżona do półstożkowatej. Nieco niżej była nisza w ścianie, w której na bruku leżało wiele kości zwierzęcych między innymi psa i krowy. 30 cm pod szkieletem górnym leżał drugi grób, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, ze szkieletem skurczonym ułożonym na lewym boku, zorientowanym E—W. Inwentarz: naszyjnik z zębów zwierzęcych, ułamek barwnika, dwie skorupy i odłupek krzemienisty ¹²⁷.

41. Köttichau, pow. Hohenmölsen, Turyngia.

W kurhanie k. ceramiki sznurowej znajdowały się groby tworzące układ stratygraficzny. Na pierwotnej powierzchni gruntu znajdowały się dwa groby i dwa paleniska z zabytkami grupy Salzmünde. Można powiedzieć, że tworzyły one warstwę. Ta warstwa grupy Salzmünde została przecięta przez grób centralny (H) k. ceramiki sznurowej. Zawierał on zniszczony szkielet dziecięcy. Miał przykrywą drewnianą. Inwentarz: wiór krzemienisty, nadto w wypełniku ułamek noża i drapacz z krzemienia. Nad tym grobem został usypany pierwotny kurhan. Z kolei nad nim leżała warstwa odnosząca się do drugiej fazy usypiania kurhanu. W tej warstwie, ponad grobem centralnym H, znajdował się grób A k. ceramiki sznurowej z obudową drewnianą. Były w nim resztki szkieletu dziecka. Inwentarz: ułamki amfory, pucharek esowaty z ornamentem poziomej jodelki, skorupy z ornamentem sznurowym, facetowany toporek kamienny, miedziana obrączka spiralna. Grób ten został uszkodzony przez pochówek B k. unietyckiej z dwoma kubkami. Z kolei w nasypie młodszego kurhanu znajdowały się naczynia k. ceramiki sznurowej (F₁, F₂, F₃): dwie amfory, dwa puchary esowate z ornamentem sznurowym i czarka z uszkiem ¹²⁸.

Komentarz: powyższą sytuację można zilustrować schematem.

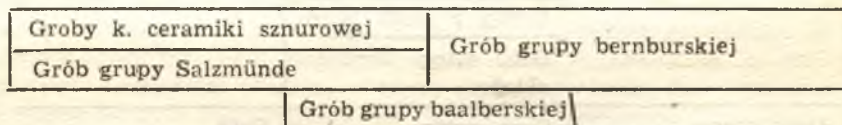

¹²⁶ Matthias 1968, s. 49.

¹²⁷ Lucas 1965, s. 29.

¹²⁸ Billig 1962, s. 79 n., 95 n.

42. Kötzschen, pow. Merseburg, pogranicze Anhaltu i Turynгии.
W kurhanie znajdowały się groby w układzie stratygraficznym. Na ten temat w literaturze jest tylko skąpe sprawozdanie. Wynika z niego, że zawierał on pięć grobów k. ceramiki sznurowej, przy czym niektóre miały formę skrzyń kamiennych. Inwentarz należy do grupy mansfeldzkiej. Było też 11 grobów ciałopalnych k. unietyckiej¹²⁹.
Komentarz: można przypuszczać, że pochówki unietyckie były młodsze od „sznurowych”.
43. Kreutzen, pow. Altenburg, Turynгия.
W zespole grobowym znalazły się puchar dzwonowaty i pucharek k. ceramiki sznurowej¹³⁰.
Komentarz: znalezisko to świadczy o współczesności dwu kultur.
44. Kruckow, pow. Demmin, Meklemburgia.
Był to grobowiec trapezowaty, a w jego obrębie doimen z inwentarzem k. amfor kulistych. Wśród inwentarza były też zabytki k. ceramiki sznurowej: puchar esowaty z ornamentem sznurowym, puchar esowaty z ornamentem rytym i stempelkowym oraz siekierka krzemienienna. Ponadto z zewnątrz, obok skrzyni, leżał młot kamienny k. ceramiki sznurowej¹³¹.
Komentarz: nie wiadomo jak określić relację czasową między zabytkami dwu kultur.
45. Landsberg, pow. Delitzsch, Anhalt.
W kurhanie wystąpiły dwa groby: grób centralny z amforą grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych i grób k. ceramiki sznurowej, wtórny¹³².
46. Landsberg, pow. Saale, dorzecze Sali.
W kurhanie znajdowały się groby w układzie stratygraficznym. Jądro kurhanu zawierało pochówek grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych zawarty w obudowie kamiennej. Jego wschodnia część była naruszona przez grób k. ceramiki sznurowej, który, ze względu na wyższe położenie, trzeba uznać za młodszy od poprzedniego. Grób „sznurowy” był w obudowie kamiennej. W okresie zakładania tego pochówku kurhan został powiększony. Prócz tego znaleziono grób grupy bernburskiej o niezbyt jasno określonej pozycji stratygraficznej. Również niejasna jest pozycja stratygraficzna grobu grupy Salzmünde, który znajdował się we wschodniej części kurhanu¹³³.
Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

47. Latdorf, pow. Bernburg, Anhalt.
a) „Pohlsberg”. W kurhanie stwierdzono groby o niezbyt jasnym układzie stratygraficznym. Niewątpliwie grób centralny, najstarszy, należał do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych. Miał on formę skrzyni kamiennej. W południowej części kurhanu znajdowało się naczynie grupy waltermbursko-bernburskiej pochodzące ze zrujnowanego pochówku. We wschodniej czę-

¹²⁹ Mildenberger 1953, s. 35.

¹³⁰ Fischer 1976b, s. 110.

¹³¹ Hollnagel 1970, s. 175 n.

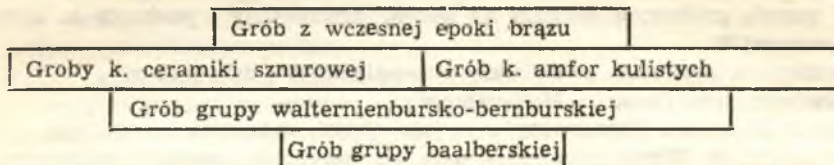
¹³² Grimm 1940, s. 405.

¹³³ Mildenberger 1953, s. 35 n.

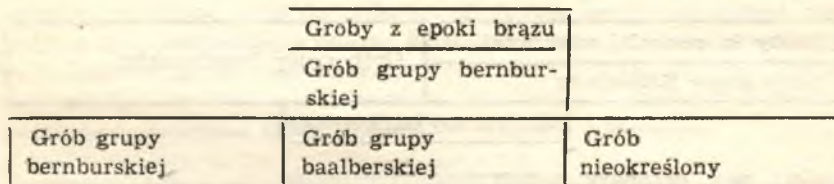
ści kurhanu znajdował się grób B k. amfor kulistych. I wreszcie były dwa groby k. ceramiki sznurowej. Jeden z nich, grób D, znajdował się obok skrzyni kamiennej z młodszej epoki brązu i był przez nią zniszczony. Grób ten zawierał amforę i puchar. Drugi grób „sznurowy” leżał bardzo wysoko w kurhanie na płycie kamiennej; inwentarz: amfora, puchar, facetowany toporek kamienny i wisiorki z miedzi ¹³⁴.

Komentarz: sytuację można zilustrować częściowo hipotetycznie schematem.

b) „Spitzes Hoch”. W kurhanie było wiele pochówków o niejasnym układzie stratygraficznym. Trzy groby były najstarsze. Znajdowały się one w zachodniej części kurhanu, blisko jego środka. Leżały nieco powyżej pierwotnego gruntu. Jeden z nich miał formę kamiennej skrzyni, w której znajdował się szkielet w pozycji skurzonej, a inwentarz należał do grupy bernburskiej. Drugi grób był jamowy i zawierał puchar bez ornamentu i narzędzia kamienne nieokreślonej kultury. Trzeci grób, dziecięcy, należał do grupy baalberskiej k. pucharów lejkowatych. W drugiej, młodszej warstwie kurhanu, znajdował się masowy układ grobowy („Massengrabanlage”); leżał on we wschodniej połowie kurhanu, blisko jego środka. Były tu liczne resztki szkieletów oraz zabytki grupy bernburskiej. Między tym układem a brzegiem kurhanu znajdowały się cztery groby k. ceramiki sznurowej, w tym jeden skrzynkowy. I wreszcie na peryferii kurhanu leżał piąty grób k. ceramiki sznurowej. Wyżej były pochówki z epoki brązu ¹³⁵.

Komentarz: sytuację można zilustrować następującym schematem.

48. Leina, pow. Altenburg, Turyngia.

a) w kurhanie nr I znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej prawdopodobnie różne pod względem chronologicznym. Na głębokości 120 cm znaj-

¹³⁴ Behrens 1964, tab. D 121 n.; Brunn 1977, s. 4 n.; Lucas 1965, s. 29 n.; Mildemberger 1953, s. 38 n.

¹³⁵ Behrens 1963, tab. D 111 n.; Brunn 1977, s. 4 n.; Lucas 1965, s. 29; Mildemberger 1953, s. 36 n.

downął się grób przypuszczalnie starszy. Inwentarz: amfora turyńska, puchar esowaty z motywem trójkątów żłobkowanych, facetowany toporek kamienny, kamień szlifierski i dwa noże krzemienne. Na głębokości 80 cm znajdował się grób przypuszczalnie młodszy. Inwentarz: puchar typu mansfeldzkiego (z motywem trójkątów sznurowych), toporek kamienny i facetowana siekierka kamienna ¹⁸⁶.

b) W kurhanie nr II znajdowały się dwa groby k. ceramiki sznurowej założone jeden nad drugim. Grób dolny, starszy, zawierał amforę dwuuszczną z ornamentem sznurowym, puchar esowaty z ornamentem sznurowym poziomym i w postaci trójkątów, trzy siekierki kamienne, dwa wióry krzemienne i ułamek krzemienia. Grób górny, starszy, zawierał: amforę dwuuszczną z ornamentem trójkątów i linii sznurowych, amforę dwuuszczną z ornamentem sznurowym, pucharek moździerzowaty z ornamentem sznurowym, dwuczłonowy pucharek z wysoką szyjką zdobiony podwójnym sznurem i żłobkami, siekierkę kamienną ¹⁸⁷.

49. Lödla-Oberlödla, pow. Altenburg, Turyngia.

W jamie k. ceramiki wstęgowej rylej był zagłębiony grób k. ceramiki sznurowej ¹⁸⁸.

50. Luckauer Forst, pow. Altenburg, Turyngia.

a) w kurhanie nr 9 znajdowały się dwa pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pochówek główny, starszy, zawierał amforę z ornamentem sznurowym i puchar z ornamentem sznurowym. Pochówek wtórny, młodszy, zawierał amforę bez ornamentu, dwie amforki z ornamentem dolkowym, amforę z ornamentem sznurowym, pucharek o cylindrycznym wylewie bez ornamentu, dno od naczynia, fragment toporka kamiennego i fragment siekierki kamiennej.

b) W kurhanie nr 10 znajdowały się groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pochówek główny, najstarszy, zawierał puchar esowaty z poziomym ornamentem sznurowym. Był też pochówek częściowy nie wiadomo o jakim stosunku czasowy do pochówka głównego. Zawierał dwie amfory i dwa puchary esowate. Oprócz tego były pochówki wtórne, wyraźnie późniejsze od grobu głównego. I tak grób wtórny, wschodni, zawierał amforę, puchar esowaty, dolną część puchara, pucharek beczułkowaty, miskę na nóżkach, ucho od amfory. Pochówek wtórny, środkowy, zawierał amforę i amforę, obie dwuuszczne, puchar o wydętym brzuścu, misę, nóż i siedem grocików z krzemienia. Pochówek nr I, wtórny, na południowo-wschodnim odcinku, zawierał amforę i amforę oraz 75 ułamków bursztynu. Pochówek nr II, wtórny, na północno-wschodnim odcinku, zawierał amforę dwuuszczną bez ornamentu, trzy puchary zbliżone do esowatych bez ornamentu, facetowany toporek kamienny, siekierkę kamienną i dwa noże krzemienne.

Komentarz: nie wiadomo jaki jest stosunek czasowy między czterema grobami wtórnymi, natomiast nie ulega wątpliwości, że były one młodsze od grobu głównego.

c) W kurhanie nr 11 znajdowały się groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pochówek główny, najstarszy, zawierał: amforę bez ornamentu, trzy pucharki esowate, w tym jeden z ornamentem stempelkowym i dwa bez ornamentu, nadto nóż krzemienisty. Ponadto wystąpiły trzy pochówki wtórne, młodsze, o niewiadomym stosunku czasowym względem siebie.

¹⁸⁶ Höckner 1955, s. 101 n.

¹⁸⁷ Höckner 1955, s. 110 n.

¹⁸⁸ Loewe 1959, s. 85.

Pochówek wtórny, środkowy, zawierał: amforę dwuuszczną, pucharek zbliżony do esowatego, czarękę i nóż krzemienisty. Pochówek wtórny na południowo-wschodnim odcinku zawierał amforę dwuuszczną, pucharek esowaty i miskę. Pochówek wtórny na południowo-zachodnim odcinku zawierał: trzy skorupy, dwa ułamki siekierki kamiennych oraz nóż, drapacz, świder i wior z krzemienia.

d) W kurhanie nr 12 znajdowały się dwa pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pochówek główny, starszy, zawierał: trzy amfory większych rozmiarów, dwie amfory, dwa puchary esowate z poziomym ornamentem sznurowym i stempelkami, dolną część naczynia, facetowany toporek kamienny, pięć noży krzemienistych. Pochówek wtórny, młodszy, zawierał: amforę bez ornamentu, dwa puchary esowate z trójkątami (jeden) i liniami sznurowymi oraz nóż i drapacz z krzemienia¹³⁹.

e) W kurhanie nr 52/VII znajdowały się groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. W południowo-zachodniej części kurhanu znajdował się najstarszy grób, który zawierał: amforę dwuuszczną z ornamentem dołkowym, mały dwuczłonowy pucharek z motywem trójkątów sznurowych, fragment siekierki kamiennej. Jako młodsze wystąpiły dwa pochówki: a — grób z małym pucharkiem, b — grób na południowo-wschodnim odcinku zawierający: amforę dwuuszczną ze sznurowymi motywami poziomymi i trójkątnymi, amforę dwuuszczną bez ornamentu, dwuczłonowy pucharek z ornamentem dołkowym, toporek i siekierkę z kamienia, dwa noże krzemienne.

f) W kurhanie nr 52/VIII znajdowały się dwa groby w układzie stratygraficznym. Grób starszy, zniszczony, znajdował się na głębokości 80 cm. Zawierał: skorupę od amfory zdobionej trójkątami i liniami sznurowymi oraz nożyk krzemienisty. Grób młodszy znajdował się na głębokości 40 cm. Zawierał: amforę z ornamentem sznurowym, skorupę z amfory z ornamentem sznurowym i pucharek esowaty zdobiony poziomymi liniami sznurowymi i szeregiem dołków¹⁴⁰.

Uwaga: badania zawartości kurhanów metodą fosfatową wykazały, że zostały one osypane z ziemi osadniczej, a osada musiała znajdować się w bezpośrednim sąsiedztwie grobów¹⁴¹.

51. Menz, pow. Burg, Dolne Łużyce.

a) W warstwie osadniczej skorupy k. ceramiki sznurowej zalegały nad poziomem ze skorupami grupy walternienburskiej¹⁴².

b) Na stanowisku nr 5 była sytuacja stratygraficzna, która poświadczała starszy wiek k. amfor kulistych, a młodszy — grupy Schönfeld¹⁴³.

52. Nautschütz, pow. Eisenberg, Turynia.

W kurhanie k. ceramiki sznurowej znajdował się wtórny, młodszy, pochówek k. pucharów dzwonowatych¹⁴⁴.

53. Niederrimmern, pow. Weimar, Turynia.

Były tu dwa pochówki k. ceramiki sznurowej jeden nad drugim. Grób górny, młodszy, leżał na głębokości 70 cm i zawierał szkielet w pozycji skurczonej zorientowany SE—NW. Inwentarz: uszkodzona amfora dwuuszczna z ornamentem sznurowym i stempelkowym. 15 cm niżej leżał grób starszy, nr 1a, ze

¹³⁹ Loewe 1957, s. 26 n.; 1959, s. 95 n.

¹⁴⁰ Höckner 1955, s. 132 n.

¹⁴¹ Frauendorf 1955, s. 84 n.

¹⁴² Lies 1955, s. 134, 139.

¹⁴³ Wetzel (b. r. wyd.), s. 164.

¹⁴⁴ Fischer 1952, s. 170.

szkieletem skurczonym, ułożonym na lewym boku, zorientowany NW—SE. Zawierał amforę czworoszną z ornamentem sznurowym i żłobkowanym, szydło, naszyjnik z zębów zwierzęcych, rurki kościane interpretowane jako instrument muzyczny, kolistą zawieszka z muszli, metalową zawieszka w formie spirali¹⁴⁵.

54. Nohra, pow. Nordhausen, obszar Harzu.
Były tu dwa groby w układzie stratygraficznym. Mianowicie starszy grób nr 17 z wczesnej epoki brązu został naruszony przez grób nr 6 k. ceramiki sznurowej, który w jamie zawierał szkielet w pozycji wyprostowanej na grzbiecie. Inwentarz: toporek kamienny, sercowata kłamra kościana, wiór krzemienisty¹⁴⁶.
55. Oberlödla-Wieseberg, pow. Altenburg, Turynia.
W jamie osadniczej z ceramiką k. wstęgowej rytej i wstęgowej kłutej były resztki grobu szkieletowego z dwoma naczyniami (misa i puchar) grupy Schönfeld k. ceramiki sznurowej¹⁴⁷.
Komentarz: trudno zinterpretować to znalezisko; nie wykluczone, że grób „sznurowy” jest starszy od jamy wstęgowej.
56. Peissen, pow. Saale, dorzecze Sali.
Były tu dwa pochówki k. ceramiki sznurowej jeden nad drugim. Pochówek nr 2, starszy, dolny, zawierał amforę bez ornamentu, puchar esowaty z ornamentem jodełkowym, facetowany toporek kamienny, szpilę i szydło z kości, oraz drapacz, wiór i cztery odłupki z krzemienia. Pochówek nr 1, górny, młodszy, zawierał amforę dwuoszną i puchar esowaty; oba naczynia zdobione liniami i trójkątami sznurowymi¹⁴⁸.
57. Peulingen, pow. Stendal, Altmark.
Był tu przypuszczalnie grób, w którym znajdowały się dwa naczynia różnych kultur: amfor kulistych i ceramiki sznurowej¹⁴⁹.
Komentarz: uważamy, że jest tu potwierdzona współczesność dwu kultur.
58. Poserna, pow. Weissenfels, Turynia.
W kurhanie nr 2 znajdowały się dwa pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób centralny, starszy, był wkopany w pierwotny grunt i miał formę czworokątnej jamy o schodkowatych ściankach oraz ślady po budowlę słupowej. Zawierał małe naczynie, dwie spirale miedziane i wiór krzemienisty. Naczynie przypomina ceramikę typu „Kümmer” i przypuszczalnie należy do k. ceramiki sznurowej. Ponad tym grobem, na głębokości 30 cm, były resztki drugiego pochówku zawierającego amforę, skorupy z puchara sznurowego oraz siekierkę i trzy wióry z krzemienia¹⁵⁰.
59. Qualitz, pow. Bützow, Meklemburgia.
W podłużnej kamiennej komorze grobowej, pośród zabytków k. pucharów lejkowatych i k. amfor kulistych, znajdowały się ułamki esowatego puchara z ornamentem sznurowym poziomym i stempelkowym zygzakowatym¹⁵¹.
Komentarz: trudno określić relację zabytków „sznurowych” do przedmiotów innych kultur; raczej chodzi o domieszkę wtórną.

¹⁴⁵ Loewe 1959, s. 30.

¹⁴⁶ Schmidt-Thielbeer 1955, s. 97.

¹⁴⁷ Grimm 1940, s. 408.

¹⁴⁸ Fischer 1959, ryc. 1; Matthias 1951, s. 28 n. Porównaj też publikację, w której stratyografię w Peissen niesłusznie interpretowano odwrotnie: Krüger 1925, s. 13 n.

¹⁴⁹ Wetzel 1976a, s. 28 n.

¹⁵⁰ Mildenberger 1953, s. 39.

¹⁵¹ Schuldt 1968, s. 67 n.

60. Quedlinburg, stanowisko Bockshornschanze, pow. Quedlinburg, obszar Harzu. W kurhanie były trzy groby w układzie stratygraficznym. Grób centralny, najstarszy, grupy Kalbsrieth k. ceramiki sznurowej, znajdował się pod niewielkim kopcem fazy pierwszej. Zawierał skurczony szkielec na prawym boku zorientowany W—E. Jedyne wyposażenie stanowiły dwa wióry krzemienne. W fazie drugiej kurhan został rozbudowany i otoczony kolistym rowkiem. Późniejszy od grobu centralnego był pochówek k. ceramiki sznurowej, po którym zostały tylko reszki kamiennego obramowania. Zachował się puchar esowaty z ornamentem sznurowym. Obramowanie tego grobu było zniszczone przez późniejsze pochówki. W młodszej części kurhanu odkryto grób zbudowany z płyt kamiennych, lecz bez inwentarza. K. Schirwitz przypuszcza, że z tych wtórnych pochówków pochodzą znajdujące się w muzeum w Quedlinburgu zabytki kultur ceramiki sznurowej i amfor kulistych, lecz nie jest to pewne¹⁵².

Komentarz: sytuację stratygraficzną można zobrazować schematem:

Groby k. ceramiki sznurowej? i k. amfor kulistych?
--

Grób k. ceramiki sznurowej

Grób grupy Kalbsrieth
----

61. Rietzmeck, pow. Rosslau, Anhalt.

W warstwie osadniczej wystąpiły zabytki kultur: amfor kulistych, barnburskiej, Řivnác i ceramiki sznurowej¹⁵³.

Komentarz: prawdopodobnie wszystkie materiały mogły być sobie współczesne, lecz sytuacja jest trudna do zinterpretowania.

62. Rössen, pow. Merseburg, pogranicze Anhaltu i Turynii.

W kurhanie znajdowały się groby w układzie stratygraficznym. Grób centralny, najstarszy, należał do grupy Kalbsrieth k. ceramiki sznurowej. Miał formę jamy nieco zagłębionej w pierwotny grunt. Zawierał tylko wiór krzemienisty. Był on przykryty niewielkim kurhanem, który został rozbudowany w okresie zakładania grobu następnego. Grób drugi, młodszy, k. ceramiki sznurowej, miał formę skrzyni kamiennej; zawierał amforę i puchar sznurowy. Z kolei młodszy od niego był grób k. pucharów dzwonowatych wyposażony w puchar. I wreszcie były pochówki wtórne, młodsze, z epoki brązu oraz późniejsze. Należy nadmienić, że w wypełniku kurhanu były rozproszone skorupy k. ceramiki wstęgowej klutej, pochodzące ze starszej niż kurhan osady¹⁵⁴.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób k. pucharów dzwonowatych

Grób k. ceramiki sznurowej

Grób grupy Kalbsrieth

Skorupy k. ceramiki wstęgowej klutej
----

¹⁵² Matthias 1968, s. 60; Mildemberger 1953, s. 40.

¹⁵³ Weber 1966, s. 16 n.

¹⁵⁴ Grimm 1940, s. 405; Mildemberger 1953, s. 40.

63. Rossleben, pow. Artern, Harz-Unstrut.

Były tu w kurhanie dwa groby k. ceramiki sznurowej usytuowane jeden nad drugim. I tak na dnie jamy, na głębokości 50 cm, znajdował się pochówek starszy z inwentarzem typu mansfeldzkiego. Szkielet leżał skurczony na prawym boku, zorientowany SW—NE. Inwentarz: facetowany toporek kamienny, nóż krzemienisty. Wyżej, na głębokości 15—18 cm, leżał pochówek młodszy. Zawierał skurczony szkielet ułożony na prawym boku, zorientowany SW—NE. Inwentarz: amfora z ornamentem sznurowym, puchar esowaty z ornamentem sznurowym, miska na nóżkach i dwie siekierki kamienne¹⁵⁵.

64. Sachsenberg, pow. Artern, pogranicze Harzu i Turynii.

Kurhan przepuszczalnie k. ceramiki sznurowej zawierał wtórny, młodszy, pochówek k. pucharów dzwonołatych¹⁵⁶.

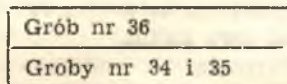
65. Schafstädt, pow. Merseburg, pogranicze Anhaltu i Turynii.

a) Dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób nr 3, starszy, bez inwentarza. Grób nr 2, młodszy, z inwentarzem: amfora dwuuszna, puchar esowaty, miska na nóżkach.

b) Groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób nr 9, starszy, zawierał dwie amfory dwuuszne, miskę z uchem, fragment puchara z ornamentem sznurowym, fragment naczyń i cztery skorupy z odciskami sznura. Grób nr 10, młodszy, zawierał amforę i puchar zdobione trójkątami i liniami sznurowymi, fragment pucharu z ornamentem sznurowym, płytkę kościaną i wiór krzemienisty.

c) Trzy groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Groby nr 34 i 35 były starsze, oba o niewiadomej relacji czasowej względem siebie, nadto był grób nr 36, młodszy. Grób nr 34 był jamowy i zawierał resztki szkieletu: Był w nim baniasty pucharek bez ornamentu. Pochówek ten został naruszony przez grób nr 36, który naruszył też starszy grób nr 35. Groby nr 35 i 36 były zbudowane z płyt kamiennych. Inwentarz grobu nr 35: jedna amfora cała i fragmenty drugiej, obie z motywami sznurowymi w formie trójkątów i linii, niecharakterystyczna skorupa, ułamek krzemienia. Inwentarz grobu nr 36: amfora dwuuszna z ornamentem sznurowym i stempelkowym, puchar esowaty z motywami sznurowymi w formie trójkątów i linii, puchar o cylindrycznej szyjce z uszkiem zdobiony liniami sznurowymi i stempelkami, pucharek moździerzowaty z ornamentem sznurowym, ucho od naczynia, odłupek krzemienisty¹⁵⁷.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

d) Trzy obiekty k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Obiekt pierwszy, starszy, obejmował przypuszczalnie trzy groby oznaczone numerami I, II i III. W „grobie” nr I były resztki dwu szkieletów ludzkich oraz inwentarz: amfora dwuuszna z ornamentem sznurowym, amfora dwuuszna z ornamentem sznurowym i dołkowym, puchar esowaty zdobiony ornamentem drabinkowym i ścięciem bruzdowym („Furchenstiech”), naczynie jajowate bez ornamentu, facetowany toporek kamienny, siekierka i dwa wióry z krzemie-

¹⁵⁵ Fischer 1952, ryc. 2; Kilian 1955, s. 118; Matthias 1974, s. 228 n.

¹⁵⁶ Fischer 1952, s. 170.

¹⁵⁷ Matthias 1956, s. 53 n.

nia. W „grobie” nr II były 23 skorupy z amfor z ornamentem sznurowym. W „grobie” nr III były tylko resztki szkieletu ludzkiego. Jako młodsze wystąpiły groby nr 1 i 2. W grobie nr 1 były: amfora dwuuszna z ornamentem sznurowym, pucharek móździerzowaty z uszkiem zdobiony odciskami sznura. W grobie nr 2 były (oprócz dwu zębów ludzkich): dwie amfory czworosuszne z ornamentem sznurowym i stempelkowym, pięć skorup bez ornamentu, dwie przedziurawione muszle z ornamentem, narzędzie krzemienne¹⁵⁸.

66. Schlossvippach, pow. Erfurt, Turyngia.

W kurhanie zwanym Katzenhügel były dwa groby k. ceramiki sznurowej przypuszczalnie w układzie stratygraficznym. W centrum kurhanu, na głębokości 380 cm, znajdował się grób przypuszczalnie starszy z naruszonym szkieletem. Inwentarz: amfora turyńska z ornamentem rytym, puchar esowaty z poziomym ornamentem rytym, kilka skorup z ornamentem sznurowym i dołkowym. We wschodniej części kurhanu, na głębokości 240 cm, znajdował się grób przypuszczalnie młodszy ze szkieletem skurczonym zorientowanym N—S. Inwentarz: puchar esowaty z poziomym ornamentem jodełkowym i podwójnymi liniami¹⁵⁹.

Komentarz: można tylko domniemywać, że grób centralny był starszy od grobu wschodniego.

67. Schraplau, pow. Mansfeld, obszar Harzu.

a) W kamiennym grobie skrzynkowym znajdował się dziecięcy szkielet w pozycji skurczonej, obok którego były dwa naczynia dwu kultur, nadto wisioriki z zębów zwierzęcych, ornamentowany krążek z muszli, kilka małych przedziurawionych płytek z muszli i trzy odłupki krzemienne. Naczynia: amfora dwuuszna k. ceramiki sznurowej z ornamentem sznurowym i stempelkowym, kubek grupy walternienskiej¹⁶⁰.

Komentarz: znalezisko zaświadcza współczesność dwu kultur.

b) Groby nr 2 i 4 w układzie stratygraficznym. Grób nr 2, k. ceramiki sznurowej, starszy, miał formę skrzyni kamiennej, zawierał resztki szkieletu i inwentarz: wysoką amforkę o profilu esowatym z ośmioma uszkami, dwie skorupy z innego naczynia i wisioriek z zębów zwierzęcych. Grób nr 4, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, młodszy, był jamowy, ze zniszczonym szkieletem w pozycji skurczonej na prawym boku, zorientowanym NE—SW. Brak inwentarza¹⁶¹.

68. Seebergen, pow. Gotha, Turyngia.

W grobie były obok siebie ceramika k. ceramiki sznurowej i k. pucharów dzwonołatych¹⁶².

Komentarz: trudno zinterpretować to znalezisko. Nie jest wykluczone, że zaświadcza ono współczesność dwu kultur.

69. Sömmerda, pow. Erfurt, Turyngia.

W kurhanie stwierdzono kilka grobów w układzie stratygraficznym. W obiekcie wyróżniono dwie fazy. Tzw. dolne piętro zawierało trzy pochówki k. ceramiki sznurowej ze szkieletami skurczonymi. Przy jednym był ułamek kubka k. wczesnounietyckiej, przy innym — dwa przedziurawione kły dzika. Obok, lecz nieco wyżej od tych grobów, był grób k. pucharów dzwonołatych. Tzw. górne piętro kurhanu zawierało budowlę drewnianą i stożek kamienny k. unie-

¹⁵⁸ Matthias 1970, s. 24 n.

¹⁵⁹ Loewe 1959, s. 35.

¹⁶⁰ Grimm 1940, s. 404; Matthias 1974, s. 241; Schulz 1934, s. 37 n.

¹⁶¹ Matthias 1955, s. 81 n.; Matthias 1974, s. 246 n.

¹⁶² Fischer 1976b, s. 110.

tyckiej typu „Leubing”; znaleziono skorupy i bryłki brązu. W dolnej warstwie kurhanu znajdowały się rozproszone skorupy k. ceramiki sznurowej oraz ułamki zdobione ścięciem bruzdowym („Furchenstiech”) ¹⁶³.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób k. unietyckiej
Grób k. pucharów dzwonowatych
Groby k. ceramiki sznurowej

Nie jest wykluczone, że ułamek naczynia wczesnouietyckiego jest starszy od grobu k. ceramiki sznurowej, w którym go znaleziono.

70. Stebitz, pow. Bautzen, Saksonia.

Była tu jama zawierająca dwa puchary k. ceramiki sznurowej oraz kubek k. unietyckiej ¹⁶⁴.

Komentarz: znalezisko jest trudne do zinterpretowania.

71. Stobra, pow. Weimar, Turyngia.

W kurhanie zw. Grosser Hügel były groby dwu kultur w układzie stratygraficznym. Miały one obudowę kamienną. Oba leżały w równej odległości od środka kurhanu. Groby nr 1 i 3 należały do k. amfor kulistych, w obu były pochówki zwierzęce. Grób nr 1 był zniszczony przez młodszy grób nr 2 należący do k. ceramiki sznurowej ¹⁶⁵.

72. Storkau, pow. Stendal, Altmark.

Na stanowisku nr 2 była sytuacja stratygraficzna poświadczająca starszy wiek zabytków grupy Schönfeld k. ceramiki sznurowej, a młodszy — z wczesnej epoki brązu ¹⁶⁶.

73. Thüritz, pow. Kalbe, Altmark.

W kurhanie otoczonym dwoma kręgami kamiennymi były dwa pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób centralny, starszy, zawierał pochówek ciałopalny. Inwentarz: puchar esowaty bez ornamentu, sześć liściowatych grotów krzemienych, ułamek siekiery krzemiennej. Pochówek wtórny, młodszy, zawierał esowaty puchar z poziomym motywem jodełkowym ¹⁶⁷.

74. Tilleda/Kyffhauser, pow. Sangerhausen, Harz-Unstrut.

Był tu kurhan z pochówkami w układzie stratygraficznym. Na szczycie znajdował się krąg kamienny. Znaleziono w nim pochówki i jamy grupy bernburskiej. Ponadto znaleziono puchar sznurowy przypuszczalnie z wtórnego grobu k. ceramiki sznurowej ¹⁶⁸.

75. Tröbsdorf, pow. Querfurt, pogranicze Anhaltu i Turyngii.

Pod kurhanem znaleziono pochówki grupy bernburskiej. Z kolei we wschodniej części znaleziono zabytki k. ceramiki sznurowej przypuszczalnie z wtórnego, młodszego grobu. Inwentarz: puchar sznurowy, ułamek siekiery kamiennej, trzy przęśliki ¹⁶⁹.

¹⁶³ Mildemberger 1953, s. 42.

¹⁶⁴ Billig 1958, s. 20.

¹⁶⁵ Mildemberger 1953, s. 43.

¹⁶⁶ Wetzel (b. r. wyd.), s. 165.

¹⁶⁷ Niquet 1958, s. 246 n.

¹⁶⁸ Matthias 1974, s. 273.

¹⁶⁹ Grimm 1940, s. 406; Mildemberger 1953, s. 44 n.

76. Udestedt, pow. Erfurt, Turynia.

Odkryto tu grób k. ceramiki sznurowej przecięty przez grób k. unietyckiej. W grobie „sznurowym” (głębokość 115 cm) leżał szkielet w pozycji skurczonej na prawym boku, zorientowany W—E. Inwentarz: puchar, czarka, siekiera i nóż. Grób unietycki, młodszy, znajdował się na głębokości 50 cm¹⁷⁰.

77. Utenbach, pow. Apolda, Turynia.

Były tu dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym, tj. jeden nad drugim. Grób dolny leżał na głębokości 100 cm i zawierał amforę, puchar, facetowany toporek, siekierkę i nóż z krzemienia. Grób górny leżał na głębokości 60 cm i zawierał tylko amforę¹⁷¹.

78. Völpke, pow. Oschersleben, Saksonia.

Poświadczono tu sytuację stratygraficzną, z której wynikał starszy wiek grupy Schönfeld k. ceramiki sznurowej od kultury z wczesnej epoki brązu¹⁷².

79. Wahlitz, pow. Burg, Dolne Łużyce.

a) Na stanowisku nr 1, w miejscu oznaczonym nrem 1, wyróżniono w wymiarze trzy pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pochówek dolny, na głębokości 170 cm, zawierał inwentarz: puchar esowaty z ornamentem trójkątów wypełnionych stempelkami, trzy większe grotty krzemienne z zaznaczonymi trzonkami. Pochówek środkowy, na głębokości 130—157 cm, zawierał inwentarz: puchar esowaty bez ornamentu, dwa grotty krzemienne podobne do poprzednich, ułamek wióra z krzemienia. Grób górny, najmłodszy, na głębokości 110—125 cm, zawierał puchar esowaty bez ornamentu. We wszystkich trzech grobach były resztki kości. Natomiast w grobie najwyższym, najmłodszym, w wypełniku znaleziono skorupy kultury Rössen i grupy Schönfeld.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób górny	
Skorupy grupy Schönfeld	Grób środkowy
	Grób dolny
Skorupy k. Rössen	

b) W miejscu oznaczonym nrem 2 stwierdzono trzy poziomy z pochówkami k. ceramiki sznurowej, położone jeden nad drugim. Grób dolny, najstarszy, sięgał głębokości 190/195 cm. Szkielet leżał na prawym boku w pozycji skurczonej i był zorientowany W—E. Znaleziono też nadpalone kości i węgle drzewne. Inwentarz: wiór krzemienisty. Grób środkowy leżał na głębokości 150—165 cm. Zawierał resztki kości i inwentarz: kubek esowaty bez ornamentu, siedem krzemienistych grotów liściowatych z zaznaczonym trzonkiem, grociki trójkątne i sercowate, nóż i dwa wióry z krzemienia. Grób najwyższy, najmłodszy, na głębokości 125—140 cm, zawierał resztki kości i niezdobiony puchar esowaty. Ponadto w tym grobie była w wypełniku domieszka mechaniczna w postaci kilku skorup grupy Schöfeld k. ceramiki sznurowej.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem.

¹⁷⁰ Loewe 1959, s. 40.

¹⁷² Wetzel (b. r. wy.), s. 165.

¹⁷¹ Loewe 1959, s. 42.

Grób górny	
Skorupy grupy Schönfeld	Grób środkowy
	Grób typu Kalbsrieth

c) W miejscu oznaczonym nrem 3 stwierdzono trzy groby jeden nad drugim. Grób najniższy, najstarszy, k. ceramiki sznurowej, położony na głębokości 120—130 cm, zawierał fragment zęba krowy i puchar esowaty z dwoma uszkami zdobiony poziomym ornamentem drabinkowym. Jako domieszka wystąpiły skorupy k. Rössen. Grób (?) środkowy nieokreślonej kultury, położony na głębokości 65 cm, zawierał resztki szkieletu. Brak inwentarza. Grób najwyższy, najmłodszy, na głębokości 45—60 cm, zawierał inwentarz: puchar esowaty z poziomym ornamentem sznurowym i trzy groty krzemienne z zaznaczonym trzonkiem¹⁷⁸.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób górny
Grób (?) środkowy
Grób dolny
Skorupy k. Rössen

d) Dwa groby nr 63 i 64 z wczesnej epoki brązu znajdowały się nad pochówkiem nr 2 k. ceramiki sznurowej¹⁷⁴.

e) W dwu przypadkach groby k. unietyckiej leżały nad obiektami k. ceramiki sznurowej¹⁷⁵.

80. Wallendorf, pow. Merseburg, pogranicze Anhaltu i Turyngii.

W kurhanie zw. Grosser Huthügel były groby w układzie stratygraficznym. Grób centralny, najstarszy, przypuszczalnie grupy Kalbsrieth k. ceramiki sznurowej, zawierał skurczony szkielet bez inwentarza. Był on nakryty małym kurhanem i otoczony podwójnym rowkiem w formie kręgu. Następnie kurhan był powiększony w okresie umieszczenia skrzynkowego grobu kamiennego k. ceramiki sznurowej. Zawierał on kilka skorup. Ponadto stwierdzono, że rowki wokół kurhanu przecięły wcześniejszą jamę osadniczą z zabytkami kultur michelsberskiej i Salzmünde, w dodatku skorupy z osady były rozproszone w kurhanie¹⁷⁶.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób k. ceramiki sznurowej
Grób grupy Kalbsrieth?
Skorupy kultur michelsberskiej i Salzmünde

¹⁷⁸ Behrens 1969a, s. 96, tab. 1; Voigt 1953, s. 110 n.; 1970, ryc. 2.

¹⁷⁴ Voigt 1955, s. 44.

¹⁷⁵ Behrens 1971b, s. 146.

¹⁷⁶ Fischer 1976b, s. 109; Lüning 1967, s. 171; Mildemberger 1953, s. 45; Preuss 1966, s. 55.

81. Wartin, pow. Angermünde, Uckermark.

W grobowcu nr 60 typu kujawskiego k. pucharów lejkowatych znajdowały się w nasypie groby kultur: amfor kulistych, hawelańskiej, ceramiki sznurowej i wczesnobrazowej. O grobie nr IVb k. ceramiki sznurowej autor pisze, że był usytuowany przy zachodniej części skrzyni grobu k. amfor kulistych, powyżej jądra gliniano-kamiennego; zachowały się długa kość i puchar sznurowy z lejkowatą szyjką¹⁷⁷.

Komentarz: grób k. ceramiki sznurowej jest wyraźnie młodszy od grobowca k. pucharów lejkowatych, lecz trudno zinterpretować jego stosunek czasowy do grobów kultur amfor kulistych i hawelańskiej.

82. Weimar, Turynia.

a) Przy ulicy Erfurckiej stwierdzono grób piętrowy nr 3 z dwoma pochówkami jeden nad drugim. Pochówek dolny, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, zawierał resztki amfory tej kultury. Pochówek górny, bez inwentarza, zawierał szkielet skurczony ułożony na prawym boku, zorientowany E—W.

b) Przy „Sedenstrasse” były groby przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej jeden nad drugim. Na głębokości 115 cm leżał szkielet skurczony, ułożony na lewym boku, zorientowany E—W. Nad nim, na głębokości 50 cm, znajdował się zniszczony pochówek bez inwentarza¹⁷⁸.

83. Westerhausen, pow. Quedlinburg, obszar Harzu.

a) Na stanowisku „Rosshöhe” znajdował się kurhan, w którym pod nasypem, w pierwotnym gruncie, znajdowały się trzy groby przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej, otoczone kręgiem kamiennym, przy czym przestrzeń między nimi była wybrukowana. Pochówek A zawierał skurczony szkielet dziecięcy ułożony na prawym boku, bez inwentarza. Pochówek B zawierał szkielet skurczony ułożony na lewym boku, zorientowany E—W, także bez inwentarza. Pochówek C zawierał szkielet skurczony ułożony na lewym boku, zorientowany N—S, również bez inwentarza. Ponadto był jeszcze jeden grób, lecz nie wiadomo, w której części kurhanu. Pod kurhanem były ślady osady z ceramiką grupy Schönfeld.

b) Na stanowisku „Honigköpf” znajdował się kurhan z grobami w układzie stratygraficznym. Grób centralny k. ceramiki sznurowej, starszy, leżał na powierzchni pierwotnego gruntu. Był nakryty karnem kamiennym. Zawierał skurczony szkielet na prawym boku, zorientowany N—S. Był w nim kubek z ornamentem rytym i stempelkowym. W południowo-wschodniej części kurhanu, na głębokości 150 cm, znajdował się pochówek wtórny, młodszy, z resztkami komory kamiennej. Były w nim skorupy grupy Schönfeld. W północno-zachodniej części kurhanu leżał na głębokości 75 cm drugi wtórny, młodszy, pochówek. Zawierał rozbity puchar k. pucharów dzwonowatych względnie k. unietyckiej. Wewnątrz kurhanu było kilka palenisk¹⁷⁹.

Komentarz: niewątpliwie grób k. ceramiki sznurowej był starszy od grobów grupy Schönfeld i k. pucharów dzwonowatych względnie k. unietyckiej, natomiast nie wiadomo jaki był wzajemny stosunek czasowy grobów młodszych.

c) W kurhanie stwierdzono dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób centralny, starszy, był wkopany w pierwotny grunt. Zawierał skurczony szkielet przykryty potężnym karnem kamiennym, w którym był puchar z uchem k. ceramiki sznurowej. Na brzegu kurhanu wystąpił

¹⁷⁷ Siuchniński 1956, s. 16 n.; 1969, s. 200 n.

¹⁷⁸ Loewe 1959, s. 47 n.

¹⁷⁹ Matthias 1968, s. 87 n.

pochówek wtórny, młodszy, który miał formę skrzyni kamiennej; należał on do grupy Schönfeld¹⁸⁰.

84. Wohlsborn, pow. Weimar, Turynia.

W wypełnisku jamy grobowej k. ceramiki sznurowej znajdowała się skorupa k. amfor kulistych¹⁸¹.

Komentarz: uważamy, że znalezisko to poświadcza starszy wiek k. amfor kulistych.

85. Wulfen, pow. Köthen, Anhalt.

W kurhanie były groby w układzie stratygraficznym. 30 cm poniżej pierwotnej powierzchni gruntu znajdowało się kilka grobów. Jeden z nich należał do grupy baalberskiej k. pucharów lejkwatych, drugi zawierał tylko wiór krzemienny (zapewne należał do grupy Kalbsrieth ceramiki sznurowej), a trzeci był bez inwentarza. Na podobnej głębokości, w południowej połowie kurhanu, znajdował się grób dziecięcy zaopatrzony w niezdobiony puchar k. ceramiki sznurowej. W południowej połowie kurhanu znaleziono też miskę k. ceramiki głęboko nakluwanej („Tiefstichkeramik”). Znaleziono też groby ciałopalne z okresów lateńskiego i rzymskiego oraz przypuszczalnie k. unietyckiej¹⁸². Komentarz: nie wiadomo jak zinterpretować starsze groby pod względem wzajemnej chronologii.

86. Inne.

K. W. Struve wymienia pewną liczbę miejscowości w północnej części NRD, w których znaleziono grobowce megalityczne, przeważnie k. pucharów lejkwatych, przypuszczalnie z wtórnymi zabytkami k. ceramiki sznurowej¹⁸³.

Beseritz koło Friedlandu, Blengow, pow. Wismar, Dobbin, pow. Güstrow, Dörlitz, Friedland i Gnoien, pow. Malchin, Kuppentin, pow. Parchim, Malchin (miasto powiatowe), Pampow, pow. Schwerin, Püttelkow, pow. Malchin, Schlicht, pow. Neustrelitz, Struer, pow. Malchow, Tatschow, pow. Güstrow, Vietlütbe, pow. Parchim, Zeisendorf, pow. Rostock.

POLSKA

1. Brzezinki, woj. przemyskie.

W kurhanie nr IV były groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pośrodku znajdował się grób centralny, starszy, otoczony rowkami kolistymi. Inwentarz: amfora czworouszna bez ornamentu, trzy puchary esowate z ornamentem jodełkowym, dwa noże krzemienne. Rowki otaczające kurhan i grób centralny były najprawdopodobniej przecięte przez młodszą jamę grobową nr 1, w której były węgle drzewne, fragment przepalanej belki i ułamki amfory czworousznej bez ornamentu. Poza obrębem rowków znajdowały się dwie jamy, nr 2 i 3, być może o charakterze grobowym, nie wiadomo czy młodsze, czy starsze od poprzednich grobów. Ponadto z czterech stron kurhanu rozmieszczone były w dość regularnych odstępach cztery jamy bez zabytków¹⁸⁴.

2. Garbina, woj. elbąskie.

Na stanowisku I odkryto osadę k. ceramiki sznurowej, w której wyróżniono kilka warstw, przy czym najważniejsze były: starsza warstwa V i młodsza —

¹⁸⁰ Mildenerberger 1953, s. 45 n.

¹⁸¹ Loewe 1959, s. 55.

¹⁸² Mildenerberger 1953, s. 46 n.

¹⁸³ Struve 1955, s. 90 n.

¹⁸⁴ Machnik 1966a, s. 244 n.

III, oddzielone od siebie cienką warstewką zawierającą zabytki, które autorki uważają za wynik spływów z górnej warstwy III. Średnia grubość starszej warstwy V wynosiła 20—40 cm. Stwierdzono w jej spągu jamy oraz ślady po słupach i kółkach sięgających calca. Zawartość: liczne ułamki ceramiki, krzemienne odpadki i narzędzia, drobne zwęglone kości, grudki bursztynu, ułamki polepy, węgielki drzewne, ułamki łupin orzechów laskowych. Wśród ceramiki zwracają uwagę ułamki esowatego puchara z ornamentem linii rytym i stempelków. Miąższość młodszej warstwy III wynosiła 15—25 cm. Zawartość: liczne ułamki ceramiki i krzemienie (m. in. narzędzia), bryłki bursztynu, grudki polepy, ułamki kości, fragmenty łupin orzechów laskowych, węgielki drzewne. Autorki piszą, że ceramika i krzemienie w poszczególnych warstwach różniły się między sobą¹⁸⁵.

3. Gorzów Wielkopolski, miasto wojewódzkie.

W grobie skrzynkowym k. amfor kulistych znaleziono toperek k. ceramiki sznurowej typu sobótczańskiego¹⁸⁶.

Komentarz: albo toperek jest tu wtórny, albo współczesny grobowi.

4. Gródek Nadbużny, woj. zamojskie.

Na stanowisku 1 C, w osadzie k. pucharów lejkowatych, która dostarczyła licznych zabytków, znaleziono w tych samych warstwach również ułamki ceramiki k. ceramiki sznurowej grupy wołyńskiej oraz k. trypolskiej. Należy nadmienić, że K. Jażdżewski napisał, że ceramika sznurowa według T. S. Passek, pozostawała w symbiozie z k. trypolską fazy C/II, co dowodziłoby współczesności skorup „sznurowych” z osadą k. pucharów lejkowatych, gdyż ponadto w osadzie tej znaleziono dowody współczesności k. pucharów lejkowatych z k. trypolską fazą C II. Dla osady jest data radiowęglowa 3100 ± 160 p.n.e.¹⁸⁷

Komentarz: z jednej strony związek osady z późną k. trypolską wskazywałby wiek skorup „sznurowych” na drugą połowę III tysiąclecia p.n.e., lecz z drugiej strony przytoczona data radiowęglowa pozwala przypuszczać, że, być może, również ceramika sznurowa sięga schyłku IV tysiąclecia p.n.e.

5. Guciów, woj. zamojskie.

W kurhanie nr 14 był grób dolny, starszy, k. ceramiki sznurowej, zawierający esowaty puchar z ornamentem jodełkowym, a z kolei nad tym grobem znajdował się pochówek k. trzcinieckiej umieszczony w nasypie kurhanu¹⁸⁸.

6. Kolosy, woj. kieleckie.

Był tu kurhan nr I k. ceramiki sznurowej. Pod jego nasypem odkryto cztery obiekty, z których nr 3 i 4 mają pozycję stratygraficzną jasno określoną, natomiast nr 1 i 2 mają stratygrafię niepewną. Grób nr 1 leżał na zachód od środka kurhanu, uszkodził on starszy wkop — jamę nr 1a, bez inwentarza. Grób nr 1 był zniszczony w czasach najnowszych. Grób nr 2, jamowy, leżał na zachód od grobu nr 1, był uszkodzony przez wkop nr 1. Zawierał szkielet położony na prawym boku, głową ku SW. Na inwentarz składały się dwa odlupki krzemienne. Jego stratygrafia w kopcu nie jest ściśle określona. Grób nr 3 leżał w pobliżu środka kurhanu. Był jamowy. Jego ściany były obłożone kamieniami, nadto wewnątrz zawierał warstwy z kamieni. Na dnie leżały

¹⁸⁵ Mączkowska 1973, s. 303 n.; Mączkowska, Kupczyk 1972, s. 201 n.

¹⁸⁶ Wiślański 1966, s. 111.

¹⁸⁷ Jażdżewski 1958, s. 283 n.; Kowalczyk 1969, s. 36; Poklewski 1958, s. 318, 322.

¹⁸⁸ Machnik 1966a, s. 146 n.

dwa szkielety w pozycji wyprostowanej, na wznak, czaszkami skierowane na W. Inwentarz: toporek kamienny. Spośród tych grobów nr 1 i 3, wkopane w całość, niewątpliwie powstały przed usypaniem kopca. Z kolei najmłodszy był grób niszowo-studniowy nr 4, gdyż jego korytarz przecinał nasyp kurhanu. Zawierał skurczony szkielet ułożony na prawym boku, głową ku S. Inwentarz: amfora z czterema guzowatymi uszkami i wałkiem zdobionym pionowymi nacięciami, a nad nim ornament z trzech grup pionowych żłobków, puchar z ornamentem sznurowym, toporek kamienny typu ślężańskiego, szydło miedziane, dwie siekiery krzemienne i wiórowiec krzemienno-żelazny¹⁸⁹.

Komentarz: badacz kurhanu A. Kempisty podaje dla grobów taki schemat chronologiczny:

Grób nr 4
Grób nr 2
Groby nr 1 i 3

7. Koniusza, woj. krakowskie.

W kurhanie otoczonym koliście rowkiem znaleziono grób centralny, jamowy, k. ceramiki sznurowej typu Kalbsrieth. Zawierał on resztki szkieletu oraz drapacz-nóż na długim wiórze krzemienno-żelaznym. Z kolei rowek był przecięty przez grób k. ceramiki sznurowej przypuszczalnie niszowy. Zawierał on dwa szkielety: jeden na dnie prawdopodobnie skurczony i wyżej — szkielet skurczony bez inwentarza. Przy szkielecie dolnym znajdowały się: fragment przedmiotu z rogu ewentualnie kości, odłupek i ostrze krzemienne, nadto w wypełnisku grobu był wiórowiec krzemienno-żelazny¹⁹⁰.

8. Kraków-Nowa Huta, woj. krakowskie.

W grobie nr 11/63 grupy chłopicko-weselskiej były resztki szkieletu i inwentarz: kubek z ornamentem potrójnych poziomych linii sznurowych, ochraniacz do łuku w formie płytki kamiennej z otworami (typowy dla k. pucharów dzwonołatych), szczątki wisiora z bursztynu, kilka narzędzi krzemienno-żelaznych¹⁹¹. Komentarz: znalezienie płytki typowej dla k. pucharów dzwonołatych wskazuje na współczesność inwentarza dwu kultur.

9. Książnice Wielkie, woj. kieleckie.

W wielu grobach niszowych (nr I [4/1], II [5/2], III [6a/3], IV [6c/4], VI [1x/6]) k. ceramiki sznurowej znajdowały się domieszki zabytków k. pucharów lejkowatych. Ponadto były tu groby k. ceramiki sznurowej wkopane wtórnie w jamy osadnicze k. pucharów lejkowatych. I tak w jamę nr XLVI były wkopane trzy groby nr VII (46/7), VIII (40/8) i IX (46/9); w jamę nr XLVII — dwa groby nr X (47/11) i XI (47/12)¹⁹².

10. Lipie, woj. przemyskie.

W kurhanie nr I były dwa pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Pod kurhanem leżał grób starszy typu jamowego zawierający przepalone kości, węgle drzewne i inwentarz w postaci ułamków naczyń: dwu amfor dwuosznych bez ornamentu i puchara esowatego z ornamentem jodełkowym; był też nóż krzemienno-żelazny. Z kolei pośrodku, w nasypie kurhanu, była jama, być może grobowa, w której znaleziono esowaty puchar z ornamentem

¹⁸⁹ Kempisty 1964—1965, s. 127 n.; 1970, s. 80 n.; 1978, s. 233 n.

¹⁹⁰ Tunia 1980, s. 47-77.

¹⁹¹ Hachulska-Ledwos 1967, s. 90.

¹⁹² Machnik 1964, s. 341 n.

poziomych linii sznurowych i stempelków, kilka skorup z innego naczynia i wiórek krzemienny¹⁹³.

11. Łęki Małe, woj. leszczyńskie.

W kurhanie nr IV k. unietyckiej znaleziono w nasypie, jako starsze domieszki mechaniczne, zabytki k. ceramiki sznurowej: trzy ułamki ceramiki z ornamentem sznurowym, ułamek naczynia workowatego, sercowaty grocik krzemienny¹⁹⁴.

12. Ługi, woj. kaliskie.

Grób szkieletowy zawierał ceramikę k. amfor kulistych i toperek kamienny k. ceramiki sznurowej¹⁹⁵.

13. Łukawica, woj. przemyskie.

a) W kurhanie nr I k. ceramiki sznurowej otoczonym kuliście rowkiem znajdowały się węgielki drzewne i przepalone kości. Pochodzi z niego esowaty pucharek z ornamentem poziomych linii sznurowych. Ponadto w nasypie kurhanu znajdowały się, jako domieszka mechaniczna, luźne zabytki z osady k. pucharów lejkowatych oraz skorupy „sznurowe”.

Komentarz: luźne zabytki w nasypie należy uznać za starsze, przy czym nie wiadomo jaka jest relacja czasowa między skorupami k. pucharów lejkowatych, a k. ceramiki sznurowej.

b) W kurhanie J k. ceramiki sznurowej z rowkiem dookolnym była jama grobowa zawierająca kilka skorup, natomiast nad nią znajdowały się przepalone kości, węgielki drzewne i inwentarz: puchar o jajowatym brzuścu, pucharek sercowaty, miniaturowy toperek kamienny, siekierka kamienna, siekierka krzemienna, dwa grociki krzemienne, wiór krzemienny, 11 odłupków z krzemienia, kamień. Z kolei w nasypie kurhanu znajdowały się jako domieszka mechaniczna, starsza od kurhanu, zabytki osadnicze k. pucharów lejkowatych i skorupy „sznurowe”.

Komentarz: nie jest wiadomy wzajemny stosunek czasowy luźnych zabytków k. pucharów lejkowatych i k. ceramiki sznurowej.

c) W kurhanie K k. ceramiki sznurowej z rowkiem dookolnym znajdowała się jama grobowa z węgielkami drzewnymi i zabytkami: toporkiem kamiennym, siekierką krzemienną i drapaczem z krzemienia. Natomiast nad jamą leżały dwa zniszczone naczynia: puchar esowaty bez ornamentu o wydatnym brzuścu i pucharek esowaty z ornamentem sznurowym poziomym i jodełkowym. Z kolei w nasypie kurhanu znajdowały się zabytki, jako starsza domieszka mechaniczna, z osady k. pucharów lejkowatych i skorupy „sznurowe”¹⁹⁶.

Komentarz: nie jest wiadoma relacja czasowa między zabytkami dwu kultur stanowiącymi domieszki mechaniczną.

14. Miernów, woj. kieleckie.

a) Pod kurhanem nr I k. trzcienieckiej znajdował się mały kurhan k. ceramiki sznurowej. Pod tym ostatnim, w stałym gruncie, znajdowała się jama grobowa ze skurczonym szkieletem ludzkim, którego czaszka leżała w zachodniej części grobu. Inwentarz: amfora turyńska i wiór krzemienny. Na północny zachód od grobu, na poziomie pierwotnego humusu, znajdował się szkielet psa spoczywający na prawym boku, czaszką ku S. Około 1 m dalej na zachód, na tym samym poziomie, leżała żuchwa świni. W kurhanie były też młodsze groby k. trzcienieckiej.

¹⁹³ Machnik 1966a, s. 246 n.

¹⁹⁴ Kowiańska-Piaszykowska 1968, s. 6 n.

¹⁹⁵ Wiślański 1966, s. 151.

¹⁹⁶ Machnik 1960a, s. 17 n.; 1961, s. 89 n.; 1966a, s. 248 n.; Dzieduszycka-Machnikowa, Machnik 1959, s. 10 n.

b) W kurhanie nr II k. trzcinięckiej były też groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Mianowicie pod kopcem były kurhaniki „sznurowe” nr II/2 i II/3 oraz groby płaskie. Kopczyk nr II/2 krył złożony pochówek k. ceramiki sznurowej składający się z dwóch jam nr 2 i 5. W obiekcie nr 2 były ślady ognia. Zawierał on w górnej części skurczony szkielet położony na prawym boku, głową ku S. Inwentarz: szczątki rozbitego naczynia, toporek kamienny, narzędzia krzemienne i ślady patyny po miedzianym przedmiocie. Drugi obiekt zawierał skorupy k. ceramiki sznurowej. Oba obiekty (nr 2 i 5) były otoczone koliście rowkiem. W dwóch miejscach rowek był przerwany przez dwa groby nr 6 i 8 k. mierzanowickiej. Ponadto grób nr 8 zachodził na korytarz prowadzący do niszy starszego pochówku k. ceramiki sznurowej nr 11, który naruszył rowek dookoła. Zawierał on resztki szkieletu ułożonego wzdłuż kierunku NW—SE. Inwentarz: puchar z cylindryczną szyjką, siekierka krzemienista, wiór i odłupek z krzemienia oraz jakby osełka z piaskowca. Ponadto, na wschodnim krańcu nasypu nr II/2 była jama grobowa nr 10 ze śladami ognia, bez zabytków. Znajdował się w niej pochówek krowy. Grób ten uszkodził wschodni skraj kopczyka nr II/2. Ponad grobem był usypany mały kurhanik. W południowej części grobu nr 10 był wkopany pochówek nr 10a, który zawierał skurczony szkielet ludzki skierowany głową ku WNW; inwentarz: narzędzie krzemienne i okruch kamienia. W zachodniej części kopczyka nr II/2 był wkopany częściowo w górne partie obiektu nr 2 — grób nr 1, który zawierał szkielet położony na prawym boku, głową ku NE; inwentarza brak. W nasyp kopczyka nr II/2 był też wkopany grób nr 4 ze szczątkami skurzonego szkieletu ułożonego wzdłuż kierunku NW—SE; inwentarza brak. Między kopcami nr II/2 i II/3 mieściły się dwa pochówki: nr 3 ze szkieletem i inwentarzem k. mierzanowickiej oraz nr 2 — bez wyposażenia. Z kolei pod nasypem kopczyka nr II/3 znajdowały się dwa pochówki. Była tu jama ze śladami przepalenia, w jej górnej części leżał szkielet w pozycji skurzonej, z ochrą, wyposażony w odłupki krzemienne; orientacja szkieletu: W—E. Na poziomie wyższym jama poszerzała się i tu znaleziono szkielet konia z ochrą. Nasyp kopczyka nr II/3 wznosił się bezpośrednio nad koniem¹⁹⁷. Należy dodać, że dla pochówku k. ceramiki sznurowej w kurhanie uzyskano datę radiowęglową 2010 ± 100 (K—1837).

Komentarz: w ślad za badaczem kurhanu A. Kempistym sytuację stratygraficzną można przedstawić następująco:

Faza V, k. trzcinięcka.

Faza IV, k. mierzanowicka.

Faza III, k. ceramiki sznurowej (faza z grobem niszowym).

Faza II, k. ceramiki sznurowej (faza grobów ze szkieletami barwionymi ochrą, pochówek konia, kopczyk II/3).

Faza I, k. ceramiki sznurowej (faza kopczyka II/2, pochówek z toporkiem i naczynkiem, kurhan z rowkiem o przebiegu kolistym).

15. Mierzanowice, woj. tarnobrzeskie.

a) Na stanowisku nr 1 znajdowało się siedem obiektów w układzie stratygraficznym. I tak jama nr 13a grupy chłopicko-weselskiej była przecięta przez jamę nr 13b nie zawierającą materiałów. Z kolei jama ta była przecięta w różnych miejscach przez trzy obiekty: grób nr 4 grupy chłopicko-weselskiej, grób nr 11 też chłopicko-weselski i grób nr 12 k. mierzanowickiej. Następnie obok

¹⁹⁷ Kempisty 1962—1963a, s. 70 n., 75 n.; 1962—1963b, s. 49 n.; 1964—1965, s. 126 n.; 1978, s. 9 n.

jamy nr 13b leżał grób nr 1 k. złockiej, który był przecięty w dwóch miejscach przez dwa obiekty: wspomniany grób nr 4 grupy chłopicko-weselskiej i grób nr 9 k. mierzanowickiej¹⁹⁸.

Komentarz: jeśli chodzi o k. ceramiki sznurowej, to wynika z tego, że grób k. złockiej był starszy od obiektów grupy chłopicko-weselskiej i k. mierzanowickiej.

b) Na stanowisku nr 1 był grób nr 105 k. ceramiki sznurowej w dużej jamie, nad którą od strony północno-wschodniej leżał grób nr 104 k. mierzanowickiej. Grób nr 105, starszy, zawierał szkielet na lewym boku w pozycji skurczonej. Inwentarz: puchar esowaty z poziomym ornamentem sznurowym, siekierka krzemienne. Ponadto ponad grobem, do głębokości 75 cm, znajdowało się kilkadziesiąt skorup, w tym część z ornamentem sznurowym, fragment amfory, jak się zdaje, k. amfor kulistych i dwa wióry krzemienne¹⁹⁹.

Komentarz: można przypuszczać, że grób nr 105 został wkopany w obiekt k. amfor kulistych i był od tej kultury młodszy. Sytuację można zobrazować schematem:

Grób k. mierzanowickiej
Grób k. ceramiki sznurowej
Skorupy k. amfor kulistych?

c) Na stanowisku nr 1 był grób nr 1 k. złockiej zawierający puchar lejkowaty z ornamentem sznurowym, trzy narzędzia krzemienne i kieł dzika. Ponadto w grobie była skorupa k. mierzanowickiej²⁰⁰.

Komentarz: domieszkę w postaci skorupy mierzanowickiej można byłoby uznać za starszą od grobu, gdyby nie fakt, że w grób nr 1 były wkopane dwa groby grupy chłopicko-weselskiej i k. mierzanowickiej (por. wyżej), co wskazuje na możliwość dostania się skorupy w późniejszym okresie.

d) Na stanowisku 5 były dwa groby k. ceramiki sznurowej wkopane w siebie. Grób nr 19a, starszy, miał formę niszową, zawierał resztki szkieletu, obok którego był fragment szczęki zwierzęcej. Inwentarz: pucharek doniczkowaty z ornamentem sznurowym i stempelkowym. W wypełniku grobu znajdowały się drobne okruchy skorup prawdopodobnie k. pucharów lejkowatych. Grób nr 19b, młodszy zawierał resztki szkieletu oraz puchar esowaty o wydatnym brzuścu zdobiony ornamentem jodełkowym²⁰¹.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób nr 19b k. ceramiki sznurowej
Grób nr 19a k. ceramiki sznurowej
Skorupy k. pucharów lejkowatych?

¹⁹⁸ Informacja mgr. T. J. Bąbla. Porównaj też zbiory i archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

¹⁹⁹ Uzarowiczowa 1970, s. 210 n.

²⁰⁰ Bąbel, w druku.

²⁰¹ Wrotek 1964, s. 49 n.

e) W jamę osadniczą k. złockiej lub k. amfor kulistych były wcięte dwa groby, nr 55 i 57, k. mierzanowickiej²⁰².

16. Modliborzyce, woj. bydgoskie.

Przypuszczalnie w kurhanie otoczonym kuliście rowkiem znajdował się grób k. ceramiki sznurowej ze szkieletem skurczonym na lewym boku, zorientowanym S—N. Inwentarz: nóż krzemienisty (a więc byłby to pochówek typu Kalbsrieth). W górnej części jamy grobowej były mechaniczne domieszki starsze, w skład których wchodziły między innymi skorupy k. amfor kulistych. Natomiast rowek otaczający grób „sznurowy” był przecięty przez jamę k. iwieńskiej²⁰³.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Jama k. iwieńskiej
Grób k. ceramiki sznurowej
Skorupy k. amfor kulistych

17. Nowiny, woj. bydgoskie.

Nad jamą k. amfor kulistych leżał pucharek doniczkowy k. ceramiki sznurowej²⁰⁴.

Komentarz: naczynie „sznurowe” uważamy za późniejsze od jamy.

18. Nowy Daromin, woj. tarnobrzeskie.

W jamach osadniczych nr 3 i 4 k. pucharów lejkowatych były dwa drobne ułamki ceramiki k. ceramiki sznurowej²⁰⁵.

Komentarz: uważamy, że ceramika sznurowa jako domieszka mechaniczna była starsza od jam.

19. Pikutkowo, woj. wrocławskie.

a) Na stanowisku 5A bezpośrednio na grobie skrzynkowym k. amfor kulistych znajdowały się groby przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej (brak wyposażenia)²⁰⁶.

b) W warstwie kulturowej k. pucharów lejkowatych znaleziono kilka skorup k. ceramiki sznurowej.

Komentarz: albo ceramika sznurowa pochodzi ze zniszczonych grobów k. ceramiki sznurowej stwierdzonych na tym stanowisku, albo jest ona współczesna ewentualnie starsza od osady k. pucharów lejkowatych.

c) W grobie nr 8 przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej znajdowały się zażytki k. pucharów lejkowatych, zapewne starsza domieszka mechaniczna²⁰⁷.

20. Racibórz-Ocice, woj. katowickie.

Jama z ceramiką grupy chłopicko-weselskiej przecinała rów k. ceramiki promienistej²⁰⁸.

21. Rosiejów, woj. kieleckie.

Stwierdzono tu kurhan k. trzcienieckiej usypany na mogiłach grupy krakowskiej k. ceramiki sznurowej. T. Reyman uważał, że przerwa czasowa między

²⁰² Salewicz 1937, s. 50 n.

²⁰³ Wiślański 1978, w druku.

²⁰⁴ Wiślański 1966, s. 110.

²⁰⁵ Antoniewicz 1925, s. 269.

²⁰⁶ Wiślański 1966, s. 111.

²⁰⁷ Niesiołowska 1967, s. 103, 115.

²⁰⁸ Kozłowski 1972, s. 185.

obiektami obu kultur była krótka, „pod czapką kopca bowiem zachowały się ostre, strome nasypy mogiłki sznurowców”, czego przykładem są obiekty nr 22 i 31²⁰⁹.

22. Samborzec, woj. tarnobrzeskie.

W grobie niszowym k. ceramiki sznurowej znajdował się skurczony szkielet ludzki zaopatrzony w inwentarz: ułamki amfory z ornamentem stempelkowym, puchar esowaty z ornamentem sznurowym i stempelkowym oraz siekierkę z krzemienia pasiastego o formie i surowcu typowych dla k. amfor kulistych²¹⁰.

Komentarz: znalezisko to zaświadcza współczesność dwu kultur.

23. Sarnowo, woj. wrocławskie.

W nasypie grobowca nr 2 należącego do k. pucharów lejkowatych znajdowały się luźne ułamki ceramiki k. ceramiki sznurowej. Zwraca uwagę fragment wylewu puchara lejkowatego zdobionego dołkami i poziomymi liniami sznurowymi²¹¹.

Komentarz: prawdopodobnie ceramika sznurowa jest starsza od grobowca.

24. Siciny, woj. leszczyńskie.

W obrębie chaty k. amfor kulistych znaleziono dwa toporki i siekierkę kamienną k. ceramiki sznurowej. Jeden toporek znajdował się w płytszej partii domostwa, a drugi — przy dnie jamy osadniczej²¹².

Komentarz: najprawdopodobniej zabytki k. ceramiki sznurowej były współczesne osadzie.

25. Stok, woj. lubelskie.

W grobie nr I k. amfor kulistych znalazły się jako część wyposażenia dwa zabytki k. ceramiki sznurowej: siekiera krzemienienna i sercowaty grociek²¹³.

Komentarz: znaleziska świadczą o współczesności dwu kultur.

26. Strzyżów, woj. lubelskie.

a) Na stanowisku IA jama nr 2 k. strzyżowskiej wyraźnie znajdowała się pod grobem k. trzcienieckiej²¹⁴.

b) Jama nr 101a przypuszczalnie k. strzyżowskiej przecinała starszą jamę nr 101 k. ceramiki wstęgowej malowanej (lendzielskiej)²¹⁵.

c) W jamach k. strzyżowskiej znajdowały się jako starsza domieszka mechaniczna skorupy k. amfor kulistych²¹⁶.

27. Święcice, woj. kieleckie.

W grobie nr 3 k. pucharów dzwonowatych stwierdzono skurczony szkielet i inwentarz: kubek miseczkowaty grupy chłopicko-weselskiej, płytkę z łupku do łuku, miedzianą ozdobę²¹⁷.

Komentarz: uważamy, że została tu zaświadczona współczesność k. pucharów dzwonowatych i grupy chłopicko-weselskiej.

28. Wietrzychowice, woj. konińskie.

²⁰⁹ Reyma n 1948, s. 42 n.

²¹⁰ Zbiory Zakładu Archeologii Małopolski IHKM PAN w Krakowie.

²¹¹ Chmielewski 1952, s. 59.

²¹² Wojciechowski 1966, s. 30 n.; 1967, s. 19 n.; 1971, s. 38 n.

²¹³ Kowalczyk 1953, s. 45; Nosek 1964, tab. 67: 1, 9.

²¹⁴ Głosik 1968, s. 23.

²¹⁵ Podkowińska 1960, s. 58.

²¹⁶ Sulimirski 1968a, s. 207.

²¹⁷ Prokopowicz 1964, s. 402 n.

W nasypie grobowca nr IV k. pucharów lejkowatych, w jego dolnej części, znajdowały się dwie skorupy k. ceramiki sznurowej²¹⁸.

Komentarz: najprawdopodobniej skorupy „sznurowe” jako domieszka mechaniczna były starsze od grobowca.

29. Wilczogóra-Wturek, woj. konińskie.

Był tu przypuszczalnie zespół grobowy, w skład którego wchodziły: misa i siekiera k. amfor kulistych, naczynie k. ceramiki sznurowej i przęślik k. pucharów lejkowatych. T. Wiślański pisze, że chodzi o zwarty zespół grobowy²¹⁹.

Komentarz: wobec powyższego trudno wysunąć pewne wnioski co do wzajemnej chronologii reprezentowanych tu kultur.

30. Zarebowo, woj. wrocławskie.

Piec k. pucharów lejkowatych został przecięty przez grób k. ceramiki sznurowej²²⁰.

31. Zesławice, woj. krakowskie.

Znaleziono tu grób niszowy nr 220 przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej założony na terenie osady k. ceramiki promienistej. W wypełniku grobu były drobne zabytki ostatniej kultury²²¹.

Komentarz: domieszka mechaniczna w wypełniku grobu świadczy o starszym wieku k. ceramiki promienistej.

32. Złota, woj. tarnobrzeskie.

a) Na stanowisku „Grodzisko I” grób nr 30 (399a) k. złockiej naruszył rów osady k. ceramiki wstęgowej malowanej (lendielskiej), o czym świadczył „profil grobu na rowie”; grób był młodszy, a row starszy²²².

b) Na stanowisku „Grodzisko II” grób nr 13 (34b) k. złockiej został przecięty przez grób nr 12 (34a) grupy chłopicko-weselskiej. Grób k. złockiej był brukowany, został on w starożytności wyrabowany, z inwentarza zachowały się resztki skorup, w tym jedna z ornamentem sznurowym falistym oraz odłupki krzemienne. Grób młodszy zawierał szkielet w pozycji skurczonej, zorientowany NW—SE. Inwentarz: kubek z promienistym ornamentem sznurowym²²³.

c) Na stanowisku „Grodzisko II” w grobie nr 15 (76) k. ceramiki sznurowej znaleziono liczne domieszki mechaniczne, wśród których udało się wyróżnić skorupy kultur ceramiki wstęgowej rytej i klutej. Była też skorupka z ornamentem sznurowym i stempelkowym²²⁴.

Komentarz: domieszkę mechaniczną uznajemy za starszą od grobu.

d) Na stanowisku „Grodzisko II” w grobie nr 16 (93) k. ceramiki sznurowej znaleziono domieszki mechaniczne, wśród których był grocik sercowaty i dwie skorupy z ornamentem sznurowym²²⁵.

Komentarz: domieszkę mechaniczną uważamy za starszą od grobu.

²¹⁸ J a d c z y k o w a 1971, s. 93 n.

²¹⁹ W i ś l a ń s k i 1966, s. 157 n.

²²⁰ M a c h n i k 1967, s. 104; W i ś l a ń s k i 1966, s. 111.

²²¹ Z e m e ł k a 1959, s. 82 n.

²²² K r z a k 1961, s. 69.

²²³ K r z a k 1958, s. 352 n.

²²⁴ K r z a k 1958, s. 353 n. Porównaj też dokumentację w archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

²²⁵ K r z a k 1958, s. 357 n. Porównaj też dokumentację w archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

e) Na stanowisku „Nad Wawrem” grób nr 74 k. ceramiki sznurowej był współczesny jamie nr 71 k. amfor kulistych²²⁶.

f) Na stanowisku „Nad Wawrem” w jamie nr 184 k. amfor kulistych znajdowała się amfora turyńska k. ceramiki sznurowej²²⁷.

Komentarz: znalezisko uważamy za dowód współczesności dwu kultur, choć nie wykluczone, że amfora turyńska mogła dostać się do jamy później.

g) Na stanowisku „Nad Wawrem” w jamach nr 49, 169 i 354 należących do k. amfor kulistych znajdowały się jako domieszka ułamki amfor turyńskich k. ceramiki sznurowej²²⁸.

Komentarz: domieszki ceramiki sznurowej uważamy za starsze od jam k. amfor kulistych.

h) Na stanowisku „Nad Wawrem” w grobie nr 90 grupy krakowskiej k. ceramiki sznurowej były między kośćmi szkieletu domieszki mechaniczne w postaci ułamków ceramiki k. amfor kulistych. Na właściwy inwentarz grobu składały się: lejowaty puchar sznurowy i dwie siekierki krzemienne²²⁹.

Komentarz: domieszki mechaniczne uważamy za starsze od grobu.

i) Na stanowisku „Nad Wawrem” w grobie nr 232 k. ceramiki sznurowej, grupy krakowskiej, znajdowały się rozrzucone obok szkieletu i wyposażenia skorupki k. amfor kulistych²³⁰.

Komentarz: ponieważ chodzi o domieszkę mechaniczną skorupy k. amfor kulistych uznajemy za starsze od grobu.

j) Na stanowisku „Nad Wawrem” był grób nr 237 należący do k. złockiej. Zastępują w nim na uwagę ślady zniszczenia jakiegoś pochówku k. złockiej, po którym w wypełnisku zachowały się zęby, fragmenty szczęki ludzkiej i potłuczone naczynia. Za występowaniem tu resztek grobu świadczy, poza kośćmi ludzkimi, głównie ceramika, na którą składa się paręset ułamków, przy czym większa ich część pochodzi zaledwie z paru naczyń, mających cechy technologiczne ceramiki grobowej. Chodzi o ułamki amfory, misy, naczynia szerokootworowego i skorupy z innych nie określonych naczyń. Stan zachowania i lakoniczny opis grobu nie pozwalają stwierdzić różnych aspektów pochówkowych, lecz pewne jest, że został naruszony i zniszczony jakiś pochówek. Co się tyczy szkieletów na dnie grobu, najostrożniej biorąc, tylko jeden, A, jako najlepiej zachowany, można uznać za młodszy od zniszczonego pochówka. Pochówek A zawierał amforkę k. ceramiki sznurowej w kształcie baniastego pucharka z cylindrycznym wylewem, zaopatrzoną w trzy uszka, zdobioną poziomymi liniami sznurowymi²³¹.

k) Na stan. „Nad Wawrem” znajdowało się skupisko grobów grupy krakowskiej k. ceramiki sznurowej (nr 279, 293—295, 297, 297a) zlokalizowane na obszarze wielokulturowego obiektu nr 279 składającego się z dwu jam. Część grobów „sznurowych” leżała obok obiektu i nie zawierała domieszek mechanicznych, natomiast część grobów leżała w obrębie jamy i zawierała domieszki mechaniczne zabytków tych kultur, które występowały w obiekcie nr 279.

²²⁶ Krzak 1968, s. 105 n.; 1976a, s. 41. Porównaj też zbiory i archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

²²⁷ Krzak 1969b, s. 248; 1976a, s. 39 n.

²²⁸ Krzak 1968, s. 103 n.; 1969b, s. 248; 1976a, s. 39 n.

²²⁹ Krzak 1968, s. 106. Porównaj też zbiory i archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

²³⁰ Krzak 1968, s. 106. Porównaj też zbiory i archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

²³¹ Krzak 1970, s. 128 n., 187 n.

Wnosimy z tego, że cmentarzysko jest młodsze od obiektu. Należy nadmienić, że w obiekcie tym były materiały k. ceramiki sznurowej, na które między innymi składały się fragment pucharu esowatego z poziomym ornamentem sznurowym i stempelkami, fragment wylewu z pucharu esowatego z ornamentem sznurowym, fragment baniastego brzuśca od pucharu z ornamentem linii sznurowych i jodełką. Nadto były zabytki kultur: lendzielskiej, amfor kulistych, złockiej i trzcinieckiej²³².

Komentarz: ze względu na obecność ceramiki trzcinieckiej zabytki w obiekcie nr 279 uznajemy za starsze tylko z pewnym prawdopodobieństwem.

l) Na stan. „Nad Wawrem” były dwa groby w układzie stratygraficznym. Mianowicie grób nr 297 k. ceramiki sznurowej, grupy krakowskiej, był założony wcześniej niż grób nr 296 k. złockiej; na profilu grobu „sznurowego” widać, że wejście do niszy prowadziło od strony grobu złockiego, natomiast w grobie nr 296, w miejscu, gdzie przypada wejście do krypty grobu nr 297, znajdowały się dwa naczynia. Grób nr 297, starszy, był niszowy, zawierał szkielet ludzki i inwentarz: dwa puchary lejkowate k. ceramiki sznurowej (związek jednego z nich z grobem nie jest pewny) oraz dwie siekierki: kamienną i krzemioną. Grób nr 296, młodszy, był brukowany. Zawierał kości z trzech szkieletów. Obok jednego szkieletu leżały dwa kubki: jeden z poziomym ornamentem sznurowym i stempelkami, drugi o baniastym brzuścu (zaginiony). Pod brukiem leżał trójkątny grocik krzemionny²³³.

ł) Na stan. „Nad Wawrem” był grób grupy krakowskiej k. ceramiki sznurowej nr 297a, w którego wypełnisku, ponad szkieletem, znajdowały się drobne ułamki ceramiki kultur: amfor kulistych i ceramiki sznurowej. Grób natomiast zawierał skurczony szkielet ludzki i inwentarz: pucharek doniczkowy z ornamentem sznurowym, pucharek esowaty z ornamentem sznurowym (zaginiony), krzemienne dłutko (siekierka?), muszlę małża, skorupę bez ornamentu, odlupek krzemionny²³⁴.

Komentarz: uważamy, że skorupy w wypełnisku były starsze od grobu.

m) Na stan. „Nad Wawrem” w grobie nr 298 grupy krakowskiej k. ceramiki sznurowej znajdowały się w wypełnisku luźne ułamki ceramiki k. amfor kulistych, k. złockiej, k. ceramiki sznurowej i k. nie określonej. Natomiast grób, który był typu niszowego, zawierał skurczony szkielet i inwentarz: amforę z listwą i odciskami sznura, pucharek doniczkowy z ornamentem sznurowym i stempelkowym oraz siekierkę krzemionną²³⁵.

Komentarz: domieszkę mechaniczną w wypełnisku uważamy za starszą od grobu.

n) Na stan. „Nad Wawrem” w grobie nr 381 k. pucharów dzwonołatych znajdowała się domieszka mechaniczna w postaci skorupy k. złockiej²³⁶.

Komentarz: domieszkę mechaniczną uważamy za starszą od grobu.

o) Przeglądając materiały ze Złotej z badań w latach 1926—1930 autorowi udało się w ośmiu przypadkach stwierdzić występowanie drobnych domieszek k. amfor kulistych i k. złockiej w jamach i grobach grupy chłopicko-weselskiej i k. mierzanowickiej²³⁷.

²³² Krzak 1970, s. 151 n., 189.

²³³ Krzak 1970, s. 171 n., 191.

²³⁴ Krzak 1970, s. 176 n.

²³⁵ Krzak 1970, s. 189.

²³⁶ Zbiory i archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

²³⁷ Krzak 1976a, s. 37.

Komentarz: domieszki mechaniczne uważamy za starsze od obiektów, w których one wystąpiły.

33. Żerniki Górne, woj. kieleckie.

Pod nasypem kurhanu k. trzcinieckiej odkryto rozległe cmentarzysko płaskie ze 140 (w przybliżeniu) obiektami, z czego około 100 stanowiło groby. Pod kurhanem były groby k. trzcinieckiej, które przecinały groby wcześniejsze k. mierzanowickiej i k. ceramiki sznurowej. Odkryto tu ogółem 21 grobów k. mierzanowickiej, które ogólnie trzeba uznać za starsze od grobów k. trzcinieckiej a młodsze od grobów (niszowych) k. ceramiki sznurowej. Zostały też odkryte cztery groby grupy chłopicko-weselskiej, przy czym w dwu przypadkach były one wkopane w korytarze nisz grobowych k. ceramiki sznurowej, a jeden raz jama grobu k. trzcinieckiej zachodziła na grób chłopicko-weselski. Co najmniej 34 groby należały do k. ceramiki sznurowej; były w nich szkielety skurczone; w tej grupie 29 grobów było niszowych i pięć jamowych. Badacz kurhanu A. Kempisty przypuszcza, że groby niszowe były innego wieku niż groby jamowe, gdyż różniły się wyposażeniem. I tak groby jamowe zawierały wyłącznie pucharki doniczkowate i moździerzowate — rzadkie w grobach niszowych. Natomiast te ostatnie miały z reguły wyposażenie składające się z amfory, pucharu zbliżonego do esowatego, niekiedy innych naczyń; częste były czworościenne siekierki krzemienne, czasem toporek kamienny niemal zawsze szydła kościane oraz odłupki i narzędzia krzemienne. Do rzadkości należą naszyjniki z płaskich wisiorków rogowych i paciorki z muszli; w niektórych grobach były wyroby z miedzi. Znalezione też pochówki konia ze żrebięciem, bez wyposażenia, przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej (jest on starszy od fazy budowy kopca trzcinieckiego). Wokół niektórych grobów były wykopane rowki dookoła, które trudno wiązać z określonymi obiektami.

Sumując, stwierdzono tu następujące przecięcia stratygraficzne. Związane z k. trzciniecką: 1 — grób trzciniecki nr 71 przeciął starszy grób chłopicko-weselski nr 79; 2 — grób trzciniecki naruszył groby k. mierzanowickiej nr 27, 80, 109 i prawie całkowicie przykrył grób nr 107; 3 — grób trzciniecki nr 73 uszkodził starszy grób mierzanowicki nr 80; 4 — trzciniecki krąg kamienny nr I był ustawiony ponad grobem k. mierzanowickiej nr 16; 5 — krąg trzciniecki nr II przebiegał nad grobem mierzanowickim nr 25. Związane z k. ceramiki sznurowej: 1 — groby k. mierzanowickiej nr 6 i 24 przecięły grób niszowy k. ceramiki sznurowej nr 31, 2 — grób mierzanowicki nr 32 przeciął starszy grób niszowy k. ceramiki sznurowej nr 26, 3 — grób mierzanowicki nr 25 przeciął groby niszowe k. ceramiki sznurowej nr 31 i 34, 4 — grób mierzanowicki nr 17 przeciął niszę grobu k. ceramiki sznurowej nr 38 i zniszczył część grobu nr 17a, 5 — grób chłopicko-weselski nr 59 naruszył starszy grób niszowy k. ceramiki sznurowej nr 90²⁸⁹.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Kurhan k. trzcinieckiej
Groby chłopicko-weselskie i mierzanowickie
Groby k. ceramiki sznurowej

²⁸⁹ Kempisty 1964—1965, s. 129 n.; 1967—1968, s. 82 n.; 1970, s. 75 n.; 1978, s. 34 n.

34. Żuków, woj. tarnobrzесьkie.

a) W grobie nr 1 (2) k. ceramiki sznurowej były domieszki mechaniczne w postaci drobnych skorup k. ceramiki sznurowej, k. amfor kulistych i kultury nie określonej. Natomiast grób zawierał szkielec w pozycji na wznak z inwentarzem: dwa puchary zbliżone do esowatych z ornamentem sznurowym, dwie siekierki krzemienne, 21 grocików krzemiennych, dłuto kościane, dwie pałeczki kościane oraz wióry i odłupki krzemienne.

Komentarz: domieszki mechaniczne uważamy za starsze od grobu.

b) W grobie nr 3 (4) k. ceramiki sznurowej wystąpiły, jako domieszka mechaniczna, drobne skorupy k. żółkiej. Natomiast właściwy grób zawierał szkielec skurczony i inwentarz: puchar esowaty z ornamentem sznurowym i stempelkowym, dłuto i ułamek szydła z kości, trzy siekierki krzemienne oraz kilka narzędzi i odłupków krzemiennych²³⁹.

Komentarz: domieszkę mechaniczną uważamy za starszą od grobu.

REPUBLIKA FEDERALNA NIEMIEC

1. Achim, pow. Verden, Dolna Saksonia.

W grobie znaleziono dwa puchary hybrydy łączące w sobie cechy kultur ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych, nadto dwa toporki k. ceramiki sznurowej²⁴⁰.

2. Bendorf, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

W kurhanie nr 19 były dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób główny, starszy, znajdował się w ziemi pod kurhanem, zawierał toporek kamienny oraz siekierkę i dłuto z krzemienia. Grób wtórny, młodszy, leżał u szczytu kurhanu, zawierał lancetowaty szylec i ułamki żaren²⁴¹.

3. Boberg koło Hamburga.

Na stan. 15 znajdowała się osada k. pucharów lejkowatych, w której stwierdzono pucharek k. ceramiki sznurowej zbliżony do esowatego z ornamentem stempelkowym²⁴².

Komentarz: przypuszczalnie pucharek jest młodszy od osady, lecz nie można wykluczyć współczesności dwu kultur.

4. Bodman, pow. Stockach, Badenia—Wirtembergia.

Stwierdzono tu dwie warstwy kulturowe przedzielone warstwą jałową. Warstwa dolna należała przypuszczalnie do k. michelsberskiej, a warstwa górna — do k. ceramiki sznurowej²⁴³.

5. Borgdorf, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

Był tu kurhan kryjący kamienny grobowiec k. pucharów lejkowatych. W kamiennym nasypie kurhanu znajdował się fragment pucharu k. ceramiki sznurowej²⁴⁴.

Komentarz: prawdopodobnie ułamek pucharu był domieszką mechaniczną, starszą od grobowca.

²³⁹ Marciniak 1960, s. 47 n.

²⁴⁰ Lanting, Waals 1976a, s. 13.

²⁴¹ Struve 1955, s. 171.

²⁴² Struve 1955, s. 85.

²⁴³ Baer 1959, s. 157 n.

²⁴⁴ Struve 1955, s. 89, 172.

6. Börnsen, pow. Herzogtum-Lauenberg, Szlezwik-Holsztyn.

W osadzie k. pucharów lejkowatych była domieszka w postaci skorup i narzędzi k. ceramiki sznurowej²⁴⁵.

Komentarz: jeśli chodzi o relacje czasowe między zabytkami obu kultur, rysują się różne możliwości i trudno wypowiedzieć się definitywnie.

7. Bovenau, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

Była tu osada k. pucharów lejkowatych przecięta przez grób k. ceramiki sznurowej, który zawierał dwa sztylety krzemienne i toporek kamienny²⁴⁶.

8. Fulda, miasto powiatowe, Hesja.

W kurhanie grób k. ceramiki sznurowej leżał poniżej grobu k. pucharów dzwonowatych²⁴⁷.

9. Grammdorf, pow. Oldenburg, Szlezwik-Holsztyn.

W grobie kamiennym k. pucharów lejkowatych znajdowały się inwentarze pochówków dwu kultur: amfor kulistych i ceramiki sznurowej²⁴⁸.

Komentarz: zapewne chodzi o pochówki wtórne, młodsze, lecz trudno określić relacje czasowe między zabytkami kultur kulistych i ceramiki sznurowej.

10. Grossenbornholt, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

W kurhanie z kręgiem kamiennym były dwa pochówki w układzie stratygraficznym. W pierwotnym gruncie leżał pochówek dolny, starszy, k. ceramiki sznurowej, z toporkiem kamiennym i siekierką krzemienną. 40 cm wyżej, na powierzchni pierwotnego gruntu, leżał pochówek młodszy, zawierający puchar esowaty k. pucharów dzwonowatych z ornamentem strefowym, toporek kamienny k. ceramiki sznurowej, wisiorki z bursztynu, wiór krzemienisty, kamień żarnowy²⁴⁹.

Komentarz: grób wtórny poświadcza współczesność kultur ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych.

11. Gross-Flottbeck, Hamburg.

W osadzie z ceramiką głęboko nakłuwaną („Tiefstichkeramik”) znaleziono fragment pucharu k. ceramiki sznurowej²⁵⁰.

Komentarz: przypuszczalnie puchar sznurowy jest młodszy od osady, lecz nie można wykluczyć innych relacji czasowych.

12. Grossgartach, pow. Heilbronn, Badenia-Wirtembergia.

Na stan. „Heuchelberg”, w nasypie dwu kurhanów k. ceramiki sznurowej, znaleziono skorupę k. michelsberskiej²⁵¹.

Komentarz: skorupa stanowiła domieszka mechaniczną i uważamy ją za starszą od kurhanów.

13. Hademarschen, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

W grobowcu megalitycznym k. pucharów lejkowatych znajdowały się dwa wtórne pochówki k. ceramiki sznurowej, oba różnego wieku. Starszy znajdował się w komorze. Zawierał pięć pucharów esowatych, dwa toporki kamienne i siekierkę krzemienną. Pochówek ten był przykryty warstwą piasku. Na tej warstwie leżały resztki wielu szkieletów z inwentarzem właściwym dla późnego okresu sztyletowego: trzy sztylety krzemienne oraz grocik i wiór krzemienisty²⁵².

²⁴⁵ Struve 1955, s. 89.

²⁴⁶ Struve 1955, s. 89, 172 n.

²⁴⁷ Childe 1929, s. 157.

²⁴⁸ Struve 1955, s. 1 n., 89, 165.

²⁴⁹ Lanting, Waals 1976a, s. 13; Struve 1955, s. 173 n.

²⁵⁰ Struve 1955, s. 94.

²⁵¹ Lüning 1967, s. 171.

²⁵² Struve 1955, s. 89, 174.

14. Haimbach, pow. Fulda, Hesja.
Na stan. „Schulzenberg” była osada k. michelsberskiej przecięta przez groby kultur ceramiki sznurowej i pucharów dzwonończych²⁵³.
15. Haverbeck, Dolna Saksonia.
W kurhanie znajdowały się dwa groby w układzie stratygraficznym. W pierwotnym gruncie był grób jamowy, starszy, k. ceramiki sznurowej. Zawierał węgle drzewne, ułamki przepalonych kości, przepalony kamień i inwentarz: esowaty puchar z ornamentem poziomych linii sznurowych, przełamany wiór i dwa grociki z krzemienia. Grób ten został przykryty płaskim kurhanem. Ponad tym grobem został założony na pierwotnym gruncie pochówek młodszy w drewnianej trumnie obudowanej kamieniami. Nad tym grobem został usypany większy kurhan, wokół którego zbudowano kamienny okrag. Nie wiadomo do jakiej kultury należał młodszy pochówek. Zastosowanie trumny wskazuje, że chodzi albo o późny neolit, albo wczesną epokę brązu²⁵⁴.
16. Hellbrunnerberg koło Salzburga, Bawaria.
Stwierdzono tu warstwę kulturową, pod i nad którą były warstwy jałowe. Warstwa zawierała zabytki k. ceramiki sznurowej oraz ułamek pucharu dzwonończyego²⁵⁵.
Komentarz: prawdopodobnie zabytki były sobie współczesne.
17. Holzhausen, Dolna Saksonia.
Był tu kurhan otoczony kółkiem dwoma rowkami. J. Pätzhold wyróżnił w nim trzy warstwy i odpowiadające im trzy pochówki k. ceramiki sznurowej. W warstwie najwyższej mieściła się najmłodsza jama grobowa ze śladami ognia. Zawierała puchar esowaty z ornamentem sznurowym na całej wysokości. Jama ta była wkopana w inną, starszą jamę grobową zawierającą toporek kamienny. Z kolei niżej był trzeci, najstarszy pochówek tkwiący w pierwotnym gruncie pod kurhanem. Zawierał siekierkę i wiór z krzemienia, nadto resztki szkieletu, jak się zdaje skurzonego, ułożonego na lewym boku głową ku E. Dla tego kurhanu jest data radiowęglowa: 2145 ± 110 p.n.e.²⁵⁶
18. Ilvesheim, miasto Mannheim, Badenia—Wirtembergia.
W grobie nr 74 z wczesnej epoki brązu był ułamek pucharu k. ceramiki sznurowej²⁵⁷.
Komentarz: zapewne chodzi o domieszkę mechaniczną wskazującą na starszeństwo k. ceramiki sznurowej.
19. Kalbeck, pow. Kleve, Westfalia.
Toporek łódkowaty k. ceramiki sznurowej został znaleziony wspólnie z pucharem dzwonończym typu Veluwe²⁵⁸.
Komentarz: znalezisko to zaświadcza współczesność obu kultur.
20. Las Frankfurcki, koło Frankfurtu.
W kurhanie k. ceramiki sznurowej znajdował się pochówek wtórny, młodszy, k. pucharów dzwonończych²⁵⁹.
21. Lockstedter Lager, pow. Steinburg, Szlezwik-Holsztyn.
W kurhanie znajdowały się cztery groby na różnych poziomach. W gruncie podkurhanowym mieścił się grób k. ceramiki sznurowej zawierający misę bez ornamentu, pucharek esowaty k. pucharów dzwonończych oraz siekierkę i wiór

²⁵³ Lüning 1967, s. 171.

²⁵⁴ Jacob-Friesen 1953, s. 12 n.

²⁵⁵ Schröter 1976a, s. 252.

²⁵⁶ Krzak 1959, s. 310 n.; Pätzhold 1958, s. 3 n.

²⁵⁷ Köster 1966, s. 63.

²⁵⁸ Lanting, Waals 1976a, s. 13; 1976b, s. 13.

²⁵⁹ Fischer 1972, s. 25 n.

z krzemienia. Na powierzchni gruntu były pochówki z dwiema trumnami, bez inwentarza. W górnej części kurhanu znajdował się pochówek zawierający małe naczynie i szydło z brązu²⁶⁰.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem.

Grób z epoki brązu
Dwa groby przypuszczalnie późnoneolityczne
Grób k. ceramiki sznurowej z pucharem k. pucharów dzwonowatych

Uważamy, że najstarszy grób zaświadcza współczesność kultur ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych.

22. Lohmühle, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

W kurhanie znajdowały się dwa groby w układzie stratygraficznym. W gruncie podkurhanowym był grób starszy k. ceramiki sznurowej zawierający siekierkę i nóż z krzemienia. Ponad pierwotnym gruntem leżał grób młodszy nie określonej kultury z czworokątnym obramowaniem kamiennym; pod kamieniami mieściła się spopieleną warstwa z węglami²⁶¹.

23. Lütjenbornholt, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

a) W kurhanie nr 24 znajdowały się dwa groby w układzie stratygraficznym. W pierwotnym gruncie mieścił się pochówek starszy, k. ceramiki sznurowej, zawierający toperek kamienny i wiór krzemienisty. Pod powierzchnią kurhanu był grób młodszy nie określonej kultury. Zawierał pochówek ciałaopalny w obudowie kamiennej.

b) W kurhanie nr 25 znajdowały się dwa groby w układzie stratygraficznym. W gruncie pierwotnym był grób k. ceramiki sznurowej, starszy, zawierający toperek kamienny, siekierkę krzemienią i dwa wióry. W górnej części kurhanu był pochówek ciałaopalny w obudowie kamiennej nie określonej kultury²⁶².

24. Meischenstorf, pow. Oldenburg, Szlezwik-Holsztyn.

W komorowym grobowcu kamiennym k. pucharów lejkowatych, po którym pozostały jedynie resztki, był wtórny pochówek zawierający obok siebie amforę k. amfor kulistych i puchar esowaty z ornamentem jodełkowym k. ceramiki sznurowej²⁶³.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem.

K. amfor kulistych	K. ceramiki sznurowej
K. pucharów lejkowatych	

25. Melzingen, pow. Uelzen, Dolna Saksonia.

a) W kurhanie nr 2 znajdowały się groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób nr 1, starszy, k. ceramiki sznurowej, był założony

²⁶⁰ Struve 1955, s. 183.

²⁶¹ Struve 1955, s. 175.

²⁶² Struve 1955, s. 175 n.

²⁶³ Struve 1953, s. 3; 1955, s. 89, 166.

w pierwotnym gruncie, pośrodku pod kurhanem. Jamowy. Zmarły leżał przypuszczalnie wyprostowany. Inwentarz: siekierka krzemiona. Grób nr 2, młodszy, k. ceramiki sznurowej, mieścił się w nasypie kurhanu. Inwentarz: puchar esowaty z ornamentem sznurowym i siekierka krzemiona. Ponadto w górnej, zniszczonej części kurhanu był grób nr 5, młodszy, w którym znaleziono skorupy z pucharka esowatego bez ornamentu, z guzkiem, k. ceramiki sznurowej. Ponadto były dwa groby, nr 3 i 4, późnego, nieneolitycznego wieku.

b) W kurhanie nr 3 znajdowało się kilka grobów w układzie stratygraficznym. Najstarsze pochówki nr 1, 2 i 3 były założone w pierwotnym gruncie. Grób nr 1, przypuszczalnie grupy Kalbsrieth k. ceramiki sznurowej, leżał w obrębie dookólnego rowka kurhanowego. Jamowy. Brak inwentarza. Grób nr 2, nieokreślonej kultury, leżał poza obrębem kręgu. Jamowy ze śladami ogniska. Brak inwentarza. Grób nr 3, k. ceramiki sznurowej, leżał również poza obrębem kręgu. Jamowy, z drobnymi węgielkami. Zawierał puchar esowaty z ornamentem stempelkowym. Z kolei pozostałe dwa groby, nr 4 i 5, były młodsze od poprzednich. Grób nr 4, k. ceramiki sznurowej, leżał na kopule kurhanu usypanego w pierwotnej fazie, lecz pod płaszczem nasypu drugiej fazy. Zawierał resztki jakby obudowy kamiennej. Inwentarz: trzy puchary esowate z ornamentem sznurowym bądź żłobkowanym, dwa toporki kamienne, siekierka krzemiona. Grób nr 5, k. ceramiki sznurowej, leżał ponad grobem nr 2, obok pierwszego nasypu kurhanowego, lecz pod nasypem drugiej fazy. Był on przypuszczalnie współczesny grobowi nr 4. Inwentarz zniszczony w postaci skorup przypuszczalnie z dwu naczyń.

c) W kurhanie nr 4 znajdowały się groby w układzie stratygraficznym. Najstarsze pochówki nr 1, 2 i 3 leżały na pierwotnej powierzchni w centrum kurhanu. Grób nr 1, k. ceramiki sznurowej, był jamowy, częściowo nakryty kamieniami. Zawierał puchar esowaty z ornamentem jodełkowym. Groby nr 2 i 3 były współczesne grobowi poprzedniemu. W grobie nr 2 były resztki kości. Trafiały się też pojedyncze kamienie. W grobie nr 3 udało się wyróżnić ślady szkieletu skierowanego głową na S. Były ślady słupów po jakiejś konstrukcji drewnianej. W obrębie tych grobów leżało parę wisiorków z bursztynu. Z kolei młodszy był grób nr 4 k. ceramiki sznurowej. Leżał on na nasypie kurhanu. Zmarły mieścił się przypuszczalnie w drewnianej komorze. Inwentarz: siedem pucharów zdobionych przeważnie ornamentem sznurowym, a jeden — motywem jodełkowym, siekierka krzemiona oraz jakieś skorupy i krzemienie w wypełnisku jamy grobowej. Z kolei jako najmłodszy wystąpił grób nr 5 grupy Schönfeld. Leżał on ponad grobem nr 4. Były w nim skorupy z misy²⁶⁴.

26. Neu-Boberg, koło Hamburga.

W osadzie k. pucharów lejkowatych znajdowały się skorupy i narzędzia k. ceramiki sznurowej²⁶⁵.

Komentarz: nie wiadomo jak określić relacje czasowe między zabytkami dwu kultur.

27. Oersdorf, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

W kurhanie znajdowały się groby w układzie stratygraficznym. W pierwotnym gruncie leżał pochówek k. ceramiki sznurowej z toporkiem kamiennym i siekierką krzemioną. 28 cm ponad dnem poprzedniego grobu znajdował się sztylet krzemionny zapewne z młodszego pochówku k. ceramiki sznurowej. Z kolei w pokrywie kurhanu, 100 cm pod powierzchnią, znajdowało się pale-

²⁶⁴ A s m u s 1948, s. 8 n.

²⁶⁵ S t r u v e 1955, s. 89.

- nisko, nóż krzemienny i ciałopalny pochówek urnowy z okresu poneolitycznego²⁶⁶.
28. Oldendorf, pow. Lüneburg, Dolna Saksonia.
Grób megalityczny zawierał następującą stratygrafię. Najstarsza była ceramika głęboko nakluwana („Tiefstichkeramik”), młodsza — k. amfor kulistych i najmłodsza — k. ceramiki sznurowej²⁶⁷.
29. Olderup, pow. Husum, Szlezwik-Holsztyn.
W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znajdował się toporek kamienny k. ceramiki sznurowej²⁶⁸.
Komentarz: zapewne toporek zajmuje pozycję wtórną w stosunku do grobowca.
30. Peissen, pow. Steiberg, Szlezwik-Holsztyn.
W kurhanie były dwa groby w układzie stratygraficznym. Grób starszy k. ceramiki sznurowej znajdował się w gruncie podkurhanowym, zawierał resztki trumny i toporek kamienny. Ponad gruntem pierwotnym leżał pochówek nieokreślonej kultury bez inwentarza²⁶⁹.
31. Putlos, pow. Oldenburg, Szlezwik-Holsztyn.
a) W grobie znajdowały się obok siebie zabytki k. ceramiki sznurowej i k. pucharów lejkowatych.
Komentarz: zapewne zabytki „sznurowe” były wtórne, młodsze.
b) Komora kamienna k. pucharów lejkowatych z pochówkiem wtórnym k. ceramiki sznurowej²⁷⁰.
32. Rethwischdorf, pow. Stormarn, Szlezwik-Holsztyn.
W kurhanie było pięć grobów zapewne k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Najstarszy był pochówek założony na pierwotnej powierzchni gruntu. Jako młodsze wystąpiły cztery groby i miejsce ofiarnicze zlokalizowane w nasypie kurhanu²⁷¹.
33. Schalkholz, pow. Norderdithmarschen, Szlezwik-Holsztyn.
W stosunku do grobu k. pucharów lejkowatych wystąpił wtórny pochówek k. ceramiki sznurowej²⁷².
34. Schönau, pow. Stormarn, Szlezwik-Holsztyn.
W kurhanie k. pucharów lejkowatych zawierającym grób megalityczny znajdował się w nasypie, poza komorą, puchar esowaty k. ceramiki sznurowej²⁷³.
Komentarz: uważamy, że puchar jest wtórny w stosunku do kurhanu.
35. Urmitz, pow. Koblencja, obszar nad środkowym Renem.
Stwierdzono tu stratygraficzne następstwo k. ceramiki sznurowej po k. michelsberskiej²⁷⁴.
36. Utecht, pow. Schönberg, Bawaria.
W kamiennej komorze k. pucharów lejkowatych znajdowały się dodatkowo zabytki k. ceramiki sznurowej: puchar, toporek, grocik i inne przedmioty²⁷⁵.
Komentarz: zapewne zabytki „sznurowe” są wtórne w stosunku do grobowca.
37. Völkersen, pow. Verden, Dolna Saksonia.

²⁶⁶ Struve 1955, s. 176.

²⁶⁷ Fischer 1976b, s. 108.

²⁶⁸ Struve 1955, s. 90, 160.

²⁶⁹ Struve 1955, s. 184.

²⁷⁰ Struve 1955, s. 89, 164, 166.

²⁷¹ Struve 1955, s. 186.

²⁷² Struve 1955, s. 89.

²⁷³ Struve 1955, s. 88, 186.

²⁷⁴ Fischer 1976b, s. 109.

²⁷⁵ Struve 1955, s. 90.

W kamiennym grobowcu k. pucharów lejkowatych przypominającym dolmen znalazły się wewnątrz zabytki k. ceramiki sznurowej: puchar esowaty i siekierka krzemienne. Należy nadmienić, że zabytki k. pucharów lejkowatych znajdowały się z zewnątrz komory²⁷⁶.

Komentarz: zapewne grobowiec został wykorzystany wtórnie przez ludność k. ceramiki sznurowej a wcześniejsza zawartość grobowca została wyrzucona na zewnątrz.

38. Wahlstedt, pow. Segeberg, Szlezwik-Holsztyn.

W kurhanie nr 2 znajdowały się groby w układzie stratygraficznym. Najstarszy był grób k. ceramiki sznurowej wkopany w pierwotny grunt. Zawierał on toporek kamienny, trzy siekierki krzemienne, krążek i wisiorzki z bursztynu, nóż krzemienisty. Z kolei 20 cm ponad gruntem, nad grobem poprzednim, znajdował się pochówek bez inwentarza przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej. Następnie 70 cm ponad gruntem były dwa groby k. ceramiki sznurowej wyposażone, każdy, w szeptel krzemienisty. I wreszcie było kilka grobów z młodszej epoki brązu²⁷⁷.

39. Warringholz, pow. Rendsburg, Szlezwik-Holsztyn.

W podłużnej czworokątnej komorze k. pucharów lejkowatych znajdowały się zabytki k. ceramiki sznurowej: puchar z ornamentem jodelkowym i siekierka krzemiennea²⁷⁸.

Komentarz: zapewne komora była wtórnie wykorzystana przez ludność k. ceramiki sznurowej, a jej pierwotna zawartość została usunięta.

40. Witterwater, pow. Uelzen, Dolna Saksonia.

Grób k. ceramiki sznurowej z pucharkiem esowatym był wkopany w osadę k. pucharów lejkowatych²⁷⁹.

41. Wohlers, pow. Stade, Szlezwik-Holsztyn.

Był tu grób wkopany w pierwotny grunt kurhanowy. Zawierał toporek kamienny k. ceramiki sznurowej i siekierkę typu megalitycznego (tj. k. pucharów lejkowatych)²⁸⁰.

Komentarz: uważamy, że znalezisko to raczej zaświadcza współczesność dwu kultur, lecz należy liczyć się z możliwością, że siekierka została znaleziona przez ludzi k. ceramiki sznurowej i włożona do grobu.

42. Wolkenweche, pow. Stormarn, Szlezwik-Holsztyn.

W osadzie bagiennej stwierdzono dwa poziomy stratygraficzne: 1) dolny, starszy, z zabytkami k. pucharów lejkowatych, 2) górny, młodszy, z zabytkami kultur ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych²⁸¹.

Komentarz: nie wiadomo, jak określić relację czasową między zabytkami k. ceramiki sznurowej i k. pucharów dzwonowatych.

43. Worms, Nadrenia-Pfalz.

W grobie stwierdzono obok siebie puchar k. ceramiki sznurowej oraz siekierkę i puchar k. pucharów dzwonowatych²⁸².

Komentarz: znalezisko to zaświadcza współczesność dwu kultur.

44. Inne.

a) K. W. Struve informuje, nie podając miejscowości, że w Brandenburgii

²⁷⁶ Schünemann 1972, s. 8 n.

²⁷⁷ Struve 1955, s. 182.

²⁷⁸ Struve 1955, s. 177.

²⁷⁹ Voss 1965, s. 347.

²⁸⁰ Struve 1955, s. 93.

²⁸¹ Struve 1955, s. 89, 187.

²⁸² Fischer 1976b, s. 110.

znaleziono grób, który zawierał amforę k. amfor kulistych i puchar k. ceramiki sznurowej²⁸⁸.

Komentarz: uważamy, że znalezisko to zaświadcza współczesność dwu kultur.
b) K. W. Struve wymienia pewną liczbę miejscowości w północnej części RFN, w których znaleziono grobowce megalityczne przeważnie k. pucharów lejkowatych z wtórnymi zapewne zabytkami k. ceramiki sznurowej²⁸⁴. Są to miejscowości: Bliedersdorf, pow. Stade, Bruchtorf, pow. Uelzen, Cramon, pow. Machow, Deinste, pow. Stade, Driehausen, pow. Wittlage, Emsen-Langenrehm, pow. Harburg, Everstorfer Forst-Naschendorf, Gaarzerhof, Godenstedt, pow. Bremervörde, Hammah, pow. Stade, Holthausen, Massendorf i Melzingen, pow. Uelzen, Mundersum, pow. Lingen, Ostereistedt, pow. Bremervörde, Scharnhop, pow. Uelzen, Seelhorn, pow. Soltan, Sottorf, pow. Lüneburg, Südbostel, pow. Fallingsbostel, Twistenbostel, pow. Bremervörde, Uffeln, pow. Bersenbrück.

c) K. W. Struve i K. Ebbesen informują, nie podając miejscowości, że w północno-zachodniej części RFN w kurhanach k. ceramiki sznurowej stwierdzono pojedyncze okazy ceramiki głęboko nakłuwanej („Tiefstichkeramik”)²⁸⁵.

Komentarz: uważamy, że ceramika ta stanowi domieszkę mechaniczną i jest starsza od kurhanów.

SZWAJCARIA

1. Eschenz na wyspie Werd.

Warstwa kulturowa k. michelsberskiej była przykryta warstwą k. ceramiki sznurowej²⁸⁶.

2. Neuenburger See.

Stwierdzono tu stratygraficzne następstwo warstw osadniczych kultur: Cortailod, Horgen i ceramiki sznurowej. Ta ostatnia była najmłodsza²⁸⁷.

3. Rössen.

W kurhanie k. ceramiki sznurowej znajdował się wtórny, młodszy pochówek k. pucharów dzwonowatych²⁸⁸.

4. Utoquai, Zurych.

Stwierdzono tu dwie warstwy osadnicze, z których starsza należała do k. horgenńskiej, a młodsza do k. ceramiki sznurowej²⁸⁹.

SZWECJA

1. Attagården, Gotlandia.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych był puchar k. ceramiki sznurowej²⁹⁰.

Komentarz: zapewne puchar był wtórny w stosunku do grobu.

2. Bråviken, Gotlandia.

²⁸⁸ Struve 1953, s. 7.

²⁸⁴ Müller-Karpe 1974, s. 337 n.; Struve 1955, s. 90 n.

²⁸⁵ Struve 1955, s. 90.

²⁸⁶ Baer 1959, s. 162 n.

²⁸⁷ Struve 1955, s. 118.

²⁸⁸ Guyan 1949—1950, s. 169.

²⁸⁹ Müller-Karpe 1974, s. 962; Strahm 1971, s. 17 n.; Struve 1955, s. 118.

²⁹⁰ Forssander 1933, s. 98 n.

Był tu grób ze szkieletem skurczonym, przy którym znalazł się toporek k. pucharów lejkowatych ²⁹¹.

Komentarz: znalezisko to poświadcza albo kontakt, albo ewolucję od k. pucharów lejkowatych do k. ceramiki sznurowej, gdyż szkielety skurczone są właściwe dla k. ceramiki sznurowej.

3. Fagervik.

Stwierdzono tu osadę, w której poniżej zabytków k. ceramiki dołkowo-grzebykowej znalazła się ceramika k. ceramiki sznurowej ²⁹².

4. Gantofta, Schonen.

W megalitycznym grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znaleziono puchar k. ceramiki sznurowej ²⁹³.

Komentarz: zapewne puchar był wtórny w stosunku do grobu.

5. Gillhög.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych był toporek k. ceramiki sznurowej ²⁹⁴.

Komentarz: zapewne toporek jest wtórny w stosunku do grobu.

6. Høj, Schonen.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znajdowały się fragmenty naczynia k. ceramiki sznurowej ²⁹⁵.

Komentarz: zapewne ceramika sznurowa jest wtórna w stosunku do grobu.

7. Jonstorp, Schonen.

W osadzie k. ceramiki dołkowo-grzebykowej znaleziono toporek k. ceramiki sznurowej ²⁹⁶.

Komentarz: być może świadczy to o współczesności dwu kultur, lecz trzeba zaznaczyć, że sytuacja jest wieloznaczna.

8. Karleby.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych, w górnej warstwie, leżały naczynia k. ceramiki sznurowej ²⁹⁷.

Komentarz: prawdopodobnie ceramika sznurowa była wtórna, młodsza.

9. Klövagården, Gotlandia.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znajdował się puchar k. ceramiki sznurowej ²⁹⁸.

Komentarz: zapewne puchar jest wtórny w stosunku do grobu.

10. Kvistofta.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych nr 36 znaleziono w górnej warstwie dwa naczynia k. ceramiki sznurowej ²⁹⁹.

Komentarz: prawdopodobnie ceramika sznurowa była wtórna, młodsza.

11. Särslöv, Schonen.

W grobie korytarzowym k. pucharów lejkowatych znajdował się puchar k. ceramiki sznurowej ³⁰⁰.

Komentarz: zapewne puchar sznurowy był wtórny w stosunku do grobu.

²⁹¹ Rydbeck 1938, s. 101.

²⁹² Becker 1954, s. 127.

²⁹³ Forssander 1933, s. 98 n.

²⁹⁴ Forssander 1933, s. 98 n.

²⁹⁵ Forssander 1933, s. 98 n.

²⁹⁶ Becker 1954, s. 113.

²⁹⁷ Malmer 1962, s. 721.

²⁹⁸ Forssander 1933, s. 98 n.

²⁹⁹ Malmer 1962, s. 252, 721.

³⁰⁰ Forssander 1933, s. 98 n.

12. Siretorp, Blekinge.

Była tu osadnicza sekwencja stratygraficzna złożona z wielu warstw. Wyliczamy warstwy od góry. Warstwa 1 była jałowa. Warstwa 2 δ zawierała nieokreślone odłupki krzemienne. Warstwa 2 — piasek eoliczny z ceramiką k. ceramiki dołkowo-grzebykowej oraz artefaktami k. ceramiki sznurowej i ze środkowego neolitu. Warstwy 2a i 3 — z krzemieniami ze środkowego neolitu. Warstwy 4—6 — piasek z ceramiką k. pucharów lejkowatych i wczesnoneolitycznymi narzędziami krzemiennymi. Warstwa 7 — z artefaktami, jak w warstwach 4—6, oraz palenisko spoczywające na warstwie. Warstwa 8 — z niedatowanymi wyrobami krzemiennymi. Warstwa 9 — jałowa³⁰¹.

Komentarz: wynikałoby z tego, że k. pucharów lejkowatych była najstarsza, natomiast młodsze a zarazem współczesne sobie — k. ceramiki dołkowo-grzebykowej i k. ceramiki sznurowej.

13. Skepparslöv.

W grobie korytarzowym nr 78 znaleziono skorupę k. pucharów lejkowatych, 10 cm wyżej — naczynie k. ceramiki sznurowej, z kolei 40 cm wyżej stwierdzono warstwę późnoneolityczną³⁰².

Komentarz: znalezisko to raczej zaświadcza następstwo k. ceramiki sznurowej po k. pucharów lejkowatych.

14. Västerbjers, Gotlandia.

a) W grobie nr 7 k. ceramiki dołkowo-grzebykowej znaleziono obok siebie toperek kamienny k. ceramiki sznurowej i trzy grociki k. ceramiki dołkowo-grzebykowej.

Komentarz: znalezisko to zaświadcza współczesność dwu kultur.

b) Na tym samym cmentarzysku w grobie nr 39 k. ceramiki dołkowo-grzebykowej znaleziono toperek kamienny k. ceramiki sznurowej, siekierkę krzemienną, ponad sześć szydeł kościanych, kilka zębów świni, rurkowane wisioriki i skorupy typowe dla k. ceramiki dołkowo-grzebykowej³⁰³.

Komentarz: zabytki zaświadczenia współczesności dwu kultur.

15. Inne.

Oprócz przypadków zanotowanych w niniejszym katalogu w Szwecji wielokrotnie stwierdzono wtórne zabytki k. ceramiki sznurowej w grobach megalitycznych k. pucharów lejkowatych³⁰⁴.

ZWIĄZEK SOCJALISTYCZNYCH REPUBLIK RADZIECKICH

1. Akali, brzeg jeziora Czudzkiego, Estonia.

Na brzegu rzeki Akali odkryto osadę z warstwą kulturową o miąższości 50—70 cm. W dolnej części stwierdzono zabytki k. ceramiki dołkowo-grzebykowej, a w poziomie górnym — ceramikę sznurową i małą ilość skorup k. ceramiki dołkowo-grzebykowej³⁰⁵.

Komentarz: uważamy, że k. ceramiki sznurowej jest tu młodsza od k. ceramiki dołkowo-grzebykowej.

2. Basztanowka, koło Odessy, Ukraina.

Kurhan zawierał centralny pochówek należący do późnej k. trypolskiej. Jako

³⁰¹ Berglund, Welinder 1972, s. 93.

³⁰² Malmer 1962, s. 252, 721.

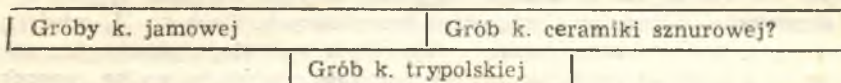
³⁰³ Becker 1954, s. 110 n.; Ebbesen 1975, s. 254 n.

³⁰⁴ Malmer 1962, s. 248.

³⁰⁵ Janits 1954, s. 10 n.

groby młodsze wystąpiły liczne pochówki kultury jamowej oraz ze środkowej epoki brązu. Jeden z wtórnych grobów zawierał inwentarz przypominający styl k. ceramiki sznurowej. Była tu czworokątna jama obudowana belkami uszczelnionymi gliną. Grób zawierał skurczony szkielet i dwa pucharki, w tym jeden z ornamentem sznurowym³⁰⁶.

Komentarz: sytuację można zobrazować schematem.

3. Burtia, rejon Kagarlyk, obwód Kijów, Ukraina.

W kurhanie nr 286 znaleziono pośrodku na głębokości 235 i 305 cm dwa groby k. jamowej, natomiast w nasypie, na głębokości 125 i 165 cm, było pięć pochówków k. ceramiki sznurowej, w których były naczynia i toporek kamienny³⁰⁷.

4. Chodosowiczi, rejon Rogaczew, obwód Homel, Białoruś.

a) Na stan. „Siergiejewa Griwa” w kurhanie nr I z rowkiem dookolnym znajdowało się pięć grobów k. środkowonaddnieprzańskiej, z których trzy: nr II, III i IV dawały przyczynki stratygraficzne, gdyż pozostałe dwa groby, nr I i V, były poza rowkiem. I tak grób nr III był centralny, najstarszy. Typu jamowego. Szkielet nie zachował się. Inwentarz: puchar zbliżony do esowatego, toporek kamienny, siekierka krzemieniowa i 10 odłupków krzemiennych. W ten grób wkopany był pochówek nr II, też jamowy, z inwentarzem: esowaty puchar krąglodenny, półkulista czarka, siekierka krzemieniowa, świder krzemieniowy, sześć grocików, 60 odłupków krzemiennych, ułamek szydła z miedzi. Ponadto grób nr IV był wkopany w rowek dookolny; grób był jamowy, bez zawartości. Nie wiadomo, jaki jest jego stosunek czasowy do grobu nr II.

b) Na stan. „Siergiejewa Griwa” w kurhanie nr 3 k. środkowonaddnieprzańskiej mieściło się pięć pochówków. Z tego relację chronologiczną dało się określić tylko dla grobów nr 1 i 2. Mianowicie grób nr 2 był wkopany w grób nr 1. Grób nr 1, starszy, był jamowy. Zawierał krąglodenny puchar o lejkowatym wylewie. Grób nr 2, młodszy, też jamowy. Zachowało się w nim trochę zębów. Inwentarz: puchar, toporek kamienny, siekierka krzemieniowa, dwa noże krzemienne, 10 grocików, fragment świdra krzemienno, kilkanaście odłupków krzemiennych.

c) Na stan. „Moszka” w kurhanie nr 10 k. środkowonaddnieprzańskiej z rowkiem dookolnym, znajdowały się cztery pochówki. Trzy pochówki, nr 2, 3, 4, znajdowały się w obrębie rowka i te należy uznać za starsze, natomiast pochówek nr 1 był z boku i przecinał rowek dookolny, był więc młodszy od tamtych. Grób nr 2, jamowy, zawierał: puchar zbliżony do esowatego o ostro załamany profilu, toporek z miedzi z resztkami skórzanego futerału, szydło miedziane, toporek kamienny, siekierkę krzemieniową, 10 grocików, nóż i drapacz z krzemienia, dwa odłupki krzemienne, fragment kamiennej płyty szlifierskiej. Grób nr 3, jamowy, przypuszczalnie dziecięcy, bez inwentarza. Grób nr 4, jamowy, ze śladami czerwonego barwnika; inwentarz: puchar esowaty, zawieszka z miedzianego drutu, siekierka krzemieniowa, grocik, kilka odłupków krzemiennych. Grób nr 1, młodszy, jamowy, zawierał nikielne resztki szkieletu i krąglodenny puchar esowaty.

³⁰⁶ Häusler 1976, s. 106 n.

³⁰⁷ Artemenko 1967, s. 58.

d) Na stan. „Palik” w kurhanie k. środkowonaddnieprzańskiej znajdowały się trzy groby. W centrum — grób nr III, następnie nad rowkiem dookolnym — grób nr II i z boku kurhanu, na pierwotnej powierzchni gruntu — grób nr I. Jeśli chodzi o relacje czasowe, to dało się ustalić, że grób nr III był starszy od grobu nr II, natomiast trudno określić relację czasową grobu nr I. Grób nr III, starszy, był jamowy i zawierał inwentarz: puchar zbliżony do esowatego, ułamek szydła z miedzi, siekierkę krzemioną, nóż i ułamek noża z krzemienia, kilkadziesiąt odlupków krzemionych. Grób nr II, młodszy, też jamowy, z inwentarzem: puchar o lejowatym wylewie, siekierka krzemioną. Grób nr I zawierał puchar, czarę, naczynie z lejowatą szyjką, toporek kamienny, dwa noże krzemienne, kilka odlupków krzemionych³⁰⁸.

e) W kurhanie k. środkowonaddnieprzańskiej, w północnej części wykopu, ponad starszym poziomem z pochówkami „sznurowymi” znajdował się młodszy pochówek ciałopalny grupy sońnickiej k. trzcinieckiej³⁰⁹.

5. Djadkowicz, nad Desną.

Na stan. „Luniewo” w kurhanach k. środkowonaddnieprzańskiej stwierdzono wtórne pochówki datowane na drugą połowę II tysiąclecia p.n.e.³¹⁰

6. Dolinka (dawna nazwa Jackowica), Ukraina.

a) W kurhanie nr 41 grób centralny, starszy, kultury jamowej. W nasypie, na głębokości 32 cm, znajdował się jako wtórny, młodszy, puchar k. naddnieprzańskiej.

b) W kurhanie nr 43 były dwa groby przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. We wschodniej części kurhanu, na głębokości 250 cm, znajdował się w gruncie podkurhanowym pochówek starszy ze szkieletem przykrytym dębowym pudłem. Szkielet był wyprostowany i skierowany głową ku W. Z kolei w nasypie, na głębokości 35 cm, znajdował się pochówek młodszy ze szkieletem położonym na lewym boku w pozycji skurczonej, głową na W. Jako inwentarz wystąpiło naczynie k. środkowonaddnieprzańskiej.

c) W kurhanie nr 44 były dwa groby przypuszczalnie k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. W zachodniej części kurhanu, na głębokości 285 cm, w calcu, znajdował się szkielet dziecka w pozycji wyprostowanej, głową na W. Grób był przykryty dębowymi deskami. W nasypie, we wschodniej części kurhanu, na głębokości 50 cm, leżał szkielet skurczony na lewym boku, głową na N. Nad głową było naczynie k. ceramiki sznurowej.

d) W kurhanie nr 56 były pochówki główne, starsze, należące do k. jamowej, natomiast tuż pod powierzchnią nasypu wystąpił jako wtórny, młodszy, puchar k. środkowonaddnieprzańskiej³¹¹.

7. Gamarnia, rejon Kaniew, obwód Czerkassy, Ukraina.

W kurhanie nr 4, pod nasypem, był pochówek k. jamowej. Natomiast w nasypie znajdował się pochówek k. ceramiki sznurowej z dwoma naczyniami i muszlą³¹².

8. Gatnoje, rejon Kijów, Ukraina.

W kurhanie nr 6 były pochówki k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. W centrum, pod nasypem, na głębokości 250 cm, znaleziono szkielet położony na grzbiecie w pozycji wyprostowanej, głową na N. Przy nim była siekierka krzemioną. Z lewej strony znajdował się drugi szkielet, też wyprostowany, głową na E; przy nim był toporek kamienny. W północnej części

³⁰⁸ Artemenko 1963, s. 38 n.

³⁰⁹ Bondar 1974, s. 158.

³¹⁰ Bondar 1974, s. 158 n.

³¹¹ Bydłowski 1905, s. 14 n.

³¹² Artemenko 1967, s. 59.

nasypu, na głębokości 250 cm, znaleziono trzy szkielety w pozycji wyprostowanej na grzbiecie o orientacji: N, S i E. Przy jednym z nich było naczynie z ornamentem sznurowym. W południowej części nasypu, na tej samej głębokości, znaleziono dwa szkielety położone obok siebie, oba w pozycji skurczonej, jeden na prawym, drugi na lewym boku; inwentarza brak. Na zachód od tych pochówków, na skraju nasypu kurhanu, znaleziono czaszkę i naczynie k. ceramiki sznurowej³¹³.

Komentarz: wynika z tego, że prawdopodobnie szkielety wyprostowane w centrum kurhanu były starsze od szkieletów wyprostowanych i skurczonych w pozostałych częściach kurhanu.

9. Horodok, rejon Równne, Ukraina.

Odkryto tu dwie jamy osadnicze, z których jedna przecinała drugą. Starsza jama zawierała materiał grupy wołyńskiej k. ceramiki sznurowej, natomiast młodsza — ceramikę k. stryżowskiej³¹⁴.

10. Jackowica (zob. Dolinka).

11. Kagariyk, obwód Kijów, Ukraina.

W kurhanie nr 237 były dwa groby w układzie stratygraficznym. Grób centralny, starszy, na głębokości 375 cm, zawierał szkielet położony na grzbiecie z nogami podniesionymi i zgiętymi w kolanach. Brak inwentarza. Należał przypuszczalnie do k. jamowej. Kilka metrów na południowy wschód od środka kurhanu, na głębokości 215 cm, znajdował się grób młodszy k. ceramiki sznurowej. Zawierał dwa szkielety osobników dorosłych i jeden dziecka. Szkielety leżały na grzbiecie w pozycji wyprostowanej. Przy jednym z nich znajdował się puchar k. środkowonaddnieprzańskiej³¹⁵.

12. Kołokolin, rejon Rohatyn, obwód Iwano-Frankowsk, Ukraina.

a) W kurhanie nr I był grób, w którym oprócz inwentarza k. ceramiki sznurowej leżała skorupa k. amfor kulistych³¹⁶.

Komentarz: skorupa stanowiła domieszkę mechaniczną i należy uznać ją za starszą od grobu.

b) W kurhanie nr III były dwa groby k. ceramiki sznurowej w układzie stratygraficznym. Grób centralny, starszy, był wkopany w grunt podkurhanowy. Inwentarz: kubek esowaty zdobiony potrójnymi, poziomymi liniami sznurowymi, jakieś pokruszone naczynie, toperek kamienny, odlupkowe ostrze krzemienne. Z kolei około 200 cm na zachód od poprzedniego grobu, na pierwotnym gruncie, znajdował się grób młodszy typu ciałopalnego z resztkami kości. Inwentarz: kubek podobny do okazu ze starszego grobu i toperek kamienny³¹⁷.

13. Koropuż, rejon Gródek (Horodok), obwód Lwów, Ukraina.

Był tu kurhan k. ceramiki sznurowej, który w centrum zawierał skurczony pochówek zaopatrzony w amforę turyńską. Na szkielecie były ślady ochry. Pod wschodnią częścią kurhanu znajdowały się resztki prostokątnej, drewnianej chaty k. pucharów lejkowatych. Kurhan został usypany świeżo po spaleniu chaty. W obrębie chaty znajdowała się ceramika k. pucharów lejkowatych, w dodatku, też w jej obrębie, było trochę skorup k. ceramiki sznurowej³¹⁸.

³¹³ Artemenko 1967, s. 60.

³¹⁴ Głosik 1968, s. 23.

³¹⁵ Artemenko 1967, s. 58.

³¹⁶ Sulimirski 1968a, s. 141.

³¹⁷ Sulimirski 1968a, s. 141.

³¹⁸ Sulimirski 1968a, s. 125; Svešnikov 1974, s. 163.

- Komentarz: znaleziska jednoznacznie zaświadczać współczesność dwu kultur.
14. Kulczyce (Kulzici), rejon Sambor, obwód Lwów, Ukraina.
W kurhanie nr XIII k. ceramiki sznurowej znaleziono jako domieszkę mechaniczną przęślik k. pucharów lejkowatych ³¹⁹.
Komentarz: przęślik zaświadcza starszy wiek k. pucharów lejkowatych.
15. Łatacz, rejon Zaleszczyki, obwód Tarnopol, Ukraina.
W kamiennym grobie skrzynkowym charakterystycznym dla k. amfor kulistych znajdowały się ludzkie kości, toporek kamienny k. ceramiki sznurowej i trzy narzędzia krzemienne przypuszczalnie tej samej kultury ³²⁰.
Komentarz: znalezisko można interpretować dwojako: albo zaświadcza ono współczesność dwu kultur, albo zabytki „sznurowe” są wtórne.
16. Łosiatyn, rejon Wasylków, obwód Kijów, Ukraina.
T. Sulimirski pisze, że w kurhanie k. ceramiki sznurowej została znaleziona amfora k. amfor kulistych ³²¹.
Komentarz: albo amfora jest współczesna, albo młodsza od kurhanu.
17. Miżeniec, obwód Lwów, Ukraina.
W kurhanie k. ceramiki sznurowej znaleziono flaszę z kryzą k. pucharów lejkowatych ³²².
Komentarz: znalezisko zaświadcza starszy wiek k. pucharów lejkowatych.
18. Mochowoje, rejon Primorsk, obwód Kaliningrad, dawne Prusy Wschodnie.
W kurhanie k. ceramiki sznurowej były trzy groby w układzie stratygraficznym. Warto podkreślić, że groby reprezentują jedną tradycję kulturową, za czym przemawia otoczenie każdego pochówku analogicznym kręgiem. Groby leżały jeden nad drugim. Grób nr I, najstarszy, był zagłębiony w grunt pod kurhanem. Brukowany. Zawierał szkielet skurczony na prawym boku z głową ku SW oraz dwie sercowate kłamry kościane i skrobacz krzemienisty. Grób nr II, środkowy, brukowany, również zawierał szkielet ułożony podobnie jak poprzedni. Inwentarz: toporek kamienny, szpila kościana, wiór krzemienisty. Grób nr III, najmłodszy, zawierał brązową szpilę i przypuszczalnie dłućko z brązu ³²³.
19. Ogorodnie, rejon Bołgrad, obwód Odessa, Ukraina.
W kurhanie nr 1 k. grobów ochrowych były pochówki w układzie stratygraficznym. Zwraca uwagę to, że grób najstarszy, nr 16, centralny, zawierał dwuosną amforę wyraźnie nawiązującą do środkowoeuropejskiej k. ceramiki sznurowej. Liczne pochówki wtórne, młodsze, należały do k. grobów z ochrą ³²⁴.
Komentarz: amfora w grobie centralnym świadczy o kontaktach kultur stepowych z k. ceramiki sznurowej.
20. Podłużje, stan. Bielynec, rejon Żukow, obwód Briańsk, Białoruś.
a) W kurhanie nr 6 były dwa groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Mianowicie grób centralny nr 1 był starszy od pochówku nr 2 wkopanego w dookolny rowek kurhanowy. Grób starszy nr 1 zawierał resztki skurzonego szkieletu ułożonego na prawym boku głową na NNE oraz inwentarz: puchar esowaty z ornamentem jodełkowym, toporek kamienny, siekierkę krzemienią. Były też ślady ochry. Grób młodszy nr 2 zawierał ślady ochry i inwentarz: pucharek o lejkowatym wylewie bez ornamentu, pucharek esowaty z ornamentem jodełkowym, trzy noże krzemienne.

³¹⁹ Svešnikov 1974, s. 162.

³²⁰ Sulimirski 1968a, s. 202.

³²¹ Sulimirski 1968a, s. 207.

³²² Svešnikov 1974, s. 162.

³²³ Kilian 1955, s. 289 n.; Okulicz 1973, s. 108.

³²⁴ Subbotin, Zaginajło, Šmaglij 1970, s. 130 n.

b) W kurhanie nr 8 były groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Grób nr 1, centralny, zawierał pochówek w jamie ze śladami ochry. Brak inwentarza. W różnych innych miejscach pod kurhanem były groby nr 2, 3, 4 i 5. Tylko w grobie nr 3 były ślady ochry, a w pozostałych brak inwentarza.

c) W kurhanie nr 10 były groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Dają się wyróżnić dwa układy stratygraficzne, każdy po dwa groby. Pierwszy układ: w centrum kurhanu pod nasypem był starszy grób nr 1, jamowy, z inwentarzem w postaci dwóch pucharów esowatych, dwóch toporków kamiennych, 10 grocików liściowatych i trzoneczkowatych, dwu krzemiennych grotów do oszczepu i dwu siekierk krzemiennych. Z kolei w pochówek nr 1 był wcięty grób nr 2, młodszy, jamowy. Zawierał resztki kości. Brak inwentarza. Drugi układ: pod kurhanem w odległości 355 cm na południe od środka znajdował się grób nr 3, starszy, o niewiadomym stosunku czasowym do poprzedniego starszego grobu nr 1. Jamowy. Na dnie węgle drzewne i ślady ochry. W grób nr 3 był wcięty grób nr 4, młodszy. Zawierał on resztki kości i naczynie.

d) W kurhanie nr 11 znajdowały się groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. W nasypie kurhanu były luźne zabytki k. środkowonaddnieprzańskiej, zapewne domieszka mechaniczna, a więc naszym zdaniem, starsze od kurhanu. Pod kurhanem były dwa groby, nr 2 i 3, które trzeba uznać za starsze od grobów niżej opisanych. Grób nr 2 znajdował się w centrum kurhanu, był jamowy, bez inwentarza. 230 cm od środka kurhanu leżał grób nr 3, jamowy, ze śladami ochry, bez inwentarza. Nie wiadomo jaka jest wzajemna relacja chronologiczna między tymi grobami. Jako młodsze wystąpiły groby nr 1 i 4, z których nr 1 nie należał do k. środkowonaddnieprzańskiej (pochodził z I tysiąclecia p.n.e.). Natomiast grób nr 4, młodszy, przeciął dookoła rowek kurhanowy; zawierał puchar lejkowy z ornamentem sznurowym, pięć grocików oraz nóż i dwa odlupki krzemienne.

e) W kurhanie nr 14 były groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. W centrum, pod nasypem, leżał pochówek nr 3, najstarszy, jamowy. Zawierał inwentarz: toporek kamienny, 12 grocików krzemiennych do strzał w tym jeden trójkątny a pozostałe podłużne z trzoneczkami, siekierkę krzemienną, skrobacz i dwa ułamki noży krzemiennych. Pochówek ten był częściowo naruszony przez grób nr 2, młodszy, jamowy, z naczyniem bez ornamentu. Ponadto do grobu nr 2 przylegał od strony południowej grób nr 4, jamowy, bez inwentarza. Za najmłodszy trzeba uznać wreszcie grób nr 1, który znajdował się w bocznej części kurhanu i był zapewne wtórny. Inwentarz: naczynie bez ornamentu, kamienna płyta szlifierska, nóż krzemienisty. Komentarz: sytuację można zobrazować schematem:

Grób nr 1	
Grób nr 2	Grób nr 4
Grób nr 3	

f) W kurhanie nr 21 były groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Ponadto w nasypie były luźne zabytki tej kultury, które, naszym zdaniem, są starsze od kurhanu. Grób nr 2, główny, starszy, jamowy, był bez inwentarza. Nad nim był grób nr 1, wtórny, młodszy. Zawierał puchar krągłodenny z ornamentem jodełkowym i toporek kamienny.

g) W kurhanie nr 22 były groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie

stratygraficznym. Ponadto w nasypie były luźne zabytki tej kultury, które uznajemy za starsze od kurhanu. W centrum kurhanu znajdował się pochówek nr 1, główny, starszy, ze śladami ochry. Zawierał skorupy k. środkowonaddnieprzańskiej, odłupki krzemienne i węgielki drzewne. Pochówek nr 2 był zapewne wtórny, młodszy. Był on typu jamowego, bez inwentarza.

h) W kurhanie nr 24 były groby k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. W centrum mieścił się grób nr 1, starszy, jamowy, z resztkami kości i śladami ochry. Inwentarz: trzy naczynia krągłodenne w tym czarka i puchar esowaty, siekierka krzemienista, ułamek noża i odłupek z krzemienia. Ponadto były dwa groby boczne, wtórne, młodsze, nr 2 i 3. Grób nr 2, jamowy, przeciął kurhanowy rowek dookoła, zawierał ślady ochry. Brak inwentarza. Grób nr 3 znajdował się poza rowkiem, był jamowy, ze śladami ochry, bez inwentarza³²⁵.

21. Pogoriełowka, nad środkowym Dnieprem, Ukraina.

Było tu wielokulturowe stanowisko. Dolna warstwa zawierała zabytki fazy środkowej k. ceramiki dołkowo-grzebykowej, a górna — zabytki fazy późnej tej samej kultury. W górnej warstwie znalazła się również ceramika k. środkowonaddnieprzańskiej³²⁶.

Komentarz: sytuacja zaświadcza młodszy wiek k. ceramiki sznurowej.

22. Popowce (Popiwczi), rejon Krzemieniec (?), obwód Tarnopol (?) (dawny pow. Towste), Ukraina.

a) W kamiennym grobie komorowym nr I właściwym dla k. amfor kulistych leżał szkielet skurczony skierowany głową na E oraz dwuoszne naczynie z ornamentem sznurowym w stylu chłopicko-weselskim.

Komentarz: sytuację można tłumaczyć dwojako. Może ona świadczyć o współczesności dwu kultur, ewentualnie pochówek był wtórny w stosunku do komory.

b) W kamiennym grobie skrzynkowym nr II zbudowanym z płyt kamiennych właściwym dla k. amfor kulistych leżał skurczony szkielet skierowany głową ku E, zaopatrzony w inwentarz k. ceramiki sznurowej: cylindryczny kubek, toperek kamienny, kilka trójkątnych grocików krzemienistych³²⁷.

Komentarz: podobnie jak w poprzednim przypadku albo chodzi o współczesność dwu kultur, albo o wtórne, późniejsze wykorzystanie grobowca przez ludność k. ceramiki sznurowej.

23. Pustynka, nad środkowym Dnieprem, Ukraina.

W osadzie stwierdzono warstwę, w której były zabytki kultur: głównie ceramiki dołkowo-grzebykowej i trypolskiej. Natomiast nad warstwą znaleziono fragmenty naczyń k. środkowonaddnieprzańskiej³²⁸.

Komentarz: sytuacja zaświadcza młodszy wiek k. ceramiki sznurowej.

24. Roźniów, rejon Kosów, obwód Iwano-Frankowsk, Ukraina.

W grobie skrzynkowym z płyt kamiennych typowym dla k. amfor kulistych znajdował się toperek k. ceramiki sznurowej³²⁹.

Komentarz: sytuację można interpretować dwojako: albo wskazuje ona na współczesność kultur, albo toperek dostał się do skrzyni później.

25. Rudnia Szlaginskaja, stanowisko Strielica, obwód Homel, Białoruś.

a) Stwierdzono sekwencję stratygraficzną trzech grobów: nr 9, 10, 11 k. środ-

³²⁵ Artemenko 1976a, s. 156 n.

³²⁶ Bondar 1974, s. 157.

³²⁷ Sulimirski 1968a, s. 202.

³²⁸ Bondar 1974, s. 157.

³²⁹ Sulimirski 1968a, s. 202.

kowonaddnieprzańskiej. Najstarszy był grób nr 10, który leżał pod warstwą kulturową eneolitycznego wieku. Grób był jamowy i zawierał siekierkę, liściowaty grot i nóż z krzemienia. Był on częściowo przykryty przez młodszy grób nr 11, jamowy, z reszkami kości. Inwentarza brak. Nad grobami nr 10 i 11 znajdował się najmłodszy grób nr 9, który zalegał w warstwie kulturowej. Inwentarz: naczynie z ornamentem sznurowym i stempelkowym, podłużny liściowaty grot krzemienisty.

b) Były tu groby nr 40, 41, 44, 45 k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Pochówki nr 41 i 45 były przecięte przez grób nr 44, nadto grób nr 41 znajdował się pod grobem nr 40. A więc groby nr 41 i 45 były starsze, a groby 40 i 44 — młodsze. Omówimy najpierw groby starsze. Grób nr 41, jamowy, zawierał inwentarz: puchar esowaty, toporek kamienny oraz siekierkę i dwa noże z krzemienia. Grób nr 45, też jamowy, zawierał inwentarz: naczynie, grocik trzoneczkowaty i grocik sercowaty z krzemienia. Grób nr 40 zawierał resztki kości i inwentarz: naczynie z ornamentem stempelkowym, segmentowany wisiorek fajansowy, wisiorek szklany oraz grocik, nóż i kilka odłupków z krzemienia. Grób nr 44, jamowy, zawierał inwentarz: miedziane szydło, tłuk kamienny oraz trzy noże i kilka odłupków z krzemienia.

c) Dwa groby nr 42 i 43 k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Grób nr 43 był pod pochówkiem nr 42. Grób nr 43, starszy, jamowy, zawierał: naczynie przypominające puchar lejkwaty, półkulistą czarke, miedziany diadem, przy którym było 21 zawieszek z bursztynu i 50 drobnych koralików z nieokreślonego tworzywa, dalej: siekierkę krzemienistą, cztery całe i ułamek noża krzemienistego, dwa skrobacze i zgrzebło z krzemienia, kilkadziesiąt odłupków krzemienistych. Młodszy grób nr 42 zawierał tylko naczynie przypominające puchar esowaty.

d) Dwa groby nr 81 i 82 k. środkowonaddnieprzańskiej w układzie stratygraficznym. Grób nr 82 był przecięty przez grób nr 81. Grób nr 82, starszy, jamowy, zawierał tylko ząb krowy, inwentarza brak. Grób nr 81, młodszy, również jamowy, zawierał resztki kości i popiołu, nadto naczynie z ornamentem sznurowym i stempelkowym oraz kilkanaście odłupków krzemienistych³³⁰.

26. Serowo (dawna nazwa Zedmar), rejon Gusiew, dawne Prusy Wschodnie.
Na stanowisku osadniczym stwierdzono skorupy k. ceramiki sznurowej w warstwie dwudziestocentymetrowej, która zalegała nad warstwą z zabytkami k. ceramiki dołkowo-grzebykowej³³¹.
27. Stawok, rejon tieriemniewski, obwód wołyński, Ukraina.
Chata k. komarowskiej przykrywała półziemiankę k. strzyżowskiej³³².
28. Stojanci, obwód Lwów, Ukraina.
W kurhanie k. ceramiki sznurowej znaleziono ceramikę k. pucharów lejkwatych³³³.
Komentarz: przypuszczalnie chodzi o mechaniczną domieszkę, którą należy uznać za starszą od kurhanu.
29. Sujemci, rejon Baraniwka, obwód Żytomierz, Ukraina.
W grobie skrzynkowym z zabytkami k. amfor kulistych był toporek k. ceramiki sznurowej³³⁴.

³³⁰ Artemenko 1976b, s. 73 n.

³³¹ Kilian 1955, s. 82.

³³² Svešnikov 1974, s. 163; Zacharuk 1957, s. 38; Zacharuk 1962,

s. 50.

³³³ Svešnikov 1974, s. 162.

³³⁴ Sulimirski 1968a, s. 196.

Komentarz: albo toporek był współczesny grobowi, albo został włożony do grobu później.

30. Tamuła, nad brzegiem jeziora Tamuła, Estonia.

Odkryto tu dwie warstwy kulturowe, przy czym warstwa dolna zawierała ceramikę dołkowo-grzebykową (dla warstwy tej uzyskano datę radiowęglową 2050 p.n.e.), a warstwa górna — ceramikę sznurową przemieszana z ceramiką dołkowo-grzebykową (dla warstwy tej jest data radiowęglowa 1650 ± 180 p.n.e.)³³⁵.

31. Wałmi, Estonia.

Stwierdzono dwie warstwy osadnicze jedna nad drugą: dolna zawierała ceramikę dołkowo-grzebykową, górna — ceramikę sznurową³³⁶.

32. Zabara, rejon Kagarlyk, obwód Kijów, Ukraina.

a) W kurhanie nr 322 było kilka grobów. W centrum, na głębokości 160 cm, znajdował się pochówek przypuszczalnie k. jamowej. Kilka metrów od centrum kurhanu, na głębokości 150 cm, znaleziono pochówek przypuszczalnie k. środkowonaddnieprzańskiej ze szkieletem wyprostowanym, ułożonym na grzbiecie. Z kolei w innej części kurhanu, poza jego centrum, leżał drugi pochówek k. środkowonaddnieprzańskiej też ze szkieletem wyprostowanym na grzbiecie; wystąpił w nim puchar esowaty.

Komentarz: najprawdopodobniej grób przypuszczalnie k. jamowej był starszy od pochówków k. środkowonaddnieprzańskiej.

b) W kurhanie nr 413 wyróżniono cztery pochówki starsze, należące przypuszczalnie do k. jamowej. Były one założone w gruncie podkurhanowym na głębokości 235—395 cm. Jako młodsze wystąpiły dwa groby k. środkowonaddnieprzańskiej. Leżały one poza środkiem kurhanu na głębokości 145 i 180 cm. W jednym był szkielet na grzbiecie w pozycji wyprostowanej i inwentarz: puchar zbliżony do esowatego i toporek kamienny. W drugim inwentarza brak³³⁷.

33. Zawałowka koło Kijowa, Ukraina.

Przy rozkopywaniu późnotrypolskiego cmentarzyska typu sofijewskiego stwierdzono, że pochówki były przecięte jamami z ceramiką k. środkowonaddnieprzańskiej³³⁸.

34. Zielenki, rejon starczenkowski, obwód Kijów, Ukraina.

a) W kurhanie nr 220 były groby w układzie stratygraficznym. Pochówek centralny, starszy, należał przypuszczalnie do k. jamowej. Z kolei w nasypie i na poziomie dawnego gruntu znajdowały się cztery pochówki k. środkowonaddnieprzańskiej ze szkieletami w pozycji wyprostowanej i inwentarzem w postaci naczyń.

b) W kurhanie nr 310 były groby w układzie stratygraficznym. Pochówek centralny, starszy, k. jamowej, był założony w gruncie podkurhanowym. Z kolei w nasypie i gruncie podkurhanowym obok odkryto trzy groby k. środkowonaddnieprzańskiej, w których szkielety leżały na grzbiecie w pozycji wyprostowanej. W grobach były naczynia³³⁹.

35. Zimne, rejon Włodzimierz Wołyński, obwód wołyński, Ukraina.

Stwierdzono warstwę z ceramiką sznurową leżącą nad warstwą k. pucharów lejkatych³⁴⁰.

³³⁵ Janits 1954, s. 18; Krajnov 1972, s. 216.

³³⁶ Krajnov 1972, s. 216.

³³⁷ Artemenko 1967, s. 58 n.

³³⁸ Bondar 1974, s. 158; Zbenowič, Leskov 1969, s. 37.

³³⁹ Artemenko 1967, s. 58.

³⁴⁰ Głosik 1968, s. 23.

36. Zoziw, rejon Równe, obwód rowieński, Ukraina.
- a) Jama osadnicza nr II przecinała jamę osadniczą nr I. Jama nr I, starsza, zawierała zabytki k. ceramiki sznurowej. Z kolei jama nr II, młodsza, również zawierała zabytki k. ceramiki sznurowej, w tym między innymi fragment toporka kamiennego i ułamek rurkowatego igielnika z kości³⁴¹.
- b) Jama osadnicza nr VIII grupy gródeckiej (wg określenia I. K. Svešnikova) k. ceramiki sznurowej była przecięta przez jamę z ceramiką fazy zdołbickiej³⁴².

³⁴¹ Svešnikov 1962, s. 51 n.

³⁴² Svešnikov 1974, s. 86.

ANEKS II. ZESTAWIENIE KONWENCJONALNYCH
DAT RADIOWĘGLOWYCH P.N.E. KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ

1. 2880 ± 120 , Garbina (warstwa V, starsza), Polska.
2. 2710 ± 55 , GrN — 1583, Zandwerven, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
3. 2640 ± 105 , kurhan pod Drohobyczem, Ukraina.
4. 2570 ± 110 , H. 253/208, Halle-Döläuer Heide, NRD.
5. 2545 ± 60 , GrN — 6295, Hijken, Holandia.
6. 2545 ± 60 , GrN — 6295, Hijkerveld, Holandia.
7. 2495 ± 60 , Rzucewo, Polska.
8. 2485 ± 320 , GrN — 318, Schaarsbergen, Holandia.
9. 2470 ± 55 , GrN — 1855, Anlo, Holandia.
10. 2470 ± 120 , GrN — 4114, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
11. 2460 ± 55 , GrN — 1855, Anlo, Holandia.
12. 2460 ± 100 , GrN — 2306, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
13. 2455 ± 60 , Rzucewo, Polska.
14. 2435 ± 75 , GrN — 6683c, Laren, Holandia.
15. 2390 ± 65 , Le — 645, Majaki, Ukraina (k. usatowska i k. trypolska).
16. 2380 ± 60 , GrN — 2303, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
17. 2350 ± 40 , GrN — 2480, Vlaardingen, Holandia.
18. 2340 ± 45 , GrN, 6352, Hijkerveld, Holandia.
19. 2340 ± 40 , Hijkerveld, Holandia.
20. 2330 ± 100 , GrN — 2487, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
21. 2300 ± 75 , GrN — 2304, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
22. 2260 ± 55 , GrN — 1855, Anlo, Holandia.
23. 2260 ± 40 , GrN — 6724, Noordbarge, Holandia.
24. 2250 ± 40 , GrN — 7020, Freienbach, Szwajcaria.
25. 2245 ± 70 , GrN — 1965, Anlo, Holandia.
26. 2245 ± 120 , GrN — 330, Ede, Holandia.
27. 2241, LJ — 1806, Auvornier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
28. 2240 ± 70 , GrN — 2480, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
29. 2235 ± 140 , GrN — 428, Emmen, Holandia.
30. 2235 ± 45 , GrN — 6904, Zurych, Utoquai, Szwajcaria.
31. 2230 ± 120 , B — 645, Auvornier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
32. 2230 ± 120 , GrN — 330, Ede, Holandia.
33. 2220 ± 45 , GrN — 7518, Borken, Holandia.
34. 2220 ± 180 , Le — 648, Najnijekstie, Łotwa (k. ceramiki sznurowej?).
35. 2215 ± 55 , GrN — 6129, Ede, Holandia.
36. 2215 ± 40 , GrN — 6369, Vaassen, Holandia.
37. 2210 ± 30 , GrN — 6644, Angelslo, Holandia.
38. 2210 ± 140 , B — 643, Auvornier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
39. 2210 ± 100 , B — 686, Auvornier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
40. 2210 ± 40 , GrN — 7021, Zurych, Wollishofen, „Strandbad”, Szwajcaria.
41. 2200 ± 100 , K — 1582, Vester Nebel, Dania.
42. 2195 ± 30 , GrN — 6727, Eext, Holandia.
43. 2190 ± 70 , GrN — 851, Anlo, Holandia.

44. 2190 ± 140, B — 688, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
45. 2190 ± 50, GrN — 7802, Maarn, Holandia.
46. 2190, analiza w Kolonii, Etzdorf, NRD.
47. 2190 ± 60, GrN — 1831, Freienbach, Szwajcaria.
48. 2180 ± 80, Eknäs, Finlandia.
49. 2180 ± 80, analiza w Kolonii, dotyczy jednego z krajów wschodniobałtyckich.
50. 2180 ± 40, GrN — 4948, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
51. 2180 ± 100, K — 2431, 2090 ± 100 (K — 2442) i 2100 ± 100 (K — 2443), Skarrild Overby III, Dania.
52. 2179, LJ — 1374, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
53. 2170 ± 80, Ta — 246, Szwiantoji, Litwa.
54. 2153, LJ — 1765, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
55. 2160 ± 75, H — 572/919, Halle-Döläuer Heide, NRD.
56. 2160 ± 100, K — 1367, Kobberup, Dania.
57. 2150 ± 30, GrN — 5070, Angelslo, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
58. 2150, Gabøl, Dania.
59. 2150 ± 100, Vs — 22, Szwiantoji, Litwa.
60. 2150 ± 55, GrN — 2986, Niew Dordrecht, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
61. 2145 ± 100, K — 556/483, Holzhausen, RFN.
62. 2140 ± 80, Gin — 152, Zoziw, Ukraina.
63. 2130 ± 100, K — 1843, Gabøl, Dania.
64. 2130 ± 100, Ta — 210, Tamuła, Estonia (k. ceramiki sznurowej?).
65. 2127, LJ — 1808, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
66. 2124 ± 80, Zoziw, Ukraina.
67. 2120 ± 70, GrN — 2879, Dertienhuiben, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
68. 2115 ± 80, Bln — 533, Dornburg, NRD.
69. 2115 ± 55, GrN — 6712g, Quadmoord, Holandia.
70. 2105 ± 95, Hv — 754, Goldbeck, Holandia.
71. 2100 ± 180, Ta — 28, Tamuła, Estonia (k. ceramiki sznurowej?).
72. 2100 - 1900, kurhany lubaczowskie, Polska.
73. 2090 ± 80, GrN — 4085, Wildeshausen, RFN.
74. 2090 ± 80, GrN — 4058, Katenbäker Heide, Holandia.
75. 2085 ± 55, GrN — 4035, Witrijt, Holandia.
76. 2075 ± 75, GrN — 2368, De Eese, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
77. 2070 ± 300, Ta — 8, Kriejczy, Łotwa (k. ceramiki sznurowej?).
78. 2065 ± 65, GrN — 2878, Dertienhuizen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
79. 2055 ± 30, GrN — 6351, Ermeloze Heide, RFN.
80. 2055 ± 65, Bln — 942, Quedlinburg, NRD.
81. 2050 ± 150, B — 644, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
82. 2050 ± 120, B — 685, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
83. 2050 ± 60, Le — 5751, Ejni, kraj wschodniobałtycki (k. ceramiki sznurowej?).
84. 2050 ± 100, K — 1451, Gammelstrup, Dania.
85. 2050 ± 90 (K — 2710) i 2020 ± 90, K — 2711, Lille Hamborg, Dania.
86. 2050 ± 65, GrN — 2221, Zandwerven, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
87. 2030 ± 60, GrN — 4908, Vorschoten, Holandia.
88. 2020 ± 35, GrN — 6126, Hijkerveld, Holandia.
89. 2020 ± 250, Ta — 23, Lejmaniszki, Łotwa (k. ceramiki sznurowej?).
90. 2020 ± 250, Lemniszczki, Łotwa.
91. 2015 ± 50, GrN — 1976, Anlo, Holandia.
92. 2015 ± 150, GrN — 381, Witrijt, Holandia.
93. 2010 ± 120, B — 646, Auvernier, Szwajcaria (k. ceramiki sznurowej?).
94. 2010 ± 80, GrN — 3238, Boerveen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
95. 2010 ± 100, K — 1837, Miernów, Polska.

96. 2005 ± 50, GrN — 5068, Eeserveld, Holandia.
97. 1995 ± 70, GrN — 1965, Anlo, Holandia.
98. 1995 ± 40, GrN — 6349, Eext, Holandia.
99. 1990 ± 40, GrN — 6635, Eext, Holandia.
100. 1990 ± 100, Bln — 65, Halle — Dölauer Heide, NRD.
101. 1985 ± 35, Grn — 6368, Eext, Holandia.
102. 1980 ± 70, GrN — 851, Anlo, Holandia.
103. 1960 ± 100, K — 1831, Hald, Dania.
104. 1950, Gasse Høje, Dania.
105. 1950, Hald, Dania.
106. 1950 ± 120, K — 1284, Kobberup, Dania.
107. 1940 ± 100, K — 1138, Casse Høje, Dania.
108. 1940 ± 25, Vlaardingen, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
109. 1935 ± 65, GrN — 939, Eext, Holandia.
110. 1930 ± 30, GrN — 946, Eext, Holandia.
111. 1930 ± 100, K — 1836 71, Kęsocha, Polska.
112. 1920 ± 70, Le — 671, Abora, Łotwa (k. ceramiki sznurowej?).
113. 1920 ± 55, GrN — 6687C, De Eese, Holandia.
114. 1920 ± 50, GrN — 946, Eext, Holandia.
115. 1910 ± 100, Le — 749, Abora, Łotwa (k. ceramiki sznurowej?).
116. 1910 ± 50, Le — 835, Szwiantoji, Litwa.
117. 1880 ± 100, Bln — 166, Forst Leina, NRD.
118. 1860 ± 60, GrN — 5028, Leidschendam, Holandia, (k. ceramiki sznurowej?).
119. 1820 ± 200, Ta — 27, Łotwa.
120. 1820 ± 60, Ta — 394, Łotwa.
121. 1785 ± 60, H — 2123/1538, Dornburg, NRD.
122. 1765 ± 50, GrN — 1976, Anlo, Holandia.
123. 1710 ± 60, GrN — 5027, Leidschendam, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
124. 1710 ± 80, GrN — 5029, Leidschendam, Holandia (k. ceramiki sznurowej?).
125. 1710 ± 70, Luttum, RFN.
126. 1650 ± 180, Ta — 10, Tamula, Estonia (k. ceramiki sznurowej?).
127. 1620 ± 240, Ta — 220, Willa, Estonia (k. ceramiki sznurowej?).
128. 1610 ± 250, Saksonia, NRD.
129. 1420 ± 200, Lemniszczci, Łotwa.
130. 980 ± 95, Garbina (warstwa II, młodsza), Polska¹.

¹ Bakker, Vogel, Wiślański 1969b, s. 230; Bakker, Waals 1973, s. 24, 36, 43; Behrens 1962, s. 41 n.; 1973, s. 141; Bill 1976, s. 274; David-
sen 1973—1974, s. 165 n.; 1978 s. 171; Dołuchanov, Romanova, Semen-
cov 1973, s. 44; Dołuchanov, Timofiejew 1972, s. 54, 58; Feustel,
Bach, Gall, Teichert 1966, s. 21; Ilwies, Lijwa, Punning 1974,
s. 176 n.; Kempisty 1978, s. 385; Kohl, Quitta 1963, s. 289 n.; Kozłowski
1973, s. 303; Lanting, Mook 1977, s. 84 n.; Lanting, Waals 1976a, s. 39 n.;
1976b, s. 15; Lijwa, Ilwies, Janits 1965, s. 49; Louwe-Kooijmans
1972—1973, s. 309; Lubo 1963, s. 8; Machnik 1967, s. 120 n.; Madsen 1970,
s. 258; Matthias 1969, s. 18; Mączkowska 1973, s. 309; Neustupný
1968, s. 45, tab. 4; 1969, s. 783 n.; 1970, s. 496; Okulicz 1973, s. 108 n. Regte-
ren Altena i in. 1962b, s. 230 n.; Schünemann 1967, s. 31. Semencov,
Dołuchanov, Romanova 1972, s. 211; Semencov, Romanova, Do-
łuchanov 1969, s. 255 i in.; Suess, Strahm 1970, s. 93; Svešnikov
1974, s. 167; Tauber 1972, s. 107; 1973, s. 99; Waals 1964, s. 110; Waterbolk
1960, s. 75; Wetzel 1976, s. 640; b. r. wyd., s. 191; Wiślański 1978, s. 405 n.;
Zbenovič 1974, s. 143.

WYKAZ SKRÓTÓW BIBLIOGRAFICZNYCH

A	Archieologija
AA	Acta Archaeologica
AAASH	Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAC	Acta Archeologica Carpathica
Ab	Aarbøger
AF	Ausgrabungen und Funde
AFSB	Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege
AK	Archäologisches Korrespondenzblatt
Al	Altschlesien
An	Anthropozoikum
AP	Archeologia Polski
APL	Analecta Praehistorica Leidensia
APo	Archeologia Polona
AR	Archeologické rozhledy
ASM	Archeologické Studijné Materialy
AT	Alt Thüringen
AUMCS	Annales UMCS
Ay	Antiquity
AV	Arheološki vestnik
BF	Badische Fundberichte
BJVF	Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
DAG	Dissertationes Archaeologicae Gandenses
EAF	Ethnographisch-Archäologische Forschungen
EAZ	Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift
F	Fornvännen
FA	Folia Archaeologica
FAP	Fontes Archaeologici Posnanienses
FH	Fundberichte aus Hessen
FM	Finkst Museum
FRGZM	Festschrift des römisch-germanischen Zentralmuseums in Mainz
G	Germania
H	Helinium
IA	Inventaria Archaeologica
JBB	Jahresbericht der bayerischen Bodendenkmalpflege
JBM	Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg
JMV	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte
JSGU	Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte
JVSTL	Jahresschrift für Vorgeschichte der sächsisch-thüringischer Länder
K	Die Kunde

KAB	Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit
KMW	Komunikaty Mazursko-Warmińskie
KSIA	Kratkie soobščeniya o dokladach i polevych issledovaniyach I. A.
KSIIMK	Kratkie soobščeniya o dokladach i polevych issledovaniyach IIMK
M	Mannus
MA	Materiały Archeologiczne
MASP	Materiały po archeologii severnogo Pričernomorja
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice
MDAPW	Materiali i doslidzennja z archeologii Prikarpattja i Wolini
MIA	Materiały i issledowanija po archeologii SSSR
MLUHM	Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum
MP	Materiały Prehistoryczne
MS	Materiały Starożytne
MZP	Materiały Zachodniopomorskie
NA	Nassauische Annalen
NBG	Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen
NNU	Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte
NS	Nationalmuseets Skrifter
OM	Oudheidkundige Mededelingen
OMSOL	Oudheidkundige Mededelingen nit 'Srijksmuseum van Oudheden te Leiden
OP	Obzor Praehistorický
P	Palaeohistoria
PA	Památky archeologické
PAr	Przegląd Archeologiczny
PKA	Prace Komisji Archeologicznej
PMMAE	Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego
PoA	Pomerania Antiqua
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society
PZ	Praehistorische Zeitschrift
QWVF	Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte
R	Radiocarbon
S	Światowit
SA	Sovetskaja archeologija
SAn	Silesia Antiqua
SAr	Slovenská archeológia
SBFFBU	Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university
SCIV	Studii și cercetări de istorie veche
SCSA	Sborník Československé společnosti Archeologické
SIA	Slavia Antiqua
SM	Suomen Museo
SMA	Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja
SpA	Sprawozdania Archeologiczne
SPK	Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN
SPMA	Sprawozdania P.M.A.
SROA	Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
SV	Sachsens Vorzeit
T	Tor
UFAS	Ur- und Frühgeschichte Archäologie der Schweiz
US	Ur-Schweiz
VF	Vorgeschichtliche Forschungen
VLVH	Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle

WA	Wiadomości Archeologiczne
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift
WZMLU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle- -Wittenberg
ZA	Zeitschrift für Archäologie
ZBPS	Sprawozdania. Zespół Badań nad Polskim Średniowieczem
ZCSA	Zprávy Československé společnosti Archeologické
ZOW	Z otchlani wieków
ZSAK	Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte

BIBLIOGRAFIA

- Ahrens C.
1966 Ein Männergrabhügel der mittleren Bronzezeit in Schönningstedt, Kr. Stormarn, „Offa”, t. 23, s. 79—91.
- Albrecht H.
1957 Aunjetitzer Erdgräber in der Umgebung von Mühlhausen in Thüringen, AT, t. II, 1957, s. 92—129.
- Andel K.
1961 Tibava — eneolityczny zespół osadniczy u stóp Wyhorlatu, AAC, t. III, fasc. 1—2, s. 39—64.
- Andersen H. H.
1961 Sløjfede enkeltgravshøje ved Stejlgård, „KUML”, s. 19—33.
- Aner E.
1963 Die Stellung der Dolmen Schleswig-Holsteins in der nordischen Megalithkultur, „Offa”, t. 20, s. 9—38.
- Aner E., Kersten K.
1973 Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Danemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsens, t. I, København.
- Antoniewicz W.
1925 Eneolityczne groby szkieletowe i ziemianki mieszkalne w Nowym Drominie (pow. sandomierski, Małopolska), „Niederlöv Sbornik”, OP, R. IV, s. 243—274.
1938 Z dziedziny archeologii ziem Polski, S, t. XVII, s. 341—422.
1958 Neolithisches Hügelgrab im Dorf Zakłodzie, Kreis Zamość, Wojewodschaft Lublin, Polen, AAASH, t. IX, fasc. 1—4, s. 69—82.
- Artemenko I. I.
1963 Neolitičeskie stojanki i kurgani epochi bronzu bliz c. Chodosoviči gomelskoj obl. BSSR, [w:] Pamiatniki kamennogo i bronzovogo vekov Evrazii, Moskva, s. 31—87.
1964 Verchnee Podneprove w epochu pozdnego neolita i bronzы, KSIA, nr 101, s. 9—18.
1967 Plemena verchnego i srednego Podneprovja v epochu bronzы, Moskva.
1976a Belyneckij mogilnik (raskopki 1970—1971 gg.), [w:] Vostocznaja Evropa w epochu kamnia i bronzы, Moskva, s. 155—175.
1976b Mogilnik srednedneprovskoj kultury w uročišče Strelica, [w:] Eneolit i bronzovыj vek Ukrainy, Kiev, s. 69—96.
- Asmus W. D.
1948 Die Ausgrabung von steinzeitlichen Hügeln auf dem Gräberfeld von Melzingen, Kr. Uelzen, NNU, z. 17, s. 3—50.
- Aust H.
1958 Die Steinkiste von Flögeln, K. Neue Folge 9, z. 3—5, s. 142—145.

- Äyräpää A.
1952 Estnische Bootäxte, AA, t. XXIII, s. 81—96.
- Bach A. i H., Gall W., Feustel R., Teichert M.
1975 Beiträge zur Kultur und Anthropologie der mitteleutschen Schnurkeramiker II, AT, t. XIII, s. 43—107.
- Baer A.
1959 Die michelsberger Kultur in der Schweiz, Basel.
- Bagniewski Z.
1976 Kultura komornicka na Dolnym Śląsku, Wrocław.
1978a Problem koegzystencji ludności mezolitycznej i neolitycznej w okresie atlantyckim i w początkach okresu subborealnego na terenie Polski południowo-zachodniej, Referat na konferencji „Neolityzacja Polski południowo-zachodniej” we Wrocławiu.
1978b Das Problem der Koexistenz mesolithischer und neolithischer Gesellschaft im Südteil des mitteleuropäischen Flachlandes, Referat na symposium „Mezolit w Europie” w Berlinie.
- Bakker J. A., Waals J. D. van der
1973 Cremations, collared flasks and a Corded Ware sherd in dutch final TRB Contexts, [w:] Megalithic Graves and Rituals, København, s. 17—50.
- Bakker J. A., Vogel J. C., Wiślański T.
1969a TRB and other C¹⁴ Dates from Poland, Part A, H, t. IX, s. 3—27.
1969b TRB and other C¹⁴ Dates from Poland, Part B, H, t. IX, s. 209—238.
- Balcer B.
1976 Bemerkungen zur Feuersteinbearbeitung in der Kugelamphorenkultur in Polen, APo, t. 17, s. 195—209.
- Bär E.
1969 Ein bemerkenswertes Grab der schnurkeramischen Kultur von Gross-Weissandt, Kr. Köthen, AF, t. 14, z. 1, s. 17—18.
- Baumann W.
1964 Schnurkeramische Siedlungsfunde im Fortrevier Kreyern, Gemarkung Weinböhla, Kr. Meissen, AF, t. 9, z. 2, s. 74—76.
- Becker C. J.
1949 Hafted Neolithic Celts II, AA, t. XX, s. 231—248.
1954 Die mittel-neolithischen Kulturen in Südkandinavien, AA, t. XXV, s. 49—150.
1955 Coarse Beakers with „Short-Wave Moulding”, PPS, t. XXI, s. 65—71.
- Behm-Blancke G.
1955 Die schnurkeramische Totenhütte Thüringens, ihre Beziehungen zum Grabbau verwandter Kulturen und zum neolithischen Wohnbau, AT, t. I, s. 63—83.
1976 Das Aunjetitzer Gräberfeld von Grossbrembach, Kr. Sömmerda, AF, t. 21, z. 1—4, s. 65—67.
- Behrens H.
1953 Ein Siedlungs- und Begräbnisplatz der Trichterbecherkultur bei Weissenfels an der Saale, JMV, t. 37, s. 67—108.
1958 Ein jungstenzeitlicher Grabhügel von mehrschichtigem Aufbau in der Döläuer Heide bei Halle (Saale), JMV, t. 41, s. 213—242.
1962 C 14 — Daten für das mitteleutsche Neolithikum, JMV, t. 46, s. 41—45.
1963 Die Funde aus dem grossen Grabhügel „Spitzes Hoch” bei Latdorf, Kr. Bernburg, IA, z. 12.
1964 Die Funde aus dem grossen Grabhügel „Pohlsberg” bei Latdorf, Kr. Bernburg, IA, z. 13.

- 1967 Des Neolithikum der DDR als Forschungsaufgabe, *JMV*, t. 51, s. 65—88.
- 1969a Die Einzelgrabkultur im nördlichen Mitteldeutschland und in der Altmark, [w:] *NBG*, Berlin, s. 71—100.
- 1969b Westliche Einflüsse bzw. Einflüsse der Glockenbecherkultur bei den Becherkulturen der DDR, [w:] *NBG*, Berlin, s. 143—154.
- 1971a Die Fischgrätenverzierung in der mitteldeutschen Schnurkeramik, *JMV*, t. 55, s. 79—104.
- 1971b Schönfelder Kultur, Aunjetitzer Kultur und Schnurkeramik, *JMV*, t. 55, s. 135—155.
- 1973 Die Jungsteinzeit im Mittelelbe-Saale-Gebiet, Berlin.
- 1976 La civilisation des vases campaniformes dans la région du cours moyen de l'Elbe et de la Saale, [w:] *La civilisation des vases campaniformes*, Nice, s. 87—111.
- Beneš A.**
- 1976 Několik eneolitických a únětických hrobů ze severozápadních Čech, *AR*, t. XXVIII, z. 2, s. 121—142.
- Benkovský-Pivovarová Z.**
- 1972 Zur Problematik der Litzenkeramik in Österreich, *PZ*, t. 47, z. 2, s. 198—212.
- Berezanskaja S. S.**
- 1970 recenzja: I. I. Artemenko, Plemena verchnego i srednego Podneprovia w epochu bronzu, Moskva 1967, *SA*, nr 4, s. 278—281.
- Berg H.**
- 1956 Langdolmen bei Paeregaard, Langeland, *AA*, t. XXVII, s. 108—127.
- Berglund B. E., Welinder S.**
- 1972 Stratigrafin vid Siretorp, *F*, nr 2, s. 73—93.
- Bernabò-Brea**
- 1964 *Poliochni*, Roma.
- Bibikov S. N.**
- 1953 Rannetripolskoe poselenie Łuka Vrubleveckaja na Dnestre, *MIA*, nr 38.
- Bicker F. K.**
- 1934 Dünenmesolithikum aus dem Fiener Bruch, *JVSTL*, t. XXII, s. 1—158.
- Bill J.**
- 1976 Der Glockenbecherfund von Baldegg, [w:] *Glockenbecher Symposium Oberried 1974*, Bussum-Haarlem, s. 271—275.
- Billig G.**
- 1958 Die Aunjetitzer Kultur in Sachsen, Leipzig.
- 1962 Der Siebenhügel bei Köttichau, Kreis Hohenmölsen, *JMV*, t. 46, s. 77—136.
- Blegen C. W.**
- 1964 *Troy*, London.
- Blegen C. W., Caskey J. L., Rawson M., Sperling J.**
- 1950 *Troy*, vol. I, cz. 2, *Tablice*, Princeton.
- Błaszczuk Z.**
- 1976 Grób kultury ceramiki sznurowej i materiały powierzchniowe z Burzenina koło Sieradza, st. 2, *PMMAE*, Seria Archeologiczna, nr 23, s. 159—164.
- Bohm W.**
- 1835 Die ältere Bronzezeit in der Mark Brandenburg, *VF*, z. 9.
- Bondar N. N.**
- 1974 Poselenija srednego Podneprovia epochi rannej bronzы, Kiev.

- Brandt K.
1940 Die Mittelsteinzeit am Nordrande des Ruhrgebietes, QWVF, t. 4. Leipzig.
- Brøndsted J.
1960 Nordische Vorzeit, t. 1, Neumünster.
- Brunn W. A. von
1977 Die Bernburger Grabhügel. Ihre Geschichte und ihre Bedeutung für die Vertikalstratigraphie des Spätneolithikums, PZ, t. 52, z. 1, s. 4—27.
- Buchvaldek M.
1958 Die Schnurkeramik im böhmischen Äneolithikum, odbitka z: „Epitymbion Roman Haken”, Pragae, s. 32—37.
1967 Die Schnurkeramik in Böhmen, Praha.
1975 Die Schnurkeramik und Anflänge der Bronzezeit (mit einem methodologischen Exkurs), AAC, t. XV, s. 191—203.
- Buchvaldek M., Koutecký D.
1970 Vikletice. Ein schnurkeramisches Gräberfeld, Praha.
1972 Interpretation des schnurkeramischen Gräberfeldes von Vikletice, PA, R. 63, nr 1, s. 142—179.
- Budinský - Krička V.
1967 Východoslovenské mohyly, SAR, t. 15, nr 2, s. 277—388.
- Bukowska - Gedigowa J.
1975 Kultura pucharów lejkowatych w dorzeczu górnej Odry, PAR, t. 23, s. 83—186.
- Burchard B.
1970 Neue dane do chronologii kultury pucharów lejkowatych w Polsce południowej, SpA, t. 22, s. 457—459.
- Bursch F. O.
1933 Die Becherkultur in den Niederlanden, OMSOL, t. XIV, s. 39—123.
- Bydłowski A.
1905 Mogiły w Jackowicy w powiecie lipowieckim w gub. kijowskiej, S, t. VI, s. 8—30.
- Childe V. G.
1929 The Danube in the Prehistory, Oxford.
1950 The Dawn of European Civilisation, London.
- Chmielewski W.
1952 Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań, Łódź.
- Clark J. D.
1978 Prahistoria Afryki, Warszawa.
- Clason A. T.
1969 Einige Bemerkungen über Viehzucht, Jagd und Knochenbearbeitung bei der mitteldeutschen Schnurkeramik, [w:] NBG, Berlin, s. 173—195.
1970 Die Beurteilung der Tierknochen aus dem schnurkeramischen Gräberfeld von Vikletice, [w:] M. Buchvaldek, D. Koutecký, Vikletice, Praha 1970, s. 284—286.
1971 Die Jagd- und Haustiere der mitteldeutschen Schnurkeramik, JMV, t. 55, s. 105—112.
- Cnotliwy E.
1966 Powiat kamieński w starożytności, Szczecin.
- Coblenz W.
1976 Weitere baalberger Gräber in Zauschwitz, Kreis Borna, AFSB, t. 20/21, s. 27—49.
- Černyš O. P.
1975 Starodavne naselennja Podnistrovja w dobu mezolitu, Kiev.

- Dagnan-Ginter A., Drobniiewicz B.
1974 Przyczynki do znajomości osadnictwa schyłkowopaleolitycznego i mezolitycznego w okolicach Krakowa, MA, t. XV, s. 5—39.
- Damell D., Nilsson C.
1972—1973 En östgötsk hällkista, T, t. XV, s. 41—47.
- Dauchot-Dehon M., Heylen J.
1975 Institut Royal du Patrimoine Artistique Radiocarbon Dates V, R, t. 17, nr 1, s. 1—3.
- Davidson K.
1973—1974 Tragtbægerkulturens elutfase, Nye C—14 dateringer, „KUML”, s. 165—178.
1978 The Final TRB Culture in Denmark, Copenhagen.
- Deichmüller J.
1957 Ein bronzezeitlicher Grabhügel mit Kreisgraben bei Schwanewede, K, Neue Folge 8, z. 3—4, s. 200—206.
- Dinu M.
1959 Santierul arheologic de la Valea Lupului, MCA, t. VI, s. 203—211.
- Doluchanov P. M., Romanova J. N., Semencov A. A.
1973 Absolutnaja chronologija Evropejskogo neolita, MIA, nr 172, s. 42—44.
- Doluchanov P. M., Timofejev W. I.
1972 Absolutnaja chronologija neolita Evrazii, [w:] Problemy absolutnogo datirovanja w archeologii, Moskva, s. 28—75.
- Donat P.
1961 Drei schnurkeramische Grabhügel von Etdorf, Kr. Eisenberg, AT, t. V, s. 133—166.
- Dörpfeld W.
1902 Troja und Ilion, I, Athen.
- Dzieduszycka-Machnikowa A., Machnik J.
1959 Badania archeologiczne na cmentarzyskach kurhanowych w Łukawicy i Brzezinkach, pow. Lubaczów, SpA, t. VIII, s. 9—16.
- Ebbesen K.
1975 Die jüngere Trichterbecherkultur auf dem dänischen Inseln, Copenhagen.
- Edgren T.
1958 Eknäs-Graven, FM, t. LXV, s. 27—51.
- Egloff M.
1967 Huit niveaux archéologiques à l'Abri de la Cure, US, R. XXXI, nr 4, s. 53—64.
- Ehrich R. W., Pleslová-Štiková E.
1968 Homolka. An Eneolithic Site in Bohemia, Cambridge (USA).
- Eliade M.
1966 Traktat o historii religii, Warszawa.
- Engel F.
1955 Ein bronzezeitliches Grab von Dobbin, Kreis Lütz, JBM, s. 68—77.
- Feustel R.
1957 Zum Problem des Überganges Mesolithikum—Neolithikum, AT, t. II, s. 27—47.
1961 Das Mesolithikum in Thüringen, AT, t. 5, s. 18—75.
- Feustel R., Bach G., Gall W., Teichert M.
1966 Beiträge zur Kultur und Anthropologie der mitteldeutschen Schnurkeramiker, AT, t. 8, s. 20—170.
- Fischer C.
1959 Die Keramik der Mansfelder Gruppe, JMV, t. 43, s. 136—187.

Fischer U.

- 1952 Über Nachbestattungen im Neolithikum von Sachsen-Thüringen, FRGZM, t. III, s. 161—181.
- 1953 Die Orientierung der Töten in den neolithischen Kulturen des Saalegebietes, JMV, t. 37, s. 49—66.
- 1956 Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet, VF, z. 15.
- 1958 Mitteldeutschland und die Schnurkeramik, JMV, t. 41—42, s. 254—298.
- 1972 Becherkultur im Frankfurter Stadtwald, FH, R. 12, s. 24—33.
- 1975 Zur Deutung der Glockenbecherkultur, NA, t. 86, s. 1—13.
- 1976a Die Dialektik der Becherkulturen. JMV, t. 60, s. 235—245.
- 1976b Kontakte der Becherkulturen in der Mittelzone zwischen Rhein und Elbe, DAG, t. XVI, s. 106—119.

Forssander J. E.

- 1933 Die schwedische Bootaxtkultur und ihre kontinentaleuropäischen Voraussetzungen, Lund.

Frauendorf E.

- 1955 Neue siedlungsarchäologische Erkenntnisse mit der Phosphatmethode, AT, t. 1, s. 84—98.

Freund G.

- 1964 Die ältere und mittlere Steinzeit in Bayern, JBB, t. 4, s. 9—167.

Gabałówna L.

- 1969 Sprawozdanie z badań archeologicznych w Sarnowie, pow. Włocławek, przeprowadzonych w r. 1968 na stanowiskach 1 i 1A, PMMAE, Seria archeologiczna, nr 16, s. 51—57.

Gajewski L.

- 1949 Kultura czas leżowatych między Wisłą a Bugiem, AUMCS, Sectio F, t. IV, 1, s. 1—194.

Gallay M.

- 1970 Die Besiedlung der südlichen Oberrheinebene in Neolithikum und Frühbronzezeit, BF, nr 12, s. 1—199.

Garašanin M. V.

- 1961 Der Übergang von Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau, [w:] L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, s. 15—43.

Gardawski A.

- 1951 Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejscowości Łubna, pow. Sieradz, WA, t. XVIII, z. 1—2, s. 1—84.
- 1959 Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, MS, t. V, s. 7—189.
- 1965 Chronologia kultury trzcinieckiej, AP, t. X, z. 1, s. 529—538.

Gąsior M.

- 1975 Kultura trzciniecka na obszarze Polski środkowej, PMMAE, Seria archeologiczna, nr 22, s. 101—121.

Geisler H.

- 1964 Neolithische Grabfunde von Grünz, Kr. Pasewalk, AF, t. 9, z. 4, s. 180—183.

Georgiev G. I.

- 1961 Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), [w:] L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, s. 45—100.

Gersbach E.

- 1951 Das mittelbadische Mesolithikum, BF, R. 19, s. 15—44.
- 1969 Urgeschichte des Hochrheins, BF, nr 11, Freiburg (tekst).

- Gimbutas M.
1965 The Relative Chronology of Neolithic and Chalcolithic Cultures in Eastern Europe North of the Balkan Peninsula and the Black Sea, [w:] *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago, s. 459—502.
- Glasbergen W., Groenman-van Waateringe W., Hardenberg-Mulder G. M.
1967 Settlements of the Vlaardingen Culture at Voorschoten and Leidschendam (II), H, t. VII—2, s. 97—120.
- Glob P. V.
1945 Studier over den Jyske Enkeltgravskultur, Ab, s. 1—262.
- Głosik J.
1968 Kultura strzyżowska, MS, t. XI, s. 7—114.
- Götze A.
1910 Bronzezeitliche Hockergräber bei Halberstadt, PZ, t. II, z. 1, s. 60—66.
- Grimm P.
1938 Die Salzmünder Kultur in Mitteldeutschland, JVSTL, t. XXIX, s. 1—104.
1940 Zur inneren Gliederung der mitteleutschen Jungsteinzeit, M, R. 32, z. 3, s. 379—408.
- Groenman-van Waateringe, Waals J. D. van der
1961 The Late Neolithic Tumulus at Boundary Post 425 at Swalmen (Dutch Limburg), H, t. I—1, s. 47—54.
- Gromnicki J.
1961 Grób kultury czas lejuwatych w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka, SpA, t. XIII, s. 11—16.
- Grössler H.
1909a Steinkistengräber der älteren Bronzezeit auf dem Lauseberge südlich von Bronstedt im Kreise Sangerhausen, sowie bei Neehausen und Hohnstedt im Mansfelder Seekreise, JVSTL, t. 8, s. 105—111.
1909b Steinkistengräber der älteren Bronzezeit auf dem Säringsberge bei Helmsdorf im Mensfelder Seekreise, JVSTL, t. 8, s. 87—103.
- Grünberg W.
1940 Frühbronzezeitliche Steinkistengräber vom Burk bei Bautzen, SV, roc. 3, s. 21—51.
- Günther K.
1973 Die Abschlussuntersuchung am neolithischen Grabenring von Bochum-Harpen, AK, R. 3, z. 2, s. 181—186.
- Gurba J.
1954 Materiały do badań nad neolitem Małopolski, AUMCS, Sectio F, t. IX — 3, s. 129—178.
- Gurina N. N.
1960 K voprosu o pozdneapaleolitičeskich i mezolitičeskich pamiatnikach Polši i vozmožnosti sopostavlenja s nimi pamiatnikov severo-zapadnoj Belorussii, MIA, nr 126, s. 14—34.
- Guyan W. U.
1949/1950 Beitrag zur Datierung einer jungsteinzeitlichen Gräbergruppe im Kanton Schaffhausen, JSGU, t. 40, s. 163—192.
- Hachulska-Ledwoś R.
1967 Materiały kultury ceramiki sznurowej odkryte koło kopca Wandy (Kraków-Nowa Huta), MA, t. VIII, s. 89—103.
- Hajek L.
1961 Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei, KAB, s. 59—76.

- 1968 Kultura zvoncovitých pohárů v Čechách, ASM, nr 5, s. 1—160.
- Hanitzsch H.
 1957 Ein dritter steinzeitlicher Grabhügel in der Harth, Kreis Leipzig, AFSB, t. 6, s. 197—210.
 1960 Mesolithische Feuersteingeräte von Dreiskau, Kreis Borna, AFSB, t. 7, s. 86—94.
- Häusler A.
 1959 Fragen der ältesten Landwirtschaft in Osteuropa, WZMLU, t. VIII, nr 4/5, s. 775—792.
 1963 Ockergrabkultur und Schnurkeramik, JMV, t. 47, s. 157—179.
 1976 Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten, Berlin.
- Hensel W.
 1973 Polska starożytna, Wrocław.
- Hingst H.
 1952 Ein bronzezeitlicher Grabhügel von Gadeland, „Offa“, t. 11, s. 5—7.
 1957/1958 Ein Grabhügel mit Urnengräbern der mittleren Bronzezeit aus Norddorf Amrun, „Offa“, t. 16, s. 41—45.
- Höckner H.
 1955 Ausgrabung von schnurkeramischen Hügelgräbern im Kreise Altenburg, bez. Leipzig, AT, t. I, s. 99—152.
- Höfer P.
 1906 Der Leubinger Grabhügel, JVSTL, t. 5, s. 1—59.
- Hollnagel A.
 1968 Das Ganggrab von Gaarzerhof, Kreis Bad Doberan, JBM, s. 101—119.
 1970 Ein trapezförmiges Hünenbett mit Grossdolmen bei Kruckow, Kreis Demmin, JBM, s. 175—191.
 1976 Jungsteinzeitliche Funde von Marlow, Kreis Ribnitz-Damgarten, JBM, s. 55—66.
- Holwerda J. H. jr.
 1912 Neue Kuppelgräber aus der Veluwe (Provinz Gelderland in den Niederlanden), PZ, t. IV, s. 368—373.
- Hopf M.
 1964 Neolithische Getreidekörner aus der Lüneburger Heide, K, t. 15, s. 109—112.
- Horst F.
 1972 Jungbronzezeitliche Formenkreise im Mittelalb-Havel-Gebiet, JMV, t. 56, s. 97—165.
- Houštová A.
 1960 Kultura nálevkovitých pohárů na Moravě, Pragae.
- Hummel H. S.
 1968 Pflanzenfunde aus der Urgeschichte des mitteldeutschen Raumes, JMV, t. 52, s. 39—66.
- Ilwes E., Lijwa A., Punning J. M.
 1974 Radiouglerodnyj metod i jego primenienie w četvertičnoj geologii i archeologii Estonii, Tallin.
- Indreko R.
 1955 Das finnische Spätneolithikum, FM, nr LXII, s. 90—94.
- Jaanits L.
 1971 Über die estnischen Bootäxte vom Karlova-Typus, FM, nr 78, s. 46—76.

Jacob-Friesen G.

- 1953 Hügelgraberuntersuchungen im Wilseder Naturschutzpark, NNU, z. 22, s. 3—32.

Jacob-Friesen K. H.

- 1963 Einführung in Niedersachsens Urgeschichte, II Teil, Hildesheim.

Jadczykowa I.

- 1971 Sprawozdanie z końcowego etapu prac badawczych na neolitycznym cmentarzysku grobowców kujawskich w Wietrzychowicach, pow. Koło, PMMAE, Seria archeologiczna, nr 18, s. 93—103.

Janits L.

- 1952 Pozdneneolitičeskie mogilniki w Estonskoj SSR, KSIIMK, nr XLII, s. 53—65.
1954 Neolitičeskie stojanki na territorii Estonskoj SSR, KSIIMK, nr 54, s. 3—23.

Jankowska D.

- 1977 Relacje między kulturą pucharów lejkowatych a amfor kulistych na Pomorzu, PoA, t. VII, s. 9—15.

Jażdżewski K.

- 1936 Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej, Poznań.
1958 Uwagi ogólne o osadzie neolitycznej w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim (stanowisko 1 C), AP, t. II, z. 2, s. 279—286.
1961 Etnogeneza Słowian, [w:] Słownik starożytności słowiańskich, t. I, Wrocław, s. 456—461.
1970 Praojczyzna Słowian, [w:] Słownik starożytności słowiańskich, t. IV, Wrocław, s. 301—305.

Jørgensen E.

- 1977 Hagebrogård-Vroue-Koldkur. Neolithische Gräberfelder aus Nordwest-Jutland, Copenhagen.

Kaelas L.

- 1956 Dolmen und Gangräber in Schweden, „Offa”, t. 15, s. 5—24.

Kahlke H. D.

- 1972 Ausgrabungen in aller Welt, artykuł: Schädeloperationen vor 4 000 Jahren, Leipzig, s. 183—193.

Kaufmann D., Brömme A.

- 1972 Ein Gräberkomplex der Baalberger Gruppe in der Döblauer Heide bei Halle (Saale), JMV, t. 56, s. 39—57.

Kempisty A.

- 1962—1963a Badania wykopaliskowe kopca II w Miernowie, pow. Pińczów, w 1963 r., ZBPS, s. 75—78.
1962—1963b Kopce małopolskie w świetle badań prowadzonych w Miernowie, pow. Pińczów, w 1962 r., ZBPS, s. 49—56.
1964—1965 Główne rezultaty czteroletnich badań nad starożytnymi kopcami w rejonie Wiślicy, ZBPS, s. 123—133.
1967—1968 Wyniki badań w Żernikach Górnych, pow. Busko Zdrój, w latach 1965—1968, ZBPS, s. 82—89.
1970 Badania nad starożytnymi kopcami małopolskimi w latach 1963—1968, SpA, t. XXII, s. 67—90.
1978 Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami, Warszawa.

Kersten K.

- 1954 Ein Grabhügel mit Pflugspuren auf Amrum, „Offa”, t. 13, s. 17—24.

Kilian L.

- 1955 Haffküstenkultur und Ursprung der Balten, Bonn.

Kjaerum P.

1954 Striber p̄a kryds og tvaers, „KUML”, s. 18—28.

1969 Jaettestuen Jordhøj, „KUML”, s. 9—66.

Klejn L. S.

1964 Obecność elementów południowo-wschodnich w późnoneolitycznych kulturach Małopolski, AP, t. IX, z. 2, s. 371—399.

Klichowska M.

1975 Najstarsze zboża z wykopalisk polskich, AP, t. IX, z. 1, s. 83—143.

1976 Aus paläoethnobotanischen Studien über Pflanzenfunde aus dem Neolithikum und der Bronzezeit auf polnischen Boden, APo, t. XVII, s. 27—67.

Knöll H.

1954 Abriss der Trichterbecherkultur, BRGK, t. 34, s. 41—60.

Kobusiewicz M.

1970 Mezolit w środkowozachodniej Wielkopolsce, S, t. XXXI, s. 101—188.

Kohl G., Quitta H.

1963 Berlin — Radiokarbonaten archäologischer Proben. I, AF, t. 8, z. 6, s. 281—301.

Köster C.

1966 Beiträge zum Endneolithikum und zur frühen Bronzezeit am nördlichen Oberrhein, PZ, t. XLIII/XLIV, z. 1/2, s. 2—95.

Kostrzewski J.

1935 Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązowej, WA, t. XIII, s. 75—92.

Kowalczyk J.

1953 Dwa groby kultury amfor kulistych z Lasu Stockiego i Stoku, pow. Puławy, APMA, t. V, z. 1—2, s. 38—47.

1969 Początki neolitu na ziemiach polskich, WA, t. XXXIV, z. 1, s. 3—69.

1970 The Funnel Beaker Culture, [w:] The Neolithic in Poland, Wrocław, s. 144—177.

Kowiańska-Piaszykowska M.

1968 Wyniki badań archeologicznych kurhanu IV kultury unietyckiej w Łękach Małych, pow. Kościan, FAP, t. XIX, s. 6—31.

Kozłowski J. K.

1972 Wielokulturowe stanowisko eneolityczne w Raciborzu-Ocicach w świetle badań z lat 1960—1962, [w:] Ze studiów nad epoką kamienia na Górnym Śląsku, Bytom, s. 77—193.

1973 Archeologia prahistoryczna, cz. II: Młodsza epoka kamienia, Kraków.

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.

1977 Epoka kamienia na ziemiach polskich, Warszawa.

Kozłowski L.

1923 Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej, Lwów.

Kozłowski S. K.

1967 Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 3), Kultura komornicka na tle mezolitu Europy Środkowej, S, t. XXVIII, s. 5—32.

1968 Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 8). W sprawie tzw. górnego i późnego mezolitu, AP, t. XIII, z. 2, s. 443—454.

1972 Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e., Warszawa.

Krajnov D. A.

1972 Древеjšaja istorija wołgo-okskogo meždurečja. Fatjanovskaja kultura, Moskva.

Krasnov J. A.

- 1971 Rannee zemledelie i zivotnovodstvo w lesnoj polose vostočnoj Evropy, MIA, nr 174, Moskva.

Krauss A.

- 1960 Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Bosutowie, pow. Kraków, MA, t. II, s. 61—67.

Kretzsch H.

- 1955 Drei schnurkeramische Grabanlagen auf dem „Grossen Steine“ bei Seifartsdorf, Landkreis Eisenberg/Thür., AT, t. I, s. 182—209.

Krüger G.

- 1925 Steinzeitliche Grabfunde bei Peissen, Saalkreis, JVSTL, t. XI, z. 1, s. 13—19.

Krüger H., Taute W.

- 1964 Eine mesolithische Schlagstätte auf em „Feuersteinacker“ in Stumperdenrod im oberheissischen Kreis Alfeld, FH, R. 4, s. 18—33.

Krzak Z.

- 1958 Cmentarzysko kultury złockiej na stanowisku „Grodzisko II” we wsi Złota, pow. Sandomierz, AP, t. II, z. 2, s. 329—388.
- 1959 Notatka bez tytułu, ZOW, nr 4 s. 310—311.
- 1960 O sztucznej deformacji czaszek ludzkich w okresie eneolitu w Złotej, AP, t. V, z. 2, s. 187—196.
- 1961 Materiały do znajomości kultury złockiej, Wrocław.
- 1962a Obozowiska łowców z epoki kamienia koło Opatowa, WA, t. XXVII, z. 3, s. 323—324.
- 1962b Recenzja: J. Głosiak, Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939, MS, t. 7, 1961, s. 111—163, [w:] AP, t. VII, z. 2, s. 385—388.
- 1963 Sprawozdanie z wykopalisk na górze Gawroniec-Palyga w Ćmielowie, pow. Opatów, w 1961 roku, SpA, t. XV, s. 65—83.
- 1968 Wstęp do chronologii kultury złockiej, S, t. 29, s. 95—117.
- 1969a Recenzja: I. I. Artemenko, Plemena verchnego i srednego Podnieprovja w epochu brony, Moskwa 1967, [w:] AP, t. XIV, z. 1, s. 239—244.
- 1969b Złotakultur und Schnurkeramik, [w:] NBG, Berlin, s. 245—254.
- 1970 Cmentarzysko kultury złockiej „Nad Wawrem” w Złotej, Wrocław.
- 1976a The Złota Culture, Wrocław.
- 1976b Recenzja: I. K. Svešnikov, Istorija naseleennja Peredkarpattja, Podilla i Volini v kinci III- na počatku II tisačolittia do našoj eri, Kiev 1974, [w:] AP, t. XXI, z. 2, s. 409—413.

Kytlicová O.

- 1960 Eneolitické pohřebiště v Brandýsku, PA, rocz. II, nr 2, s. 442—474.

Lanting J. N., Mook W. G.

- 1977 The Pre- and Protohistory of the Netherlands in Terms of Radiocarbon Dates, Groningen.

Lanting J. L., Waals J. D. van der

- 1971 Laatneolithische grafheuvels bij Vaassen en Maarsbergen, OM, t. III, s. 93—127.
- 1976a Beaker Culture Relations in the Lower Thine Basin, [w:] Glockenbecher Symposium-Oberried 1974, Bussum/Haarlem, s. 1—80.
- 1976b Bell Beakers in Continental Northwestern Europe, [w:] La Civilisation des vases campaniformes, Nice, s. 8—32.

- Lanting A. E., Lanting J. N., Waals J. D. van der
 1971 Die Becherkulturen im nordwestdeutsch—hollandischen Gebiet in ihre gegenseitigen Beziehungen, G, R. 49, t. 1/2, s. 220—221.
- Lasota-Moskalewska A.
 1977 Ocena morfologiczna kości bydłych z „Gajowizny”, [w:] Cmentarzysko kultury amfor kulistych w Złotej sandomierskiej, Wrocław, s. 97—132.
- Lehr-Splawiński T.
 1946 O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań.
- Lies H.
 1954 Siedlungsfunde der Einzelgrabkultur in Biederitz, Kreis Burg, JMV, t. 38, s. 74—80.
 1955 Ein bronzezeitlicher Totenhügel bei Menz, Kr. Burg, JMV, t. 39, s. 115—162.
 1974 Zur neolithischen Siedlungsintensität im Magdeburger Raum, JMV, t. 58, s. 57—111.
- Lijwa A. A., Ilves E. O., Janits A. J.
 1965 Radiouglerodnye datirovanie nekotorych archeologičeskich pamjatnikov Pribaltiki, [w:] Archeologija i Estestvennyye nauki, Moskva, s. 46—50.
- Loewe G.
 1957 Schnurkeramische Hügelgraber im Luckauer Forst, Kreis Altenburg, AFSB, t. 6, s. 19—57.
 1959 Kataloge zur mitteleutschen Schnurkeramik, Halle (Saale).
- Louwe Kooijmans L. P.
 1972—1973 The Rhine Mense Delta. Four Studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology, OM, t. LIII—LIV, s. 1—421.
 1974 The Rhine Mense Delta. Four Studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology, APL, t. VII, s. 1—421.
 1976 Local Developments in a Borderland. A Survey of the Neolithic at the Lower Rhine, OM, t. LVII, s. 227—297.
- Lucas H.
 1965 Kataloge zur mitteleutschen Schnurkeramik, Berlin.
- Luhov.
 1963 Eine Amphorae, FM, t. LXX, s. 5—12.
- Lundborg L.
 1964—1965 Ein bronzezeitlicher Hügel bei Gisselstadt, Halland, MLUHM, s. 71—106.
- Lüdin C.
 1961 Mesolithische Siedlungen im Birstal, JSGU, t. 48, s. 11—27.
- Lüning J.
 1967 Die Michelsberger Kultur, BRGK, t. 48, s. 1—350.
 1969 Die jungsteinzeitliche Schwieberdinger Gruppe, VSADS, Reihe A: Vor- und Frühgeschichte, z. 13, s. 1—35.
- Machnik J.
 1960a II sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury ceramiki sznurowej w Łukawicy, pow. Lubaczów, SpA, t. X, s. 17—22.
 1960b Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w Karpatach polskich, AAC, t. II, fasc. 1—2, s. 55—86.
 1961 Badania archeologiczne w Roztoczu Lubelskim w 1959 roku, SpA, t. XII, s. 89—101.

- 1962 Uwagi o związkach i chronologii niektórych znalezisk kultury ceramiki sznurowej w Karpatach, AAC, t. IV, fasc. 1—2, s. 91—107.
- 1963 Uwagi o związkach kultury ceramiki sznurowej z kulturą trypolską, SPK, m-ce I—VI, s. 63—67.
- 1964 Groby kultury ceramiki sznurowej w Książnicach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka, [w:] Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski, PKA, nr 4, s. 339—372.
- 1966a Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce, Wrocław.
- 1966b Z badań nad początkami epoki brązu w Małopolsce, AP, t. XI, z. 2, s. 376—400.
- 1967 Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie Środkowej), Warszawa.
- 1972 Die Mierzanowice-Koštany-Kultur und das Karpatenbecken, SAR, t. XX, nr 1, s. 177—188.
- 1977 Frühbronzezeit Polens, Wrocław.
- 1979 Recenzja: I. K. Svešnikov, Istorija naselennja Peredkarpattja, Podilla i Volini v kinci III — na počatku II tisiačolittja do našoi eri, Kiev 1974, [w:] SpA, w druku.
- Machnik J., Gediga B., Miśkiewicz J., Hensel W.
- 1978 Prahistoria ziem polskich. Wczesna epoka brązu, t. III, Wrocław.
- Machnikowie A. i J.
- 1973 Wczesnobrązowy zespół osadniczy na „Babiej Górze” w Iwanowicach, pow. Miechów, w świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych, [w:] Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce, PKA, nr 12, s. 141—158.
- MacKie E.
- 1977 The Megalith Builders, Oxford.
- Madsen H. J.
- 1970 To dobbeltgrave fra jysk enkeltgravskultur, „KUML”, s. 249—260.
- Majnarić-Pandžić N.
- 1977 Prilog problematici licenske keramike u sjevernoj Jugoslavii, AV, t. XXVII, s. 68—96.
- 1971 Grave med telformet overbygning, „KUML”, s. 127, 149.
- Malmer M. P.
- 1962 Jungneolithische Studien, Lund.
- 1969 Die schwedisch-norwegische Streitaxtkultur, [w:] NBG, Berlin, s. 215—225.
- Marciniak J.
- 1960 Materiały neolityczne z Żukowa, pow. Sandomierz, MA, t. II, s. 43—56.
- Mašek N.
- 1959 K otázce Řínáčske kultury, [w:] Sborník prací k počtu 60. narozenin akademika Jana Filipa, Praha, s. 69—78.
- 1961 Die Řínáč-Gruppe in Böhmen und ihre chronologische Stellung, [w:] L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, s. 327—335.
- Matthias W.
- 1951 Die schnurkeramische Doppelgrab von Peissen, Saalkreis, in neuer Licht, JMV, t. 35, s. 28—34.
- 1955 Drei schnurkeramische Kindergräber aus der Gemarkung Schraplau Kr. Querfurt, JMV, t. 39, s. 81—92.
- 1956 Ein schnurkeramisches Gräberfeld von Schafstädt, Kreis Merseburg, JMV, t. 40, s. 51—108.

- 1968 Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik, Teil III, Berlin.
- 1969 Die Schnurkeramik im westlichen Mitteldeutschland, [w:] NBG, Berlin, s. 9—28.
- 1970 Ein schnurkeramischer Fundplatz von Schafstädt, Kr. Merseburg, AF, t. 15, z. 1, s. 24—30.
- 1974 Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik, Teil IV, Berlin.
- Matthias W., Schultze-Motel J.
- 1967 Kulturpflanzenabdrücke an schnurkeramischen Gefäßen aus Mitteldeutschland, JMV, t. 51, s. 119—158.
- 1969 Kulturpflanzenabdrücke an schnurkeramischen Gefäßen aus Mitteldeutschland, Teil II, JMV, t. 53, s. 309—344.
- 1971 Kulturpflanzenabdrücke an Gefäßen der Schnurkeramik und der Aunjetitzer Kultur aus Mitteldeutschland, JMV, t. 55, s. 113—134.
- Mathiasen T.
- 1948 Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse, NS, II, København.
- Mazálek M.
- 1954 Otázka vzťahů mesolitu a neolitu, An, III, s. 203—234.
- Mączkowska M.
- 1973 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1972 roku na stanowisku I w Garbinie, pow. braniewski, KMW, nr 3, s. 303—316.
- Mączkowska M., Kupczyk I.
- 1972 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1971 r. na stanowisku I w Garbinie, pow. braniewski, KMW, nr 1, s. 201—210.
- Medunová-Benešová A.
- 1967 Eneolitické mohyly ohrozimského typu na Moravě, PA, R. LVIII, z. 2, s. 341—380.
- 1972 Jevišovice-Starý Zámek, Brno.
- Meinander C. F.
- 1954a Die Bronzezeit in Finnland, SMA, 54, s. 1—242.
- 1954b Die Kiuskalkultur, SMA, 53, s. 1—186.
- Michalski F. (tłum.)
- 1971 Hymny Rigwedy, Wrocław.
- Merpert N. J.
- 1965a Archeologičeskie issledowanja w južnoj Bołgarii, KSIA, nr 100, s. 19—28.
- 1965b O svjazjach severnogo Pričernomorja i Balkan w rannem bronzovom veke, KSIA, nr 105, s. 10—20.
- Mildenberger G.
- 1951/1952 Ein steinzeitlicher Grabhügel in der Harth (Kreis Leipzig), AFSB, t. 2, s. 7—24.
- 1953 Studien zum mitteldeutschen Neolithikum, Leipzig.
- Milojčić V.
- 1949 Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin.
- 1955 Zur Frage der Schnurkeramik in Griechenland, G, R. 33, z. 3, s. 151—154.
- Modderman P. J. R.
- 1954 Grafheuvel onderzoek in Midden-Nederland, BROB, R. V, s. 7—44.
- Moucha V.
- 1961 Nálezý únětické kultury na Lovosicku, Pragae.
- 1963 Die Periodisierung der Unětice Kultur in Böhmen, SCSA, 3, s. 9—60.

- 1966 Unětická kultura v Čechách, ZCSA, z. 2—3, s. 13—28.
- Müller A. von
1964 Die jungbronzezeitliche Keramikfund von Raddusch Kreis Calau/Brandenburg, BJVF, t. 4, s. 155—175.
- Müller-Karpe H.
1974 Handbuch der Vorgeschichte, Dritter Band, Kupferzeit, München.
- Neugebauer A., Billig G.
1959 Stratigraphische Beobachtungen in Carsdorf, Ortsteil von Pegau, Kr. Borna, AF, t. 4, z. 3, s. 124—130.
- Neumann G.
1954 Ausgrabungen im Lande Sachsen, AFSB, t. 4, s. 163—266.
- Neustupný E.
1965 Hrób z Tušimic a některé problémy kultur se šňurovou keramikou, PA, R. LVI, nr 2, s. 392—456.
1968 Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-Eastern Europe, SAR, XVI—1, s. 19—60.
1969a Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-East Europe, II, AR, XXI—5, s. 783—810.
1969b Economy of the Corded Ware Cultures, AR, XXI—1, s. 43—68.
1970 New Aspects of the Battle Axe Problem, [w:] Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 21—27 août 1966, Prague, s. 494—499.
1973 Die Badener Kultur, [w:] Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, s. 317—352.
- Neustupný J.
1961 Zum Stand der relativen Chronologie des Äneolithikums in der Tschechoslowakei, [w:] Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958, Bratislava, s. 43—58.
- Niesiołowska E.
1967 Materiały neolityczne ze stanowiska 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek, PMMAE, Seria archeologiczna, nr 14, s. 79—144.
- Niklasson N.
1925a Der stratigraphische Aufbau des Baalberger Hügels bei Bernburg, des Pohlberges bei Latdorf und das Derfflinger Hügels bei Kalbsrieth, M, t. 16, s. 46—54.
1925b Studien über die Walternienburg—Bernburger Kultur, I, JVSTL, t. XIII, 183 ss.
- Nilius I.
1971 Das Neolithikum in Mecklenburg, Schwerin.
- Niquet F.
1958 Ein Hügelgrab der Einzelgrabkultur von Thüritz, Kr. Kalbe (M.), JMV, t. 41, 42, s. 246—253.
- Nordman C. A.
1935 The Megalithic Culture of Northern Europe, SMA, XXXIX—3, s. 1—137.
- Nosek S.
1964 Civilisation des amphores sphériques, IA, fasc. XII, Łódź.
- Nowothnig W.
1936 Beiträge zur Herkunftsfrage der Schnurkeramik, M, R. 28, s. 423—445.
- Novotný B.
1958 Hroby kultury zvoncovitých pohárů u Smolína na Moravě, PA, R. XLIX, nr 2, s. 297—311.

- Okulicz J.
1973 Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław.
- Ondráček J.
1962 Únětické pohřebiště u Rebešovic na Morave, SCSA, 2, s. 5—100.
1967 Moravská protounětická kultura, SAR, XV—2, s. 389—446.
- Paderewska L.
1977 Korygowanie chronologii C¹⁴ metodą dendrochronologiczną (stan badań), AP, t. XXII, z. 2, s. 263—299.
- Palliardi J.
1914 Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren, WPZ, t. I, s. 256—277.
- Paluch A.
1975 Ślady występowania zabiegów trepanacyjnych na ziemiach Polski i Czechosłowacji w starożytności i średniowieczu, AP, t. XX, z. 2, s. 411—454.
- Passek T. S.
1949 Periodizacja tripolskich poselenij, Moskwa.
1961 Rannezemledelčeskie (tripolskie) plemena Podnestrovja, Moskwa.
- Pástor J.
1965 Frühbronzezeitliches Gräberfeld in Všechnsvätých, FA, t. XVII, s. 37—50.
- Patay P.
1968 A tiszavalki rézfokos, FA, t. XIX, s. 9—23.
1974 Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur, BRGK, t. 55, s. 1—71.
- Pavelčík J.
1973 Zur Problematik der mährischen kannelierten Keramik, [w:] Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, s. 367—391.
- Pätzhold J.
1958 Dreischichtiger Grabhügel der Einzelgrabkultur bei Holzhausen, Gmd. Wildeshausen (Oldb.), NNU, z. 27, s. 3—13.
1960 Rituelles Pflügen beim vorgeschichtlichen Totenkultur — ein alter indogermanischer Bestattungsbrauch?, PZ, t. XXXVIII, z. 3/4, s. 189—239.
- Pernička M. R.
1961 Eine unikate Grabanlage der Glockenbecherkultur bei Prosiměřice, Südwest-Mähren, SPFFBU, R. X, s. 9—54.
- Pescheck C.
1941 Streitäxte aus Bulgarien, WPZ, R. 28, s. 49—62.
- Petre G. I.
1967 Ceramica decorată prin împunsături succesive, din r. rm. Vilcea, SCIV, t. 18, nr 4, s. 645—653.
- Petré R.
1961 Ein bronzezeitlicher Grabhügel bei Nymölla, Ksp. Ivetofta, Schonen, MLUHM, s. 33—81.
- Pleinerová I.
1967 Die Aunjetitzer Kultur im Bereich des Erzgebirges und in den Nachbargebieten — II, PA, R. LVIII, nr 1, s. 27—36.
- Pleslová-Štiková E.
1972 Eneolitické osídlení v Lysolajích u Prahy, PA, R. LXIII, nr 1, s. 3—141.

Podkowińska Z.

1950 Osada neolityczna na górze Gawroniec w Ćmielowie, pow. Opatów, WA, t. XVII, z. 2/3, s. 95—146.

1951/1952 Prace wykopaliskowe na stanowisku „Gawroniec-Pałyga” w Ćmielowie w pow. opatowskim, 1950 r., WA, t. XVIII, z. 3/4, s. 201—242.

1960 Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935—1937 oraz 1939, AP, t. V, z. 1, s. 39—80.

Poklewska T.

1958 Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów (stanowisko 1 C), AP, t. II, z. 2, s. 287—328.

Preuss J.

1966 Die Baalberger Gruppe in Mitteldeutschland, Berlin.

1976 Überlegungen zu stratigraphischen Befunden in neolithischen Grabhügeln des Saalegebietes, JMV, t. 60, s. 197—199.

Prokopowicz J.

1964 Groby kultury pucharów dzwonowatych w Świącicach, pow. Miechów, [w:] Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski, PKA, nr 4, s. 401—409.

Quitta H., Kohl G.

1969 Neue Radiocarbonaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion, ZA, nr 2, s. 223—255.

Rausing G.

1949 Three Bronze Age Mounds at Barkåkra in Skåne, MLUHM, s. 147—182.

Regteren Altena J. F., van, Bakker J. A., Clason A. T., Glasbergen W., Groenman - van Waateringe W., Pons L. J.

1962a The Vlaardingen Culture (I), H, II—1, s. 3—35.

1962b The Vlaardingen Culture (III), H, II—3, s. 215—243.

Renfrew A. C.

1971 Sitagroi, Radiocarbon and the Prehistory of South-East Europe, Ay, t. XLV, nr 180, s. 275—282.

1973 Before Civilisation, London.

Renter A.

1955 Der Pfortner Berg bei Gera und seine mesolithischen Werkzeuge, AT, t. I, s. 43—51.

Reyman T.

1934 Badania terenowe na polu „Karasiniec” w Pobiedniku Wielkim, pow. Miechów, MP, t. I, s. 29—57.

1948 Dokumentaryczne wartości odkryć w Kopcu Wschodnim w Rosiejowie w pow. pińczowskim, SIA, t. I, s. 42—83.

Roman P.

1974 Das Problem der „schnurverzierten” Keramik in Südosteuropa, JMV, t. 58, s. 157—174.

1976 Cultura Coțofeni, București.

Rotherl L.

1936 Die Mittlere Steinzeit in Schlesien, Leipzig.

Rothmaler W.

1956 Der Ackerbau im Neolithikum Mitteleuropas, AF, t. I, z. 2, s. 51—53.

Rumiancev A. N.

1973 Recenzja: I. I. Artemenko, Plemena verchnego i srednego Podneprovja z epochu bronzu, Moskva 1967, [w:] SpA, t. XXV, s. 326—331.

Rust A.

1958 Die Funde vom Pinnberg. Neumünster.

- Rydbeck O.
1938 Fangkultur und Megalithkultur in der südsandinavischen Steinzeit, *MLUHM*, s. 1—134.
- Rydzewski J.
1973 Dwa staroszurowe znaleziska grobowe z Witowa, pow. Kazimierza Wielka, *SpA*, t. XXV, s. 71—77.
- Saal W.
1954 Schnurkeramische Gräberfunde aus Braunsbedra, Kreis Merseburg, *JMV*, t. 38, s. 81—91.
- Salewicz K.
1937 Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach (pow. opatowski, woj. kieleckie), *ZOW*, R. XII, z. 4—5, s. 39—59.
1968 Uwagi na temat neolitu polskiego, [w:] *Liber Josepho Kostrzewski, octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław, s. 88—116.
- Salo U.
1962 Proussikauden tutkimuksia Nakkilassa, *SM*, LXIX, s. 27—73.
- Sangmeister E.
1954 Grabfunde der südwestdeutschen Schnurkeramik, *IA*, z. 1, Bonn.
- Sarnowska W.
1961 Kultura unietycka na Śląsku, cz. I, *SAn*, t. III, s. 7—38.
1963 Kultura unietycka na Śląsku, cz. III, *SAn*, t. V, s. 24—80.
1965 Kultura unietycka na Śląsku, cz. IV, *SAn*, t. VII, s. 77—147.
1967 Zasięg kultury unietyckiej na terenie Polski, *SAn*, t. IX, s. 64—73.
1969 Kultura unietycka w Polsce, t. I, Wrocław.
1971 Związki Pomorza ze Śląskiem i Wielkopolską w I okresie epoki brązu, *PoA*, t. IV, s. 9—20.
- Schirinig H.
1971 Das Hügelgräberfeld bei Ripdorf, Kr. Uelzen, *K*, 22, s. 57—72.
- Schlette F.
1958 Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen, *EAF*, 5, s. 1—185.
- Schlicht E.
1972 Das Megalithgrab 7 von Gross Berssen, Kreis Meppen, Neumünster.
- Schmidt-Thielbeer E.
1955 Ein Friedhof der frühen Bronzezeit bei Nohra, Kr. Nordhausen, *JMV*, t. 39, s. 93—114.
1959 Ein frühbronzezeitliches Gräberfeld von Lobejun-Gottgau im Saalkreis, *WZMLU*, VIII, 4/5, s. 801—806.
- Schmidt E., Weber V.
1972 Ein weiteres Grab der Schnurkeramik vom Schafberg bei Niederkaina, Kr. Bautzen, *AF*, t. 17, z. 2, s. 67—71.
- Schneider J.
1966 Jungbronzezeitliche Gräber von Genthin, *JMV*, t. 50, s. 141—204.
- Schoknecht U.
1977 Neolithische Flachgräber im Bezirk Neubrandenburg, *JEM*, s. 23—48.
- Schroeder R.
1951 Die Nordgruppe der Oderschnurkeramik, *VF*, z. 14, 165 ss.
- Schroller H.
1933 Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens, *VF*, z. 8, 79 ss.
- Schröter P.
1976a Zur Stellung der Glockenbecherkultur im Spätneolithikum Bayerns, [w:] *Glockenbecher Symposium — Oberried 1974*, s. 249—260.

- 1976b Baalberger Gräber auf der Schalkenburg bei Quenstedt, Kr. Hettstedt, *AF*, t. 21, z. 5, s. 229—233.
- Schubart H.**
1954 Ein Hügelgrab der älteren Bronzezeit bei Slate, Kreis Parchim, *JBM*, s. 61—83.
- Schubert F.**
1965 Zu den südosteuropäischen Kupferäxten, *G. R.* 43, s. 274—295.
- Schuldt E.**
1961 Hohen Viecheln, Berlin.
1967 Die grosse Kammer von Qualitz, Kr. Bützow, *JBM*, s. 67—77.
1968a Ein Ganggrab mit trapezförmiger Einfassung in Everstorfer Forst bei Naschendorf, Kreis Grevesmühlen, *JBM*, s. 49—59.
1968b Das grosse Ganggrab im Everstorfer Forst bei Naschendorf, Kreis Grevesmühlen, *JBM*, s. 61—87.
1976 Die mecklenburgischen Megalithgräber, *AF*, t. 21, z. 1—4, s. 54—58.
- Schuldt E., Wetzel G.**
1966 Die Ganggräber von Gnewitz, Kr. Rostock, *JBM*, s. 113—182.
- Schultze-Motel J.**
1969 Kulturpflanzenfunde der Becherkulturen, [w:] *NBG*, Berlin, s. 169—172.
- Schulz W.**
1934 Ein wichtiger schnurkeramischer Grabfund aus Mitteldeutschland, *Al*, t. 5, s. 37—42.
- Schumacher K.**
1918 Stand und Aufgaben der bronzezeitlichen Forschung in Deutschland, *BRGK*, t. X, s. 7—85.
- Schünemann D.**
1966 Neus Untersuchungen an Hügelgrabern im Kreis Verden, *K*, 17, s. 66—80.
1967 Endneolithische und frühbronzezeitliche Hügelgräber bei Lutlum, Kreis Verden, *K*, 18, s. 30—51.
1972 Das Megalithgrab im „Düvelshagen“ bei Völkersen, Kr. Verden, *K*, 23, s. 8—23.
- Seeberg P., Kristensen H. H.**
1964 Mange striber på kryds og tvaers, „*KUML*“, s. 7—14.
- Semencov A. A., Doluchanov P. M., Romanova J. N.**
1972 Radiouglerodnye daty laboratorii LOIA (1968—1969 gg.), *SA*, nr 3, s. 209—218.
- Semencov A. A., Romanova J. N., Doluchanov P. M.**
1969 Radiouglerodnye daty laboratorii LOIA, *SA*, nr 1, s. 251—261.
- Siuchniński K.**
1956 Kurhan 60 z cmentarzyska z Wartin, pow. Angermünde (NRD), *MZP*, t. II, s. 7—40.
1969 Klasyfikacja czasowo-przeznaczona kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim, cz. I, Katalog źródeł archeologicznych, Szczecin.
1972 Klasyfikacja czasowo-przeznaczona kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim, cz. II, Opracowanie analityczne, Szczecin.
- Skaarup J.**
1973 Hesselø-Sølager. Jagdstationen der südkandinavischen Trichterbecherkultur, Copenhagen.
- Sprockhoff E.**
1938 Die nordische Megalithkultur, Berlin.
- Stephan E.**
1956 Die ältere Bronzezeit in der Altmark, *VLVH*, z. 15, 68 ss.

- Stocký A.**
1926 Pravek země České, Díl I. Věk kamenný, Praha.
- Strahm C.**
1971 Die Gliederung der schnurkeramischen Kultur in der Schweiz, Bern.
b. r. wyd. Die frühe Bronzezeit im Mittelland und Jura, [odbitka z:] UFAS,
t. III, s. 5—26.
- Strömberg M.**
1956 Grabhügelfunde von Lackalänga, Schonen, MLUHM, s. 217—224.
1971—1972 Das Ganggrab in Ingelstorp, MLUHM, s. 39—106.
- Struve K. W.**
1953 Kugelamphoren aus Holstein, „Offa“, t. 12, s. 1—13.
1955 Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen, Neumünster.
- Subbotin L. W., Zaginajlo L. G., Šmaglij N. M.**
1970 Kurgany u sela Ogorodne, MASP, nr 6, s. 130—155.
- Suess H., Strahm C.**
1970 The Neolithic of Auvernier, Switzerland, Ay, t. XLIV, s. 91—99.
- Sulimirski T.**
1955 „Thuringian” Amphorae, PPS, t. XXI, s. 108—122.
1957—1959 Polska przedhistoryczna, cz. II, Londyn.
1966—1968 Handel Troi z Europą, „Teki Historyczne”, t. XV, s. 3—27.
1968a Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians, London.
1968b Najstarsze wozy w Europie a problem indoeuropejski, [w:] Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus, Wrocław, s. 68—80.
1971 Aegean trade with Eastern Europe and its consequences, [w:] Mélanges offerts à André Varagnac, Paris, s. 707—728.
- Svešnikov I. K.**
1962 Pamjatki kultur šnurovoj keramiki w basejni r. Ustja, MDAPW, nr 4, s. 44—53.
1964 Poselenie kultury šnurovoj keramiki u s. Gorodok rovenskoj oblasti, KSIA, nr 97, s. 127—134.
1965 K voprosu o schodstve i različi tšcineckoj i komarovskoj kultur, [w:] Novoe v sovetskoj archeologii, Moskva, s. 86—92.
1967 Kultura komarowska, AP, t. XII, z. 1, s. 39—107.
1974 Istorija naselennja Peredkarpattja, Podilla i Volini w kinci III — na počatku II tysjačolittja do našoj eri, Kiev.
1976 Problema proischoždenija komarovskoj kultury, [w:] Eneolit i bronzowyj vek Ukrainy, Kiev, s. 96—118.
- Tabaczyński S.**
1970 Neolit środkowoeuropejski. Podstawy gospodarce, Wrocław.
- Talar A.**
1964 Badania stanowisk epipaleolitycznych i mezolitycznych w w Piechotach, pow. Mielec, i Durdach, pow. Tarnobrzeg, SROA, s. 9—11.
- Tauber H.**
1972 Radiocarbon Chronology of the Danish Mesolithic and Neolithic, Ay, t. XLVI, nr 182, s. 106—110.
1973 Copenhagen Radiocarbon Dates X, R, t. 15, nr 1, s. 86—112.
- Teichert L.**
1976 Haus- und Wildtierknochenreste aus Siedlungen und Gräberfeldern der Schönfelder Gruppe, JMV, t. 60, s. 432—455.

- Tetzlaff W.
1970 The Rzucewo Culture, [w:] The Neolithic in Poland, Wrocław, s. 356—365.
- Thielemann O.
1963 Langelsheim-Rosekenbrink. Die Mesolithische Mutterstation am Nordharz, K, nr 14, s. 26—55.
- Thomas H. L.
1965 The Archaeological Chronology of Northwestern Europe, [w:] Chronologies in Old World Archaeology, Chicago, s. 343—372.
- Točík A.
1963 Die Nitra-Gruppe, AR, XV—6, s. 716—774.
- Torbrügge W.
1959 Die Bronzezeit in Bayern, BRGK, t. 40, s. 1—78.
- Tunia K.
1980 Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków, SpA, t. XXI, s. 47—77.
- Uzarowiczowa A.
1970 Groby kultury ceramiki sznurowej z cmentarzyska wielokulturowego w Mierzanowicach, pow. Opatów, WA, t. XXXV, z. 2, s. 201—234.
- Vencl S.
1972 Několik eneolitických nálezů ze středních Čech, AR, XXIV—5, s. 489—513.
- Vladar J.
1973 Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči, Bratislava.
1976 Zur Problematik der Glockenbecherkultur im Mitteldonauraum, [w:] Glockenbecher Symposium — Oberried 1974, s. 217—229.
- Vogt E.
1953 Die Herkunft der Michelsberger Kultur, AA, t. XXIV, s. 174—185.
- Voigt T.
1953 Funde der Einzelgrabkultur auf dem Taubenberg bei Wahlitz, Kreis Burg, JMV, t. 37, s. 109—153.
1955 Die frühbronzezeitliche Gräberfeld von Wahlitz, Kreis Burg, VLVH, z. 14, s. 1—56.
1970 Der Wahlitzer Raum am Übergang von der Stein- zur Bronzezeit, JMV, t. 54, s. 137—168.
- Voss K. L.
1965 Stratigraphische Notizen zu einem Langhaus der Trichterbecherkultur bei Wittenwater, Kr. Uelzen, G, R. 43, s. 343—351.
- Vuković S.
1957 Vrpčasta keramika spilje Vindije, AV, VIII—1, s. 32—47.
- Vulpe A.
1959 Depozitul de la Tufa și topoarele cu ceafa cilindriță, SCIV, R. X, nr 2, s. 265—276.
- Waals J. D. van der
1964 Neolithic Disc Wheels in the Netherlands, P, t. X, s. 103—146.
- Waga T.
1931 Kultura nadodrzańskiej ceramiki sznurowej w Wielkopolsce, Poznań.
- Waterbolk H. T.
1960 Preliminary Report on the Excavations at Anlo in 1957 and 1958, P, t. VIII, s. 59—90.
1964 Ein Grabhügel auf dem Gut „De Eese”, Gem. Vledder, Prov. Drenthe, P, t. X, s. 71—86.

Weber V.

- 1963 Stratigraphische Beobachtung an einem schnurkeramischen Grabhügel im Forst Leina, Kr. Altenburg, AF, t. 8, z. 2, s. 75—79.
- 1966 Jungsteinzeitliche Siedlungsfunde von Rietzmeck, Kr. Rösslau, AF, t. 11, z. 1, s. 16—21.

Weise H. P.

- 1972 Neue schnurkeramische Grabfunde von Kreutzen, Kr. Altenburg, AF, t. 17, z. 2, s. 58—67.

Wetzel G.

- 1967 Ein Dünenwohnplatz bei Lanz, Kreis Ludwigslust, JBM, s. 129—169.
- 1969 Die Schönfelder Gruppe, [w:] NBG, Berlin, s. 125—130.
- 1972 Eine Bernburger Bestattung von Milow, Kr. Rathenow, AF, t. 17, z. 3, s. 110—112.
- 1974 Stenzeitliche Funde von Polkern, Kreis Osterburg, JMV, t. 58, s. 175—248.
- 1976 Beziehungen zwischen Kugelamphorenkultur, Saalesschnurkeramik und Schönfelder Kultur, ZA, t. 10, s. 28—31.

b. r. wyd. Die Schönfelder Gruppe, rozprawa doktorska, Uniwersytet Karola Marksa w Lipsku, t. 1 (tekst).

Wierciński A.

- 1978 Piramidy i zikkuraty jako architektoniczne reprezentacje archetypu Góry Kosmicznej, „Problemy”, nr 6, s. 21—30.

Wiślański T.

- 1963 Próba wyświetlenia genezy tzw. kultury amfor kulistych, AP, t. VIII, z. 2, s. 222—245.
- 1964 Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Wichrowicach w pow. wrocławskim, PAr, t. XVI, s. 82—92.
- 1966 Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej, Wrocław.
- 1969 Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej, Wrocław.
- 1973 Ze studiów nad genezą kultury pucharów lejkowatych, AP, t. XVIII, z. 1, s. 91—126.
- 1978 Kurhan z wczesnej fazy kultury ceramiki sznurowej z Modliborzyc na Kujawach (woj. Bydgoszcz), PMMAE, t. 25, 405—414.

Wojciechowski W.

- 1966 Badania wykopaliskowe osady kultury amfor kulistych w Sicinach, pow. Góra, w 1964 roku, SpA, t. XVIII, s. 30—35.
- 1967 Kultura amfor kulistych na Dolnym Śląsku, SAn, t. IX, s. 7—36.
- 1971 Osada ludności kultury amfor kulistych w Sicinach, pow. Góra, SpA, t. XXIII, s. 37—65.

Wrotek L.

- 1964 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stan. 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów, w 1962 roku, SpA, t. XVI, s. 47—52.

Wys R.

- 1960 Zur Erforschung des schweizerischen Mesolithikum, ZSAK, t. 20, z. 2/3, s. 55—69.
- 1973 Zum Problemkreis des schweizerischen Mesolithikum, [w:] The Mesolithic in Europa, Warszawa, s. 613—649.

Wyszomirska B.

- 1973—1974 Radiocarbon Dating of a Pitted/Comb Ware Complex from North—East Europe, MLUHM, s. 54—74.

- Wyszomirski M.
1974 Problematyka kultury pucharów dzwonołatych w Europie, AP, t. XIX, z. 1, s. 95—145.
- Zacharuk J. N.
1957 Nove poselenie kultury šnurovoj keramiki na Volyni, KSIA, nr 7, s. 38—39.
1962 Voprosy chronologii kultur eneolita i rannej bronzы Prikarpatja i Volyni, KSIA, nr 12, s. 48—52.
- Zajec I. I.
1973 Kliščiv — nove poselennja trypilskoj kultury na Pivdannomu Bugi, A, nr 10, s. 48—61.
- Zápotocký M.
1966 Streitaxte und Streitaxtkulturen, PA, rocz. LVII, nr 1, s. 172—209.
- Zbenovič W. G.
1972 Chronologija piznogo Tripilla, A, nr 7, s. 3—25.
1974 Pozdnetripolskie plemena severnogo Pričernomorja, Kiev.
1976 Pozdneje tripole i ego svjaz s kulturami Prikarpatja i Małopolsi, AAC, t. XVI, s. 21—58.
- Zbenovič W. G., Leskov A. M.
1969 O stratigrafii i klassifikacii pogrebenij odesskogo kurgana, KSIA, nr 115, s. 29—38.
- Zemełka S.
1959 Groby kultury ceramiki promienistej i sznurowej w Zesławicach, pow. Kraków (Nowa Huta), MA, t. I, s. 81—90.
- Zürn H.
1965 Katalog Schwäbisch Hall, VSADS, Reihe A, z. 9.
- Żurek J.
1954 Osada z młodszej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. wejherowski, i kultura rzucewska, FAP, t. IV, s. 1—42.

THE GENESIS AND THE CHRONOLOGY OF THE CORDED WARE CULTURE IN EUROPE

Summary

Although the Corded Ware Culture (C.W.C.) indicates influences of the Funnel Beaker Culture and Tripolje, Culture, none of the earlier Neolithic units could have been the source of our culture, since this was made impossible by the lack of more extensive links in the sphere of pottery and flint implements. Analyzing lithic assemblages of the C.W.C. we have found that it shows obvious links with local Mesolithic industries. We think, therefore, that our culture derived from the Mesolithic. During researches, it became evident that the basic and most general form of C.W.C. implements — i.e., retouched flake knives — had its analogues in Mesolithic industries of broadly understood Central Europe. An exception there were pointed knives which derived from the Tripolje Culture. The most important analogues concerning flake knives of the C.W.C. are grouped in the southern zone of our culture: the South-Western Ukraine, the central part of East Germany, the upper Rhineland, Switzerland and only sporadically in other parts of Central Europe. Mesolithic analogues are known from Girzewo (Ukraine) on the Upper Dnestr, Heidengottesacher, Göritzberg and Petersberg in Thuringen (GDR), Pfortener Berg (GDR), Dreiskau in Saxony (GDR), Säckingen in the Rhineland (GFR), Liesberg, Wachfels, Birmatten and Baulmes in Switzerland, also Hohen Viecheln in Mecklenburg (GDR), Pinnberg in Northern GFR and Borowo in Great Poland. It should be emphasized that Mesolithic sites in Thuringen (GDR) have also yielded heart-shaped and triangular points, typical of the C.W.C. In our culture they may have derived from the Mesolithic. Other Corded Ware implements also relate to Mesolithic flint forms; they are circular cores and certain scrapers. Mesolithic circular cores relating to products of our culture, have appeared in Central Baden (GFR), Thuringen (GDR), Czechoslovakia, Lower Silesia, Little Poland and in the South-Western Ukraine.

There arises the question of the co-existence of Mesolithic industries and Neolithic cultures. In our opinion, people engaged in Mesolithic industries persisted into the Neolithic, up to the decline of the 4th millennium B.C., when the C.W.C. made its appearance. Our opinion is not isolated and has been corroborated by several scientists. Much supporting evidence has been supplied by M. Mazálek, S. K. Kozłowski and Z. Bagniewski. Both archaeological evidence and radiocarbon

We consider Kalbsrieth-type burials, which are the oldest in Central German dating have corroborated the co-existence of Mesolithic and Neolithic populations. barrows (and not only these), as the transitional stage from the Mesolithic to the proper C.W.C. They have appeared in the Central GDR, Lower Saxony (GFR), Lower Lusatia (GDR) and in Poland (Modliborzycze in Kujavia and Koniusza in Little Poland). The barrow character and, sometimes, the presence of

circular troughs at Kalbsrieth-type graves relate to the Baalberge group of the Funnel Beaker Culture (F.B.C.); this indicates that the C.W.C. people very early took over funeral rites from the F.B.C.

It is of interest, that past economic activities from the Mesolithic — such as gathering, hunting and fishing — survived into the C.W.C. As regards pottery, two basic forms, the two-handled amphorae and the s-shaped cup cannot be determined typologically with any Neolithic culture. Therefore, we may hypothetically assume (previously documenting the Mesolithic character of the genesis of the C.W.C.) that these two vessels most probably had their formal prototypes in the Mesolithic in vessels or receptacles from organic raw materials. It should be noted that T. Sulimirski, analyzing the genesis of the Thuringian amphorae derived it from an organic prototype.

In addition to Mesolithic links, the C.W.C. reveals much influence from the F.B.C. This involves economy, burial rites and certain forms of assemblages. Almost all C.W.C. groups reveal knowledge of agriculture and breeding — forms of economy taken over by the forefathers of our culture from the F.B.C. This is supported by the following facts: 1) the F.B.C. was an agricultural-breeding unit, 2) it occupied a region in which later the C.W.C. developed, 3) these two Cultures were contemporary during several centuries. We may assume that the plough was also taken over by the C.W.C. people from the F.B.C. The latter was the matrix of agriculture and breeding for the C.W.C. on extensive areas of Central Europe, probably with the exception of eastern regions. This was where — particularly in the Central Dnepr Culture — they were most probably taken over from the Tripolje Culture. Nevertheless, the influence of the F.B.C. may be seen most clearly in C.W.C. funeral rites. This concerns primarily barrows with circles, which first appeared among Megalithic cultures in South-Western Europe (about 4500 B.C.) and were then taken over, first by the F.B.C. and later by the C.W.C. It was different in Eastern Europe, where barrows of the Central Dnepr Culture could have been taken over either by the circle of the Pit Culture or the Tripolje Culture. Barrows were known in the F.B.C. among older groups or groups contemporary to the C.W.C. (the group of deeply engraved pottery, the so-called Tiefstiechkeramik, Baalberge, Walternienburg, Bernburg, Salzmünde in the GDR and also in the GFR, Denmark, Sweden, Moravia and Poland). The custom of burying the dead in a lateral-crouching position also derived from the F.B.C. These influences also embraced the construction of barrow graves and flat graves (stone or wooden grave boxes, paving-stones, stone-framed graves). Flat graves of the C.W.C. are also considered to be a heritage of the F.B.C. It should be emphasized that the Corded Ware population acquired primarily all elements genetically linked with the Megalithic circle: barrows, stone boxes, the crouching position — i.e., elements associated with burials of the aristocracy. Whereas pit graves with straight laying skeletons, linked with burials of ordinary people — so common in the F.B.C. — were adopted by Corded Ware people only to a small degree.

Items adopted from the F.B.C. also include pottery. Identities involve only certain ornamental motifs and a single pottery form — a sack-like vessel also known as a vessel with an indented list, a form common in the C.W.C., with prototypes in the F.B.C. Single concurrences include flint implements (flat flint axes and perforated axes, and trapezoid blades).

The F.B.C. heritage also includes metallurgy of copper and skull trepanations. The list of items adopted from the Tripolje Culture, however, is rather short. It includes pointed flake knives, known in the Tripolje Culture already during phase B in the 4th millennium B.C., certain flint axes and triangular and indented

arrow heads. Obvious mutual influences between the C.W.C. and the Tripolje Culture were corroborated by finds made by other authors relating to phase C of the Tripolje Culture, beginning in the second half of the 3rd millennium B.C.

Other centres influencing the C.W.C. included South-East European, Anatolian and Aegean cultures. This was wherefrom our culture adopted boat-shaped axes, which presumably originated in the Near East. They arrived in Central Europe via Troy, the Balkan and Danubian cultures (Bodrogkeresztur and Cotoșeni Cultures). Moreover, catacomb graves from the South-East also penetrated into Little Poland's C.W.C.

Summing up, we found it impossible to particularize the source of the C.W.C. as limited to a small region only. The area which may be considered as the cradle of this Culture stretches over an extensive zone, from the Dnestr, via Little Poland and Silesia, up to the central GDR with the Upper Rhineland and parts of Switzerland annexed. But the links with the F.B.C. indicate that the Central European lowlands should also be included into the C.W.C. formation range. We came to the conclusion that the area in which our culture originated extended over the territory of Central Europe, between the Carpathian Mountains, the Sudeten and the Alps in the South, the Baltic in the North, the Rhine in the West and the Dnepr — including the Dnestr region of South-Western Ukraine — in the East.

The Chronology of the Corded Ware Culture

Let us first discuss relations with other cultures. Radiocarbon dating and stratigraphy revealed that the C.W.C. was younger than the (Danubian) linear cultures. As regards the F.B.C., stratigraphy has shown was contemporary over a period of time. We know of 48 stratigraphic situations corroborating the seniority of the F.B.C. in relation to the C.W.C., while 16 instances indicate the contemporaneity of these two cultures. Conclusions based on stratigraphic data harmonize with radiocarbon dating. The oldest data concerning the C.W.C. indicate the 27th century B.C., while the younger data relating to the F.B.C. go back to the 21st century B.C. As regards the Tripolje Culture, typological, stratigraphic and radiocarbon data indicate the contemporaneity of the earlier phases of the C.W.C. and the late phase of the Tripolje Culture, known as the Gorodsk-Usatovo.

The relation to the Globular Amphorae Culture (G.A.C.) is also defined by stratigraphic and radiocarbon dating, indicating a temporal concurrence of these two cultures. A sequence where the C.W.C. succeeded the G.A.C. occurred in 15 cases, while we dispose of only one (stratigraphic) example indicating a reverse situation. 17 situations support the contemporaneity of the cultures referred to: Radiocarbon dating indicates, however, a long concurrent existence of the two cultures. It seems that the G.A.C. preceded the C.W.C. and for the next several centuries these two cultures existed together. After the decline of the G.A.C., the C.W.C. prevailed up to the beginning of the second millennium B.C. As regards the Bell-Shaped Cup Culture, the C.W.C., generally speaking, preceded it. The priority of the C.W.C. has been proved by 11 stratigraphic situations. But at a certain stage, there occurred a fusion of these two cultures, producing, at the Rhine, mixed, bi-cultural forms. The contemporaneity of these two cultures has been proved by 11 stratigraphic situations. Stratigraphic data has been corroborated by radiocarbon dating indicating that the late phases of the C.W.C. were contemporary with the early phases of the Bell-Shaped Cup Culture.

As regards the Unétič Culture, several stratigraphic data decisively speak for

the seniority of the C.W.C. (15 situations). Nonetheless, the later phases of the C.W.C. were contemporary with the early phase of the Unétič Culture, a fact substantiated by finds in pits and graves relating to these two cultures (3 situations). Barrows and Unétič pottery indicating analogies to the C.W.C. imply contacts existing between these cultures. Whereas (few) radiocarbon data indicate a younger age of the Unétič Culture. In turn, the C.W.C. was contemporary with the Comb-and-Pit Marked Pottery Culture. Stratigraphic situations in 7 localities speak for the contemporaneity. In turn, in the light of radiocarbon dating, the C.W.C. falls to the middle and late phase of the Comb-and-Pit Marked Pottery Culture.

As regards the relation of the C.W.C. to other cultures, the Radial (Decorated) Pottery Culture was contemporary with the older and middle phase of the C.W.C.; the Řivnáč Culture — with the C.W.C. the C.W.C. was older than the Chłopice-Veselé group and the Mierzanowice Culture; the C.W.C. overlapped chronologically the Pit Graves Culture; the C.W.C. was older than the Trzciniec Culture; the C.W.C. succeeded the Horgen Culture.

We shall now present the internal chronology — i.e., periodization. The oldest, non-pottery phase, transitional between the Mesolithic and the proper C.W.C. is represented by Kalbsrieth-type burials. They were found to be the oldest in several barrows. As regards the so-called all-European corded-ware horizon, the here collected (40) stratigraphic examples, strongly support its early age. This "horizon" is probably slightly younger than the Kalbsrieth burials, but there is no evidence to support it.

The oldest forms of assemblage are not limited to amphorae, cup and boat-shaped axes, which belong to the so-called general European horizon. Various other forms of pottery and impecens appeared, moreover, in the oldest graves. They included pot-cups, bowls and many-sided axes. This indicates that the general European horizon was not so uniform as has been presumed. Further, forms of assemblages were different in particular European regions during the oldest phase.

As regards the developed and later phase, we found a continuation of pottery forms proper to the oldest phase. But there are also new forms differing from the oldest, particularly as regards their ornamentation.

It should be noted that our chronological assumptions are primarily based on stratigraphic situations of which — relating to the C.W.C. — we have collected more than 400. Moreover, the division into development phases has been based on repeated stratigraphic situations. This procedure is based, therefore, on solid foundations.

In respect to absolute chronology, we have collected 133 radiocarbon data concerning the C.W.C. They indicate that already in the 27th century B.C. the C.W.C. began to develop in broadly understood Central Europe: from Holland to the South-Western Ukraine. Our culture lasted about 800 years. Considering the oldest graduation, the appearance of the C.W.C. in Europe should cover a span from about 3100 B.C. up to about 2300 B.C.

The Heritage of the Corded Ware Culture

We have found that elements of the C.W.C. have prevailed for a long time during the Bronze Age. Certain elements of the C.W.C. (barrows, etc.) have been encountered in the Bell-Shaped Cup Culture, further, in the Unétič Culture

(barrows, economy, pottery forms and motifs), in the Mierzanowice-Koštany Culture (pottery and implements), moreover, in Ivno, Grobia-Smiardów and Trzciniac Cultures in the Western Ukraine, in the Komarów Culture, the the Early Bronze Culture in the GDR and the GFR, also in Switzerland, the Scandinavian countries and in Finland. These results are of consequence to problems of ethnic adherence of Corded Ware carriers, because many researchers are of the opinion that in the Bronze Age, Proto-Slavs, Proto-Germans, Proto-Balts and Proto-Celts inhabited extensively understood Central Europe and Scandinavia. Considering the strong links between Bronze Age cultures and the C.W.C., we assume that our cultural group most probably consisted of predecessors of later Slavs, Germans, Balts and Celts.

ERRATA

Str.	Wiersz	Jest	Powinno być
30	2 od g.	c — Puchar.	c — Podłużje. Puchar.
78	5 od d.	2400—1750	2700—2400

Z. Krzak, Geneza i chronologia...

*Arko. 277/80/H
z dec. 7. VII 80r.*

I
H
K
M

II. 7340